

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKOLOJİ ANABİLİM DALI

ORHUN ABİDELERİNDE GEÇEN SÖZVARLIĞININ
KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

Elnura MURATOVA

Tez danışmanları:

Yard. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Doç. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV

BİŞKEK - 2006

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKOLOJİ ANABİLİM DALI

ORHUN ABİDELERİNDE GEÇEN SÖZVARLIĞININ
KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

Elnura MURATOVA

Tez danışmanları:

Yard. Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Doç. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV

BİŞKEK - 2006

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

TUTANAK

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün
...../...../.....tarih vesayılı toplantısında oluşturulan jüri,
Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin (yüksek lisans için 31; doktora
için 49) maddesine göre Anabilim Dalı yüksek lisans/
Doktora öğrencisi nin

.....
konulu tezini incelemiş ve aday/...../..... tarihinde, saat da jüri
önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra
dakikalık süre içinde gerek tez konusu ve tezi gerekse tezin dayanağı olan
anabilim dallarından jüri üyelerinin sorularına verdiği cevaplar
değerlendirilerek tezin Reddine/Kabulüne/Düzeltilmesine oy birliği/çokluğu
ile karar verildi.

Başkan
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı (Danışman)

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Tezimizin konusu olan Orhun abidelerinin bugün bilim dünyasına bilinen okuyuş ve yorumlarının az çok değişiklik ve farklılık içermesi dolayısıyla birkaç varyantı mevcuttur. Bu varyantların arasından tanınmış bilim adamlarının kabul ettiği Talat Tekin'in okuyuş ve yorumlarına tez çalışmasının dayandırılması tercih edilmiştir. Bu çalışmada yalnız II. Göktürk Kağanlığı döneminde dikilmiş Orhun abidelerinin – Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan yazıtları – Türkçesi ile Kırgız Türkçesi'nin sözcükleri arasındaki benzerlikler ve ayrımlar tarihi karşılaştırmalı yaklaşıma göre ele alınmıştır.

Bu mukayeseli çalışmayı tez olarak almamızın amacı Orhun abidelerinin sözcüğü ile Kırgız Türkçesinin sözcüğü arasındaki ilişkileri tespit ederek bilim dünyasına tanıtmaktır. Kırgız Türkçesi'nin yazı ve konuşma dilinde bulunan Orhun Türkçesi'nden kalma kelimeleri leksikolojinin çeşitli dallarına göre inceleyip ortaya koymak ve Kırgızcanın leksikolojisi üzerine yapılan çalışmalara katkıda bulunmak düşüncesi çalışmamızın ortaya konmasına yardımcı olmuştur.

Tez çalışmasında temel olarak abidelerde geçen kelimeler Kırgızca karşılıkları, anlamları ve örneklendirmeleri ile beraber sıralandı.

Tezin 'Giriş' kısmında Orhun abideleri, Orhun Türkçesi ve Kırgız Türkçesi hakkında genel bilgi verilmiştir. Çalışmanın esasını teşkil eden inceleme kısmı üç bölümden meydana gelmiştir.

I. Bölümde Orhun Türkçesi'nin ve Kırgız Türkçesi'nin ses bilgisi özellikleri, ünlü ve ünsüz varlıkları üzerinde karşılaştırmalı olarak durulmuştur.

II. Bölümde kelimelerin anlam ve şekil yönünden gösterdikleri değişimler dikkatlere sunulmuştur. Kelimelerin yansıttığı leksikolojik gelişmeler artzamanlı yöntemle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca çekirdek kelimeler, anlamları değişen, unutulmuş, yitirilmiş sözcükler ele alınmıştır.

III. Bölümde Orhun abidelerinde geçen kelimelerin Kırgızca karşılıklarına, anlamlarına, örneklendirmelerine kaynaklarıyla beraber yer verilmiştir. Bunun devamında

üç abidenin 'Dizin'i çıkartılmıştır. Orhun yazıtlarında geçen bütün kelimelerin çeşitli gramer çekimleri, geçtikleri yerler sıralanmıştır.

Tezin son kısmında tezi hazırlamak için yararlandığımız kaynak eserlerin ve sözlüklerin listeleri sunulmuştur.

SUMMARY

The existence of diverse reading and supposing variants of the Orkhon Inscriptions, which we took as a master's thesis, caused us to choose the one. Consequently the study based on the well-known Turkish scholar Talat Tekin's reading variant.

The present work includes merely the three monuments erected on the second East Turkic Empire, i.e. the Kül Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk inscriptions. Resemblance and divergences between the Orkhon and Kyrgyz lexicons were investigated conveniently to historical and comparative approach.

There are many words in colloquial and literary language of Kyrgyz Turkic, which also used on VIII century of Turkic (the Orkhon Turkic period).

The purpose of taking this comparative study as a master's thesis is a revealing relation between Orkhon and Kyrgyz Turkics, to find out the Orkhon lexicon trace on the Kyrgyz words. In the study mainly occurs scripted words on the monuments with Kyrgyz parallels, meanings illustrated with many examples.

The common information about the Orkhon memorials, Orkhon and Kyrgyz Turkic was given in the Introduction part. After this section the thesis consists of three chapters.

Part one contains analysis and phonetic comparison of vowel and consonant systems of Orkhon and Kyrgyz Turkics.

The second part includes enlightening the semantic development of Orkhon lexicon toward Kyrgyz Turkic. It also contains examples of steady basic words against various changes and forgotten, lost words.

At the third chapter occurs Orkhon words with versions, meanings and examples in the Kyrgyz Turkics referred to the origins, then follows index of the inscriptions, where listed all declension of words.

The Bibliography is followed by the Conclusion includes the result of the study.

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Магистрдик диссертациябыздын темасы катары алынган орхон эстеликтеринин окулушунун азыркы убакта илимий чөйрөдө белгилүү болгон бир нече варианты бар. Бул варианттардын ичинен таанымал түркиялык түрколог Талат Текин тарабынан сунушталган версияга таянган иликтөөнүн жүргүзүлүшү туура табылды.

Бул эмгекте жалан II Чыгыш Түрк Каганатынын убагында тургузулган орхон эстеликтеринин – Күл-Тегин, Билге-Каган, Тонукук – тили менен кыргыз тилинин лексикалык составынын арасындагы окшоштуктар жана айырмачылыктар тарыхый-салыштырма методу менен изилдөөгө алынды.

Орхон түрк тилинин жана кыргыз тилинин лексикасын салыштырууга негизделген иштин пайда болушуна эстеликтердеги сөздөрдүн кыргыз тилинде сакталган издерин аныктоо, кыргыз тилинин лексикологиясы боюнча жаралган эмгектерге салым кошуу максаты түрткү болду.

Диссертацияда негизинен эстеликтерде учураган сөздөрдүн кыргызча эквиваленттери, маанилери, жандуу мисалдары менен чогуу сунулду. Кириш бөлүмүндө орхон эстеликтери, орхон жана кыргыз тилдери боюнча жалпы маалыматка орун берилди. Аркасынан ээрчий келген негизги иликтөө бөлүмү үч бөлүккө ажыратылды.

1-бөлүктө орхон түрк тилинин жана кыргызчанын фонетикалык өзгөчөлүктөрү, үндүү жана үнсүз системасы өз ара салыштырылып каралды.

2-бөлүктө сөздөрдүн мааниси жана формасы жагынан өзгөрүлүшү, лексикологиялык өнүгүшү изилдөөгө алынды. Тагыраак айтканда, ар түрдүү өзгөрүштөргө карата туруктуу төл сөздөр, мааниси унутулган, тарыган, алмашкан сөздөр иликтөө объектисине айланды.

3-бөлүктө орхон эстеликтеринде жолуккан сөздөрдүн кыргызча котормолору, маанилери орун алды, иллюстрациялык материалдар булактары менен бирге сунулду.

Дароо аркасынан эстеликтердеги сөздөрдүн индекси жайгаштырылды. Анда үч монументте жолуккан сөздөрдүн бүт грамматикалык формалары, кездешкен жерлери белгиленди. Эмгектин аягында колдонулган адабияттардын, сөздүктөрдүн тизмеси орун алды.

ÖNSÖZ

Orhun abideleri Türk yazı dilinin şu ana kadar bilinen en eski ve en derli toplu örneklerinden sayılır. Avrasya topraklarının büyük kısmını yurt edinen Türk soylu halkların yazı dilinin başlangıcını oluşturan Orhun Türkçesi bugün eski şekliyle hiçbir Türk lehçe ve şivelerinde yaşamamaktadır. Kırgız Türkçesi'nin hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde Türk dilinin Orhun Türkçesi dönemine ait kelimeler bulunmaktadır. İşte Orhun abidelerinde geçen sözcüklerinin Kırgız Türkçesi'ndeki izlerini tespit etmek amacıyla bu konuyu tez olarak ele aldık.

Tezimizi yalnızca II. Göktürk Kağanlığı döneminde dikilmiş abidelerle – Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan kitabeleri – sınırlandırdık. Bu üç yazıtın sözcükleri 4500 kelime üzerindedir. Farklı çekimlerde tekrar tekrar kullanılan kelimelerin sayısı 1500 civarındadır. Gramer çekimlerini kaldırınca kelime köklerini 738 olarak tespit ettik. Bunlardan 147'si kişi, millet, yer isimleridir. Bu özel adlar leksikolojinin onomastik dalının inceleme alanını oluşturduğundan maalesef, çalışmamızın dışında bıraktık. Böylece tekrarlanan kelimeleri, gramer çekimlerini ve özel adları kaldırınca incelenecek sözcüklerin sayısı 591'i buldu.

Çalışmamızın I. ve II. bölümlerinde Orhun Türkçesi'nde kullanılan kelimeler günümüz Kırgız Türkçesi'ne kadar yüzyıllar içerisinde ne gibi fonetik değişimlere uğradığını, leksiko-semantik gelişmeler yaşadığını kısaca olarak aydınlatmaya, değerlendirmeler yapmaya çalıştık.

Tezin esasını oluşturan inceleme kısmında bu kelimelerin Kırgızca karşılıkları, anlamları, kaynaklarına işaret edilerek örneklemeleri ile beraber sunulmuştur. Yazıtlarda geçen sözcüklerin Kırgızca karşılıklarını bulmak için Kırgız Türkçesi'nin açıklamalı, iki dilli, diyalektolojik, frazeolojik, eşanlamlılar sözlüklerinden faydalanılmıştır. Tespit edilen karşılıkların Kırgızcadaki canlı kullanımını göstermek, örneklemelerini vermek amacıyla 1958-2004 tarihleri arasında basılmış çağdaş Kırgız edebiyatının, folklorunun, Kırgız ozanlarının ürünlerinden 33 eser taranmıştır.

Çalışmamızın en sonunda Orhun abidelerinde geçen kelimelerin tüm gramer çekimlerini içeren, geçtikleri yerlere işaret eden bir dizine yer verdik.

Çalışmamızın her aşamasında, (Kırgızistan'dan ayrılıp Türkiye'ye döndükten sonra bile, buradaki görevini tamamlamasına rağmen), bilgi ve tecrübesini, yardımlarını esirgemeyen, her konuda destekleyen danışman hocam sayın Yard. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz'a en derin teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Çalışmam sırasında değerli katkılarda bulunan hocalarıma, emeği geçen arkadaşlarıma ayrıca teşekkür ederim.

Bişkek, 2006

Elnura Muratova

İÇİNDEKİLER

Özet	i
Önsöz	vi
İçindekiler	viii
Kısaltmalar ve İşaretler	x
Giriş	1
Orhun Yazıtları	1
Orhun Türkçesi	4
Kırgız Türkçesi	4
I.bölüm: Orhun Türkçesi'nin ve Kırgız Türkçesi'nin Kıyaslamalı Ses Bilgisi Özellikleri	6
1.Sesliler	6
2.Sesli Uyumu	12
3.Sesli Değişmeleri	18
4.Sessizler	21
5.Sessizlerin Benzeşmesi	23
6.Oturuşma	26
7.Sessiz Değişmeleri	28
II.bölüm: Orhun Türkçesi'nden Kırgız Türkçesi'ne Doğru Leksikolojik Gelişmeler	30
1.Orhun Yazıtlarında Ve Kırgız Türkçesinde Aynı Anlamda Ve Aynı Şekilde Kullanılan Kelimeler	30
2.Orhun Yazıtlarında Ve Kırgız Türkçesinde Aynı Veya Yakın Anlamda, Ancak Bazı Fonetik Değişikliklerle Kullanılan Sözcükler	33
3.Orhun Yazıtlarında Ve Kırgız Türkçesinde Değişik Anlamlarda, Şekil Bakımından İse Aynı Veya Bazı Fonetik Ayrılıklarla Kullanılan Kelimeler	40

4.Orhun Yazıtlarında Ve Kırgız Türkçesinde Aynı Anlamda Kullanılan, Fakat Şekil Bakımından Hiç Benzerlik Taşımayan Kelimeler	45
III.bölüm: Orhun Abidelerinde Geçen Sözcüklerin Kırgız Türkçesindeki İzleri	48
1.-A-	48
2.-B-	69
3.-Ç-	91
4.-E-	93
5.-G-	105
6.-I-	105
7.-İ-	108
8.-K-	116
9.-L-	149
10.-M-	149
11.-N-	150
12.-O-	152
13.-Ö-	158
14.-S-	165
15.-T-	176
16.-U-	201
17.-Ü-	209
18.-Y-	213
Dizin	243
Sonuç	263
Kaynakça	265

Kısaltmalar:

1. Taranan Eserler ve Bibliyografik Künyeleri

- AK: *Akılcı Kalıpları: İrlar, Akıl-Nasaattar, Darektüü Bayandar, İlimiy İzildöölör*, Hazırlayan: S. Musayev, A. Akmataliyev, Bişkek 2000.
- BF: *Baldar Folkloru // 'El Adabiyatı' dizisi, XX. c*, Hazırlayan: G. Orozova, Bişkek 1998.
- BKK: Aman Gaziyev, *Barsbek- Kırgızdardın Kagarı: Tarıhy Povest* (Hazırlayan: T. Nasirdintegin), Bişkek 1993.
- BS: *Baydılda: Tandalgan İrlar, Poemalar, Termeler*, Hazırlayan: A. Ömürkanov, Bişkek 1997.
- CB: *Canış Bayış // 'El Adabiyatı' dizisi, IV. C*, Hazırlayan: B. Kebekova, Bişkek 1998.
- CD: *Coodarbeşim // 'El Adabiyatı' dizisi, III. c*, Hazırlayan: K. Kırbışev, Bişkek 1997.
- ÇA: Çıngız Aytmatov, *Samançı Colu*, Frunze
- ET: Ernis Tursunov, *Ata Curt*, I.c, Frunze 1990.
- ETş: *Er Töştük // 'El Adabiyatı' dizisi, II. c*, Hazırlayan: R. sarıpbekov, M. Musakov, Bişkek 1996.
- KBPA: *Kırgız Baldar Poeziyasının Antologiyası*, Hazırlayan: A. Kızırov, D. sulaymanov, Frunze 1987.
- KC: Kubatbek Cusubaliyev, *Muzdak Dubaldar: Romandar cana Povest*, Bişkek 1991.
- KK Kasım Kaimov, *İyri Cılan: Povestter menen Añgemeler*, Frunze 1978
- KO: Kaçkınbay Osmonaliyev, *Köçmөndör Kagılışı*, Bişkek 1993.

- KOS: *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Hazırlayan: K. K. Yudahin, Moskova 1965.
- KS: *Kurmanbek, Seyitbek* // ‘El Adabiyatı’ dizisi, V. c, Hazırlayan: M. Mukasov, B. Kebekova, O. Ahmedov, R. sarıpbekov, Bişkek 1998.
- Kş: *Kococaş* // ‘El Adabiyatı’ dizisi, I. c, Hazırlayan: K. Kırbayev, Bişkek 1996.
- Kşk: *Koşoktor* // ‘El Adabiyatı’ dizisi, XXI. c, Hazırlayan: S. Egemberdiyeva, Bişkek 1998.
- KTDS I: *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü*, I. c, Hazırlayan: C. Mukambayev, Frunze 1976.
- KTFS *Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü*, Hazırlayan: C. Osmonova, K. Konkobayev, Ş. Caparov, Bişkek 2001.
- KTSS: *Kırgız Tilinin Sinonimler Sözdüğü*, Hazırlayan: Ş. Caparov, K. seydakmatov, Frunze 1984.
- KTTS: *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü*, Hazırlayan: E. Abduldıyev, D. İsayev, 1. Baskı, Frunze 1969
- KTTS I: *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü*, I. c, Hazırlayan: E. Abduldıyev, D. İsayev, 2. Baskı, Frunze 1984
- M I: *Manas*, 1. Kısım, I.c, Frunze 1958.
- M II: *Manas*, 1. Kısım, II.c, Frunze 1959.
- MA: *Midin: Irlar cana Poemalar*, Hazırlayan: A. Ömürkanov, Bişkek 1996.
- MB: *Mar Bayciyev, Uzak Sapardagı Poyezd: Pyesalar*, Bişkek 1991.
- MK: *Moldo Kılıç: Kazaldar*, Hazırlayan: O. sooronov, Frunze 1990.
- ML: *Makal-lakaptar* // ‘El Adabiyatı’ dizisi, X. c, Hazırlayan: C. Koyçumanov İbray uulu, Bişkek 2001.
- MZKDN: *Muñduk Zarlık, Kız Darıyka, Narıkbay* // ‘El Adabiyatı’ dizisi, X. c, Hazırlayan: Gülbara Orozova, Bişkek 2002.
- RŞ: *Raykan: Tandalgan Irlar, Tamsilder, Termeler*, Hazırlayan: A. Ömürkanov, Bişkek 1998.
- SC: *Cusuyev Sooronbay, Tandalmalar. Tandalgan Irlar cana Poemalar*, Frunze 1975.
- SK: *Seytek*, 3. Kısım, IV.c, Frunze 1960.
- SÖ: *Sagındık Ömürbayev, Adılbek: Povestter, Añgemeler*, Frunze 1981.

- SY: *Semetey*, 2. Kısım, III.c, Frunze 1959.
- ŞB: Şükürbek Beyşenaliyev, *Tandalmalar: Povestter*, Frunze 1978.
- TS: *Toktogul Satılganov: Çıgarmalarının Cıynagı*, II. c, Frunze 1968.
- TM I: *Togolok Moldo: Çıgarmalarının Cıynagı*, I. c, Frunze 1970.
- TŞ: Tölön Şamşiyev, *Ömür Belesteri*, Bişkek 2004.
- ZA I: *Zalkar Akındar*, I. c, Hazırlayan: B. Kebekova, A. Obozkanov, M. Musakov, G. Orozova, Bişkek 1998.
- ZA II: *Zalkar Akındar*, II. c, Hazırlayan: A. Akmataliyev, A. Cusupbekov, M. Mukasov, Bişkek 1999.

2. Diğer kısaltmalar

a.g.e.	Adı geen eser
ağz:	Ağız
BK	Bilge Kağan Abidesi
b	Yazıtın Batı Yüzü
uv.	uvaş Türkçesi
d	Abidenin Doğu Yüzü
dey.	Deyim
diyal.	Diyalekt
folk	Folklor
g	Yazıtın Güney Yüzü
Hak.	Hakas Türkçesi
Kırg	Kırgız Türkçesi
k	Abidenin Kuzey Yüzü
krş.	Karşılaştırmız
KT	Kül Tigin Abidesi
mec.	Kelimenin mecazi anlamı
OY	Orhun Yazıtları Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
s	Sayfa
Tac.	Tacikistan
T I	Tonyukuk Yazıtı Birinci Taş
T II	Tonyukuk Yazıtı İkinci Taş
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi

İşaretler:

- > buna geliyor
- < bundan gelişti
- * varsayılan şekil
- = buna eşittir
- { } içinde ekler gösterildi
- // içinde sesler gösterildi
- / paraleller için kullanıldı
- () içinde kaynaklar, örnekler, açıklamalar yer aldı

GİRİŞ

Orhun yazıtları

Moğolistan'daki eski Türk yazıtları içinde en fazla tanınan ve üzerinde en çok araştırma ve inceleme yapılan abidelerden Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları bilim adamları tarafından Orhun yazıtları adıyla anılmaktadır. Bunlardan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları, Koşo-Çaydam bölgesindeki Orhun Irmağı civarında, Tonyukuk yazıtı ise, Bayın-Çokto bölgesinde, Tola Irmağı yakınlarında bulunmaktadır. Tonyukuk yazıtı Orhun Irmağından çok uzakta olmasına rağmen, adı geçen ilk iki abide ile aynı döneme ait olup aynı konuları içermesinden dolayı Orhun yazıtları içerisinde değerlendirilmektedir.¹

Kül Tigin anıtı, bugün Arhangay Aymag sınırları içinde kalan Koşo-Çaydam bölgesinde bulunmaktadır. 731 yılında Prens Kül'ün ölümünden sonra dört cepheli gri bir mermer taş üzerine kazılarak yazılmış, 732 yılında dikilmiştir. Kitabe Türkçe ve Çince olmak üzere iki dillidir. Yazıtın doğu yüzünde 40, güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır Göktürk harfli Türkçe metin yer almış, batı yüzü ise Tang İmparatorunun Kül Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntüden bahseden Çince mesajı içermektedir. İlk Koşo-Çaydam anıtı 1891 yılında Yadrintsev tarafından bulunmuştur. Kül Tigin yazıtı okunduktan sonra ilk defa Rusçaya Melioranski, sonra Malov (Malov S. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti. Moskva-Leningrad, 1951) tarafından çevrilmiş, Türkçeye Orkun (Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları, I-IV, İstanbul, 1936-1941) tarafından aktarılmış, İngilizce çevirisi de Tekin (Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. İndiana Univ. Publications. Bloomington, 1968) tarafından yapılmıştır.

Bilge Kağan (716-734), II.Göktürk devletinin kurucusu olan Kutlug İltiş Kağan'ın oğlu, Kül Tigin'in ağabeyi ve Tonyukuk'un damadıdır. Bilge Kağan anıtı bugün Arhangay Aymag sınırları içinde kalan Koşo-Çaydam bölgesinde, Kül Tigin anıtının 1 km güneyinde bulunmaktadır. Anıt 734'te Bilge Kağanın vefatından bir yıl sonra 735'te oğlu tarafından dikilmiştir. Yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır Göktürk harfli Türkçe metin, batı yüzünde de Çince bir taziye metni yer almıştır. İkinci Koşo-Çaydam yazıtı 1891 yılında Yadrintsev N. M. tarafından keşfedilmiştir. Orhun nehri kıyılarına yapılan bilimsel gezinin sonucunda 1897 yılında Radloff ve Melioranski tarafından

¹ Yazıtlarla ilgili genel bilgiler için Cengiz Alyılmaz'ın 'Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu' (Kurmay yayınları, Ankara 2005) adlı eserinden yararlanılmıştır.

neşredilmiştir. İki kitabenin tanıtımı Radloff, çevirisi Melioranski tarafından yapılmıştır. Metnin Rusçaya yeni tercümesi, transkripsiyonu Malov'a aittir. Türkçeye Orkun aktarmış, İngilizceye Tekin tercüme etmiştir.

Tonyukuk kitabesi 1897 yılında siyasi sürgünde bulunan seyyah D. A. Klementz'in hanımı E. N. Klementz tarafından Ulan-Bator'dan güney-doğuya doğru 47 km uzaklıkta bulunan Bayın-Çokto adlı yerde keşfedilmiştir. Şu anda kitabe Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinden 360 km uzaklıkta ve Tola ırmağının yukarı yatağının kıyılarında bulunmaktadır. Çeşitli bilim adamları tarafından 712 ve 734 yılları arasında dikildiği tahmin edilen bu yazıt Göktürk Kağanlığının vezirine, döneminin en etkili insanların birine, Bilge Kağan'ın kayın pederi olan Tonyukuk'a ithaf edilmiş ve Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiştir. Tonyukuk yazıtları birincisi 243 cm, ikincisi de 217 cm yüksekliğindeki dört cepheli iki ayrı abideden ibarettir.² Tonyukuk yazıtının çeşitli dillere tercümeleri Ramstedt (Ramstedt G., Granö J., Aalti P. Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei.-JSFOu, 1958), Malov, Giraud (Giraud R. L'inscription de Baın Tsokto. Edition critique. Paris, 1961) tarafından yapılmıştır.³

Aşide boyunun mensubu olan vezir için Aşina boyundan gelen kağanların bengü taş diktireceğinden emin olmayan Tonyukuk, yazıtı bizzat yazdırmış, bu işi kendisi üzerine almıştır. Tonyukuk Çin'de eğitim görmüş Çince Jüan-chen adıyla bilinen kudretli, bilgili ve akıllı bir vezir olmasına karşın kendi yazıtında Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına nazaran konuşma diline daha yakın sabit bir anlatım tarzı kullanmıştır.

Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtlarının dili, Oğuz ve Uygur gruplarının esas dil özelliklerini yansıtmakta, her ikisinin fonetik ve morfolojik unsurlarını taşımaktadır. Göktürk Kağanlığının halkını birçok etnik unsurların birleşimi oluşturduğu için bu lehçelerin ayrıcalıkları tabii ki yazıtların diline aksetmiştir. Bütün boyların anlayabileceği ortak edebi dil bazı durumlarda lehçelere özgü fonetik ve morfolojik ayrıcalıkları paralel olarak götürmektedir. Kesin olarak belirlenmemiş olan edebî yazı dilinin kuralları, kolayca lehçe ve ağızların tesiri altında kalabildiği için birçok varyantın kullanılmasına engel olmamıştır. Hatta aynı devirde dikilmiş olan Tonyukuk ve Kül Tigin anıtlarının yazarları iki ayrı grubun temsilcileri olduğunu kitabelerin dil özellikleri söylüyor. Kül Tigin kitabesinin yazarı Yollug Tigin, Göktürk kağanlığının hakimiyetini elinde bulunduran Aşina boyunun mensubudur. Adı geçen boyun dili döneminin Oğuz ve Uygur Türkçelerinin karışımı bir dildir. Kendine bengü taş diktirmiş olan Tonyukuk'un kullandığı dil, temiz Oğuzca konuşan Aşide boyunun dil özelliklerini ortaya koymaktadır.⁴ Tonyukuk, Yollug Tiginden ayrılarak Göktürk edebi yazı dilinin kurallarına her zaman uymamış, daha çok sabit ve serbest konuşma dilini halk edebiyatı ürünleriyle

² Bu bölüm hazırlanırken Cengiz Alyılmaz'ın 'Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu' (Kurmay yayınları, Ankara 2005) adlı eserinden önemli ölçüde yararlanılmıştır.

³ Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 11-17.

⁴ Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 39-41.

süsleyerek kullanmayı tercih etmiştir. Tonyukuk yazıtının dil özelliklerine bakarak Aşide boyu Oğuz grubunun bir dalı olduğu ileri sürülüyor: örneğin, kelime başı /b/ sesi (*ben* ‘ben’, *beñgü* ‘ebedi’, *biñ* ‘bin’), gelecek zaman eki {-taçı} vs.⁵ Kül Tigin yazıtında ise kelime başında hem /b/li hem de /m/li şekiller görülmektedir. Örneğin, *ben* ~ *men* ‘ben’, *beñgü* ~ *meñgü* ‘ebedi’ vs.

Orhun Türkçesi

Orhun Türkçesi terimi ile VIII. yüzyılın ilk yarısında Göktürklerin konuştuğu lehçeyi kastederiz. Bu lehçe tabii ki, II. Göktürk Kağanlığının (680-740 yılları) resmi dili ve bundan önce aynı bölgede konuşulan eski bir Türk lehçesinin devamı durumunda olmuştur. Orhun Türkçesi, Türk Dili ailesinde Doğu grubunun içerisinde yer alır.⁶

Orhun Türkçesi yazılı belgeleri günümüze kadar ulaşan en eski lehçe olarak bilinmektedir. Bu lehçenin özellikleri şöyle özetlenebilir:

- (a.) Kelime içinde ve sonunda yer alan, sonraki dönemlerde /w/ye gelişecek olan /b/ sesinin bulunması: *yabız* ‘kötü’, *sub* ‘su’ vs;
- (b.) Yarım sesli /y/ye gelişecek olan peltek /d/ sesinin bulunması: *adak* ‘ayak’, *tod-* ‘doy-’ vs;
- (c.) Sonraki dönemde bir ağızda /n/, diğerinde /y/ sesine gelişecek olan /ny/ sesinin bulunması: *anyıg* ‘kötü, fena’, *kony* ‘koyun’ vs;
- (d.) Geniz /ñ/ sesinin /g/ sesiyle sıralanışı: *süñüküñ* ~ *süñüküg* ‘kemikleriniz’ vs;
- (e.) Tamlayan durumu eki {-iñ / -iñ};
- (f.) Çıkma durumu eki {-da / -de};
- (g.) Şimdiki zaman sıfat-fiil eki {-gma / -gme};
- (h.) Gelecek zaman sıfat-fiil eki {-daçı / -deçi};
- (i.) Gerekliklik bildiren gelecek zaman sıfat-fiil eki {-sık /-sık}.⁷

Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesi terimi ile Kırgız Cumhuriyetinin yerli halkının dilini kastederiz. Kırgız Türkçesi, Türk Dili ailesinde Kuzey-Batı grubu içerisinde yer alır.⁸

⁵ a. g. e. s. 4.

⁶ Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki. Bişkek, 1997, s. 89

⁷ Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 7-8.

⁸ Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki. Bişkek, 1997, s. 286.

Kırgız Türkçesinin tarihinin bilimsel düzeyde araştırılmaya başladığına çok az zaman oldu. Bilim adamları, tarihi kıyaslamalı yöntemlerin sonuçlarına ve ağızların malzemelerine bakarak Kırgız Türkçesi gelişim sırasında aşağıdaki devirleri yaşadığını ileri sürüyorlar:

- a.Eski Kırgız Türkçesi devri (IX-X. yy);
- b.Orta çağ Kırgız Türkçesi devri (XV-XVI. yy);
- c.Yeni Kırgız Türkçesi devri (XVI. yy'dan bu yana).

Eski Kırgız Türkçesinin yazılı eserleri Yenisey yazıtlarıdır. Eski Kırgız Türkçesi ile çağdaş Kırgız Türkçesi'nin dil özellikleri tabii ki, hem leksikolojik hem fonetik hem de morfolojik yönden benzerlikler ve ayrılıklar taşımaktadır. Orta çağ Kırgız Türkçesi devrine ait eserler şu ana kadar bulunmuş, veya bilim adamlarına bu konuda bir bilgi ulaşmış değildir. Yeni Kırgız Türkçesi devri tahminen Kırgızların Tanrı dağlarına yerleştiği dönemden XVI. yüzyıldan itibaren başlar. Bu devir içerisinde birkaç dönem bulunmaktadır:

- a.Moğol-Cungar dönemi (XVI-XVIII. yy);
- b.Ekim devrimine kadar olan dönem;
- c.Sovyet dönemi (Yunusaliyev, 1971, s. 56-62);
- d.Egemenlik dönemi.

Kırgız Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran esas özellikler şunlardır:

- a.Büyük ve küçük ünlü uyumunun üst düzeyde gelişmiş olması;
- b.İkincil uzunlukların mevcudiyeti;
- c.Kelime başı /y/ sesinin /c/ye dönüşmüş olması;
- d.Şimdiki zaman bildiren *cat-* 'yat-' yardımcı fiilinin kullanılması;
- e.Geçmiş zamanve geçmiş zaman hikayesini bildiren *ele* şeklinin kullanılması;
- f.Sürekli geçmiş zaman eki {-çu /-çü}⁹.

⁹ Batmanov. İ. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 21-22.

ORHUN TÜRKÇESİNDEN KIRGIZ TÜRKÇESİNE DOĞRU LEKSİKOLOJİK GELİŞMELER

Üç Orhun yazıtında (Kül Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk) geçen kelime sayısı 4500 üzerindedir. Farklı çekimlerde kullanılan kelimelerin sayısı 1500 civarındadır. Gramer çekimlerini kaldırınca kelime köklerini 741 olarak tespit ettik. Bunlardan 147'si kişi, millet, yer isimleridir. Bu özel adları ve kelimelerin ikili şekillerini (e~i, ş~s, b~m vs) çıkarırsak Kül Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk anıtlarındaki tekrarlanmayan kelime sayısı 594 olarak tespit edildi.

Orhun Türkçesinin sözcük varlığında bulunan kelimeler çağdaş Kırgız Türkçesinin sözcük varlığında hiç bir şekil ve anlam değişikliğine uğramadan aynen yaşamını sürdürmekte değildir. Konunun bu yönünü aydınlığa kavuşturmak amacıyla sözcükleri dört gruba ayırarak göstermeyi doğru bulduk:

1. Anlam ve şekil bakımından değişime uğramayan sözcükler 20,7% - 123 kelime
 2. Anlamı aynı veya yakın, ancak bazı fonetik ayrıcalıkları olan kelimeler 47,47% - 282 kelime
 3. Anlamca farklı veya uzak, şekil yönünden yakın olan sözcükler 8,92% - 53 kelime
 4. Eski kelime ortadan kalkınca kavramı karşılamak üzere açığı doldurmuş başka kelimeler 22,9% - 136 kelime
- Toplam 594 kelime

1. Orhun yazıtlarında ve Kırgız Türkçesinde aynı anlamda ve aynı şekilde kullanılan kelimeler:

aç / aç; ak / ak; alp / alp; altı / altı; ança / ança; ara / ara; aş / aş; at I / at I; at II / at II; ay / ay; aya- / aya-; az / az; aç- / aç-; al- / al-; aş- / aş-; ayt- / ayt-; balbal / balbal; bar / bar; baş / baş; bay / bay; beş / beş; bir / bir; biz / biz; boz / boz; bu / bu; buka / buka; buluñ / buluñ; bar- / bar-; bas- / bas-; bat- / bat-; ber- / ber-; bıç- / bıç-; bil- / bil-; bol- / bol-; buz- / buz-; çöl / çöl; eki / eki; eñ / eñ; er / er; eren / eren; erk / erk; eşit- / eşit-; iç / iç; ini / ini; iş / iş; kaçan / kaçan; kagan / kagan; kan I / kan; kan II / kan; kar / kar; kara / kara; karı / karı; kaş / kaş; kelin / kelin; kırk / kırk; kış / kış; kız / kız; kızıl / kızıl; kiş / kiş; kişi / kişi; kök / kök; köl / köl; köñül / köñül; köz / köz; kul / kul; kum / kum; kut / kut; küç / küç; kümüş / kümüş; kün / kün; küñ / küñ; kal- / kal-; keç- / keç-; kel- / kel-; kıl- / kıl-; kir- / kir-; kon- / kon-; kork- / kork-; kör- / kör-; men / men; ne / ne; ok I / ok; ol / ol; on / on; ot / ot; otuz / otuz; oz- / oz-; öñ / öñ; ört / ört; öz / öz; ökün- / ökün-; öl- / öl-; ötün- / ötün-; sansız / sansız; semiz / semiz; sen / sen; sıñar / sıñar; siz / siz; suk / suk; sök- / sök-; sür- / sür-; tañ / tañ; taş / taş; temir / temir; ter / ter; tok / tok; ton / ton; toruk / toruk; tört / tört; tün / tün; tüz / tüz; ter- / ter-; tik- / tik-; tile- / tile-; tut- / tut-; tuy- / tuy-; tüş- / tüş-; uç / uç; uzun / uzun; uç- / uç-; ur- / ur-; üç / üç; üçün / üçün;

Bu ilk gruptaki kelimeler için Türk dilinin temel sözcükleri, çekirdek sözcükleri, kalıt sözcükleri, miras kelimeleri gibi adlandırmaları kullanabiliriz. Dilimizde babadan oğula, nesilden nesile geçerek anlamca da, şekil yönünden de değişime uğramadan korunan bu kelimeler, insan yaşamında birinci derecede önemli olan, insana ve çevresine ilişkin önemli kavramları yansıtan anlamlı öğelerdir. Değişime karşı dayanıklı olan kelimeleri Yunusaliyev birkaç grup altında toplamıştır:

a. kişi zamirleri, b. kök fiiller, c. sayılar, d. anatomik adlandırmalar, e. akrabalık ilişki adlandırmaları, f. evcil hayvan adları, g. doğal görünüşlerin adları, h. renkler, ı. insanoğlunun temel ihtiyaçlarının adları, i. taklit kelimeleri.¹⁰

Başta (OY) *baş, kaş, köz, kişi, ter, kan* ~(Kırg) *baş, kaş, köz, kişi, ter, kan* gibi insanın bedenine, organlarına ait adlandırmalar olmak üzere, insanın yakın ilişki

¹⁰ Bu konuda daha detaylı bilgiler için bkz.: Yunusaliyev B. M. Kirgizskaya Leksikologiya, I.c., Frunze, 1959, s. 87-93.

içinde bulunduğu (OY) *at, buka, kiş* ~ (Kırg) *at, buka, kiş* gibi hayvanlar, tarım hayvanları, insanların en çok kullandıkları, somut eylem gösteren (OY) *aç-, al-, aş-, ayt-, bar-, ber-, buz-,eşit-, kel-, kıl-, keç-, kir-, kon-, tut-, ur-, ter-* ~ (Kırg) *aç-, al-, aş-, ayt-, bar-, ber-, buz-,eşit-, kel-, kıl-, keç-, kir-, kon-, tut-, ur-, ter-* gibi sözcükler, (OY) *bir, eki, üç, dört, beş, altı, on, otuz, kırk* ~ (Kırg) *bir, eki, üç, dört, beş, altı, on, otuz, kırk* gibi sayı adları, (OY) *ak, boz, kara, kızıl, kök* ~ (Kırg) *ak, boz, kara, kızıl, kök* gibi renk ifade eden kelimeler, (OY) *men, sen, siz, biz, bu, ol, kaçan, ne, öz* ~ (Kırg) *men, sen, siz, biz, bu, ol, kaçan, ne, öz* gibi kişi, işaret, soru zamirleri örnek olarak gösterilebilir. Orhun yazıtlarında kullanılan bu çekirdek kelimelerin yüzyıllar sonra Kırgız Türkçesinde hiçbir karışıma, değişime uğramadan yaşamını sürdürmeye devam etmesi dilimizdeki temel sözvarlığımızın sabitliğinin, en azından değişime az uğrayan bir öge olduğunun göstergesidir.

Bilim adamları dildeki herhangi bir sözcüğün temel sözvarlığının bir üyesi olup olmadığı konusunda karar verebilmek için bir takım ölçütlerin bulunduğunu söylüyorlar. Bu ölçütlerden biri sözcüğün, insanın yaşamında birinci derecede önemli kavramları yansıtmakta olmasıdır (*baş, köz, ber-, kel-, beş, otuz, kızıl, kök, men, biz, kaçan...* gibi örnekler). İkinci bir ölçüt bir sözcüğün, yeni öğeleri türetme değeri, yeni sözcükleri, bileşik kelimeleri türetme gücüdür.¹¹ B. M. Yunusaliev de bir dilin çekirdeğini oluşturan kök kelimelerin yeni kelimelerin türetimi, üretimi için kullanılan canlı, doğurgan bir temel olma özelliğini taşıması gerektiğini söylüyor.¹²

Ölçütler arasında, bir sözcüğün çeşitli anlam aktarmalarıyla kullanım alanını genişletme gücü hakkında da bahsedilmekte, anlamların sayısı ne kadar çoksa, sözcüğün kullanım sıklığının o ölçüde fazla olduğu söylenmektedir. Özellikle bir sözcüğün dilin temel sözvarlığından sayılması için onun çeşitli deyimler, atasözleri, bulmacalar vs. arasında kullanılmasına işaret ediliyor.¹³

Kül Tigin anıtından bir cümleyi örnek alalım: *Türk bodun tokurkak sen: açsık tosık ömez sen*, "Ey Türk halkı, sen (çok) tok gözlüsün; acıkacağımı doyacağımı düşünmezsin; bir doyarsan (bir daha) acıkacağımı düşünmezsin" (KT g-8). Bu cümle *aç*

¹¹ Aksan D. Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim). Ankara, 1995, s. 341-342.

¹² Yunusaliev B. M. a. g. e., s. 54.

¹³ Aksan D. a. g. e., s. 343.

tosık ömez, tok açsık ömez "Aç doyacağını düşünmez (sanmaz), tok acıkacağını düşünmez (sanmaz)" gibi bir atasözü üzerine kurulmuş olmalıdır.¹⁴ Bizce bu eski tahminî atasözü Kırgız atasözlerinden birini çağrıştırıyor: *Aç bala tok bala menen oynoboyt, tok bala aç bolom dep oyloboyt* 'Aç çocuk tok çocukla oynamaz, tok çocuk acıkırım diye düşünmez'. Birinci ve ikinci atasözünün özellikle, ikinci kısımları birbirini andırıldığını, arasında yakın, benzer kelimelerden yararlandığını görmezlik edemeyiz: ...*bir todsar açsık ömez sen* ve ...*tok bala aç bolom dep oyloboyt*. Bu iki atasözündeki çekirdek öğeler farklı yapım ekleri almalarına rağmen kelimelerin kökleri aynı olduğunu söylemeliyiz: *tod-* < **to-* > *tok*, *aç-* ve *aç* eşadlıları, *ö-* > *oylo-*.¹⁵ Demek ki, bir dilin temel sözvarlığını oluşturan çekirdek kelimelerin dildeki deyimler, atasözleri arasında sadece kullanılmakla yetinmediğini, bu güzel örneklerin korunmasında da katkıda bulunduğunu itiraf etmeliyiz.

2. Orhun yazıtlarında ve Kırgız Türkçesinde aynı veya yakın anlamda, ancak bazı fonetik değişikliklerle kullanılan sözcükler:

açsık / açkaçılık, açarçılık; adak / ayak; adgır / aygır; ağır / oor; altun / altın; amtı / emi, emdigi; antag, anteg / anday; arıg / aruu; artuk / artık; asra / astıda; ayguçı / aytuuçu; azkıny / azına, azgana; azuk / azık; aç- / açık-, kardı aç-; adrıl- / ayrıl-; ag- / oo-; agıt- / oot-; agrı- / ooru-; akıt- / agıt-; altız- / aldır-; atlat- / attan-, atkar-; ay- / ayt-; batsık / batış; bediz / beder, bezek; beg / bek, biy; beglik / bektik, biylik; ben / men; beñ / meñ; berüki / berki; biñ / miñ; biçin / meçin; bilge / bilgi; bilig / bilim; birle / menen, bile; bişük / beşik; boguz / muuzda-; bor / boroon; böri / börü; buñ / muñ; bün-tegi / minday; ba- / bayla-; basın- / basın-, basıl-; basıt- / bastır-; başad- / başta-; başla- / başta-; bedizet- / beze-; bin- / min-; bintür- / mindir-; boguzlan- / muuzdal-; buñad- / muñay-; eb / üy; edgü / iygi; egri / iyri; el, il / el; elig / elüü; ebir- /

¹⁴ Tekin T. Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk). İstanbul, 2003, s. 20.

üyür-; egir- / iyir-; elsire- / elsire-; elsiret-, ilsiret- / elsiret-; ı / cıgaç; ıduk / ıyık; ıgaç / cıgaç; ırak / ıraak; ıt / it; içreki / içkerki; idi / ee; ikegü / eköö; ilgerü / ilgeri; iniygün / iniler; itgüçi / etüüçü; ille- / elde-; kalın / kalıñ; kalı / kaldık; kanı / kana; kantan / kaydan; kapıg / kapka; kargu / karool; katıg / katuu; katun / katın; keçig / keçüü; kedim / kiyim; kem / kim; keyik / kiyik; kırgag / kırgak; kısıl / kısık; kiçig / kiçüü; kirü / keri; kisre / kiyin; kony / koy; kop / köp; korıgu / korukçu; korgan / korgon; kölek / kölmö; kulkak / kulak; kü / küü; küni / күнү; күntüz / күндүз; kaganla- / kan kötör-; kagansıra- / kagansıra-; kagansırat- / kansız kaltır-; kalıt- / kaltır-; kanlan- / kanga ee bol-; kelür- / keltir-; kıld- / kıy-; kılıçla- / kılıçta-, kış- / kılış-; kışla- / kışta-; kız- / kızı-; kigür- / kiyir-; kod- / koy-; kontur- / kondur-; kötür- / kötör-; kulad- / kul bol-; küñed- / küñ bol-; küzed- / küzöt-; mag / maktoo; mu / -mı, -bı, -pı; neke / nege; nençe / neçen; oçuk / oçok; ogıl / uul; oğlan / ulan; oğlıt / uuldar; ok III / ok; ordu / ordo; ortu / orto; oruk / ooruk; olur- / oltur-; olurt- / oturguz-; öd II / öt; ögsüz / öksüz; ölüg / ölük; ötrü / ötköndö;ötüg / ötünüç; ötünç / ötünüç; ö- / oylo-; ölü- / öltür-; ör- / ördö-; saç / çaç; sarıg / sarı; sayu / sayın; sekiz / segiz; sıgıt / sıkta-; siñil / siñdi; siñük / söök; sub / suu; süçig / çüçü, çüçük; süñüg / süñgü; süñüş / süñgü-; sanç- / canç-; sebin- / süyün-; sı- / sın-; sıgta- / sıkta-; sözleş- / süylöş-; süñüş- / süñgü-; tag / too; takı / dağı; taş / tış; tebi / töö; teg / -day, -tay; tegi / deyre, çeyin; tegiş / tiyiş; tegre / tegerek, çöyrö; teñri / teñir; teyeñ / tıyn çıçkan, tıyn; tıl / til; tirig / tirüü; tirkiş / tirke-; tiz / tize; tokurkak / tok köz; tokuz / toguz; torug / toru; tosık / toktuk; töpü / töbö; tug / tuyuk; turgak / turak; tügün / tüyün; tümen / tümön; tapla- / tapta-; taşık- / taşı-, çık-; te-, ti- / de-; teg- / tiy-; telin- / tilin-; tid- / tıy-; tiñla- / tiñda-; tir- / tiril-; tırgür- / tırgız-; tod- / toy-; tog- / tuu-; tokıt- / tokut-; tolgat- / tolgot-; toñıt- / toñkoy-; tor- / toroy-; töküt- / tök-; töri- / törö-; tu- / tuyuk; tutuz- / tutkuz-; tüket- / tügöt-; tüzül- / tüzöl-; u / uyku; ubut / uyat; ulug / uluu; urı / urpak, uruu; udı- / uyu-, ukta-; ulgart- / ulgayt-; una- / ina-; urtur- / urdur-; urugsırat- / uruksurat-; üçegü / üçöö; ülüg / ülüş; ürüñ / ürüñ-barañ; üz- / üz-; yadag / cöö; yağı / coo; yağıçı / cooçu; yagru / cuur; yaguk / cuuk; yalañ / calañ; yan / can; yana / cana; yarak / carak; yaş I / caş; yaş II / caş; yay / cay; yaz / caz; yazı / cazı; yegirmi, yigirmi / cıyırma; yeme / yäm; yen / can; yer, yir / cer; yerçi / cerçi; yeti, yiti / ceti; yetmiş / cetimiş; yıl / cıl; yıldı / cıldı;

¹⁵ Yunusaliyev B. M. Kirgizskaya Leksikologiya, I.c., Frunze, 1959, s. 42-44.

yımşak / cumşak; yıpar / cıpar; yinçge / içke; yinçü, yençü / incuu; yog / coktoo; yogun / coon; yok / cok; yokaru / cogoru; yol / col; yolagçı / colooçu; yolu / colu; yurt / curt; yut / cut; yuyka / cuka; yügerü / cogoru; yüz I / cüz; yüz II / cüz; yagut- / cuut-; yan- / can-; yantur- / candır-; yañıl- / cañıl-; yara- / cara-; yarat- / carat-; yarlıka- / calga-; yaşa- / çaşa-; yat- / cat-; yazın- / caz-; yazukla- / cazık; ye- / ce-; yel- / cel-; yeltür- / celdir-; yet- / cet-; yığ- / cıy-; yit- / cit-; yitür- / citir-; yogla- / cokto-; yoglat- / cektot-; yokad- / cok bol-; yorı- / cort-; yubul- / cumalan-; yugur- / cuur-; yulı-, yul- / cul-; yügür- / cügür-; yügürt- / cügürt-; yükün- / cügün-; yüküntür- / cügündür-; yüzüt- / süz-;

Bu grupta anlam ve biçim yönünden pek büyük değişiklik göstermeyen, başka bir deyişle yabancılaşma derecesine göre ikinci sıraya koyduğumuz kelimeleri toplamaya gayret ettik. Grup içinde yer alan kimi sözcüklerin anlamı yüzyıllar sonra da aynen korunmuştur ((OY) *egri, biñ, biçin, ben, beg, adril-, azuk, artuk, altun, adgır, adak, bor, böri, buñ, başla-, yara-, yan-, yugur-, yükün-, yat-, boguzla-, buñad-, elig, iduk, ıgaç, irak, idi, ötünç, töpü, tiz, yadag, yagı, yaguk, yay, yaz, yazı, yut, yuyka* ve (Kırg) *iyri, miñ, meçin, bir, men, bek, ayrıl-, azık, artık, altın, aygır, ayak, boroon, börü, muñ, başta-, cara-, can-, cuur-, cügün-, cat-, muuzda-, muñay-, eliü, ıyık, cıgaç, irak, ee, ötünüç, töbö, tize, cöö, coo, cuuk, cay, caz, cazı, cut, cuka* vs. bu liste daha da artırılabilir), kimi sözcüklerin yansıttığı kavramlar ise dil içi ve dil dışı çeşitli etkenler altında değişmiştir. Bunun sonucu olarak bazı kelimelerin semantik yükü eskiden içerdiği anlama kıyasla zayıflamış veya tamtersine ağırlaşmış, genişlemiş olabilir. Evvela, zamanla içerdiği anlamları daralan kelimeler üzerine söz edelim. Orhun Türkçesi'nde karşılaştığımız *ogıl* kelimesi anlam daralmasına güzel bir örnek sayılabilir. Yazıtlarda 'çocuk, evlat' anlamını taşıyan aynı sözcük kız olsun, erkek olsun her iki cinsteki çocuk için kullanılmışken günümüz Kırgızcası'nda bu genel kavramı karşılama gücünü kaybetmiştir.¹⁶ Artık Kırgızlarda *uul* kelimesi yalnız 'erkek çocuk' kavramını yansıtmaya başladığını ve 'evlat, çocuk' kavramının yerini ise *bala* sözcüğüne bıraktığını söyleyebiliriz. Fakat nadir olsa bile *uul* sözcüğünün eski anlamına rastlamamız mümkün, *Ayçüröktün balası egerde erkek uul bolso / Eğer*

¹⁶ Pokrovskaya L. A. *Termin Rodstva v Tyurkskih Yazıkah // İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*. Moskva, 1961, s. 16.

Ayçürök'ün evladı erkek çocuk olursa cümlesinde sözkonusu kelime esas anlamında kullanıldığını görüyoruz.¹⁷ *Ogil* kelimesinin ifade ettiği kavram yüzyıllar içinde bir daralmaya uğramış olsa bile, eskiden yüklendiği anlam ile şu anda Kırgızca'da yaşayan anlam arasında pek uzaklık veya büyük bir fark bulunduğunu söyleyemeyiz. *Ogil*'da olduğu gibi (OY) *siñil* ~ (Kırg) *siñdi* kelimesinin bugünkü ve eski anlamları arasında da büyük bir değişme görülmüyor. Prens Kül, kitabenin doğu yüzü 20.satırında küçük kız kardeşi için *siñil* sözcüğünü bir ağabey olarak kullanıyor. Kırgızca'da biraz biçim değiştirmiş aynı sözcük aynen küçük kız kardeş için kullanılıyor. Ama arada küçük bir nüans var, *siñdi* 'bir ağabey için değil, bir abla için küçük kız kardeş' sayılıyor.

Bir kavram işaretinin yansıttığı kavram önceden anlattığı nesnenin bir türünü anlatır duruma gelirse anlam daralmış demektir. Yazıtlarda karşılaştığımız 'terfi etmek, yükselmek' anlamındaki her çeşit büyümeyi anlatan *ulgarmak* eylemi günümüz Kırgızca'sında sadece yaşça büyüme, yaşlanmayı anlatır duruma gelmiştir. Aynı şekilde *ton* kelimesi eskiden her çeşit giyim kuşam için kullanılan bir kavram işareti idi. Şu anda ise kelime genellikle 'koyun postundan yapılan üst giysi, kürk' anlamını içeriyor. Kelimenin bir de çok seyrek kullanılan 'erkek giyim kuşamı' anlamının Kırgızca'nın güney diyalektinde bulunduğunu sözlükten öğrenmiş bulunuyoruz.¹⁸ Bundan dolayı, her ülkede ölçünlü (standart) dilde anlamı değişen sözcüklerin eski anlamları uzun bir süre lehçe ve ağızlarda korunduğunun belirtilmesi gerekiyor.¹⁹ Türk diline Moğolca'dan ödünç alınan *ürüñ* kelimesi yazıtlarda 'ak, beyaz' gibi esas anlamında geçiyorken Kırgızca'da anlamı hem daralmış hem de kaymıştır. Gene Moğolca'dan alındığı bilinen 'siyah, kara' anlamındaki *barañ* kelimesi eşliğinde *ürüñ-barañ* şeklinde 'alaca karanlık' anlamını almıştır.

Anlam daralmasına başka bir örnek (OY) *ı* ~ (Kırg) *cıgaç* kelimesidir. Bugün *cıgaç* yalnızca 'ağaç' anlamındadır. Halbuki Türkçe'nin en eski yazılı örneklerinde *ı* sözcüğü hem 'ağaç' hem de 'orman' demektir.

Daralma örneklerinin en ilgi çekicilerinden biri *beñ* kavram işaretinde görülür. 'Ben'le birlikte 'beyaz leke, kar' anlamlarını taşıyan aynı kelime, Kırgızca'da iki ayrı

¹⁷ Kırgızça-Orusça Sözdük. Haz.: Yudahin K. K. Moskva, 1985, s. 311.

¹⁸ Bkz.: a. g. e., s. 249.

kelime olarak yaşamına devam ediyor, en azından insanlarca iki ayrı kelime olarak algılanıyor. ‘Ben’ kavramını *meñ* kelimesi, ‘beyaz leke, kar’ kavramlarına ilişkisi olan ‘dağ zirvesindeki erimeyen kar, buzul’ kavramını ise *möñgü* kelimesi yansıtıyor.

Eren sözcüğünde biraz değişik daralmanın ilginç bir örneği ile karşılaşıyoruz. Biliyorsunuz *eren* < *er-en* ‘erler, adamlar’ çokluk anlatıyordu. Fakat kelimenin bu çokluk anlamı artık teklige dönmüştür, yani *eren* deyince bir tek ‘er’ anlaşılıyor. Bu durum {-an, -en} çokluk ekinin kullanımdan çıkmasının sonucu olabilir. Başka bir yönde ise aynı kelimenin anlamı genişlemiştir. *Eren* sözcüğü bugün erkeklerin de, hanımların da karakterini nitelendirmek için ‘cesur, babayiğit’ anlamında güzel bir sıfat olarak kullanılıyor.

Anlam daralmasının bir türü de eskiden çok anlamlı olan bir kelimenin bazı anlamlarını ya da bunlardan birini yitirmesidir.²⁰ *Bişik* kelimesi sözkonusu daralma türüne uygun bir örnektir. Adı geçen sözcük şu anda Kırgız Türkçesi’nde bir tek ‘beşik, bebek yatağı’ anlamı ile biliniyor, oysa Orhun Türkçesi’nde ‘bebek yatağı’ anlamının dışında ‘akraba, hısım’ kavramlarını dahil yansıttığı bellidir. *Ülüg* kelimesi de aynı türden bir örnek oluşturuyor. Tonyukuk anıtında *ülüg* kelimesinin temel anlamı olan ‘pay, hisse, bölüm, bölük’ ile, diğer iki kitabede ise ikinci soyut anlamı olan ‘talih, baht, şans’ ile karşılaşıyoruz. Kırgızca’da adı geçen sözcük hem anlam daralmasına hem de biçim değişikliğine uğramış bulunuyor. *Ülö, ülüş, ülöş* sözcüklerinin hepsi yalnızca ‘pay, kısım, bölük’ anlamını taşımakta, ikinci kavram maalesef yitirilmiş bulunmaktadır. Türkçede daralma örneğinin biri *agır* sözcüğünde görülüyor. Köktürk yazıtlarında kelime ‘ağır’ ve ‘değerli’ gibi anlamlara sahipken çağımız Kırgızcası’na kadar ilk anlam ulaşmış ise, ikinci anlam ulaşmamış bulunuyor.

Olurmak eylemi Köktürk yazıtlarında temel ‘oturmak’ anlamı hariç ‘bir yeri yurt tutmak, ikamet etmek’, ‘yaşa-’ ve ‘tahta çıkmak, hüküm sürmek’ gibi yan anlamlarını da içermektedir. Kırgızca *olturuu / oturuu* kelimelerinin iki dilli, açıklamalı sözlüklerde gösterilen beş-altı anlamının arasından sadece ‘oturmak’ anlamı yazıtlardaki temel anlama uyuyor, diğer yan anlamları başka kavramları ifade ediyor. Sözkonusu kelimenin öteki ‘yurt tutmak’ anlamı ise Kırgızca’da daha çok

¹⁹ Aksan D. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 1999, s. 92-93.

²⁰ Aksan D. Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim). Ankara, 1995, s. 537.

turmak kelimesi ile karşılanmaktadır. ‘Tahta çıkmak, hüküm sürmek’ kavramının yansıtılması için yalnız *oturmak* kelimesi yetersiz, örneğin *takka oturuu* birleşik kelimelerinde olduğu gibi *taht* kelimesinin ayrıca belirtilmesine gerek duyulmaktadır. Aynı türden başka bir örnek üzerine söz edelim. Orhun yazıtlarında *körmek* eylemi birkaç anlamla geçiyor, bunlardan biri kelimenin temel anlamı olan ‘görmek’, diğerleri ise yan anlamları ‘bakmak’, ‘bağımlı olmak, tabi olmak’ tır. Çağdaş Kırgız Türkçesi’nde *körüü* eylemi aktif bir şekilde çok çeşitli anlamlarda kullanılan bir kelimedir. Ancak *körüü* anıtlardaki *körmek*’in bütün anlamlarını koruyamamıştır, artık ‘bakmak’, ‘bağımlı olmak, tabi olmak’ kavramları *karoo* < *kara-* eylemi tarafından yansıtılmaktadır. Kül Tigin yazıtındaki ...*anta içreki bodun kop maña körür* cümlesi Kırgız Türkçesi’ne ...*bul (aymaktın) içindegi kalktın baarı maga karayt* şeklinde aktarılır. Aynı şekilde *yok* kelimesi eskiden hem ‘yok’ hem de ‘değil’ anlamlarını içerirken şu anda *cok* kelimesi ile ‘değil’ kavramını yansıtmamız çok zor, çünkü kavramı *cok* üzerinden çekip *emes* < *er-mez* sözcüğüne yüklemiştir.

Bugün *basmak* eyleminin Kırgızca’da sadece ‘basmak’ ve ‘baskın yapmak’ anlamları vardır (Daha başka anlamları için Kırgızca sözlüklere bakınız). Oysa Orhun Türkçesi’nde hem ‘basmak’ hem ‘baskın yapmak’ hem de ‘yardım etmek’ demektir.²¹ Aynı şekilde *eb* kelimesi eskiden yansıttığı ‘yurt, vatan’ ve ‘ordugah, karargah’ kavramlarını yitirmiş, artık adı geçen kelimenin Kırgızca’daki şekli olan *üy* kelimesi ancak ‘ev’ anlamını taşımaktadır. Yazıtlarda gördüğümüz çok anlamlı kelimelerden biri *ozmak* eylemidir. Adı geçen kelimenin ‘öne geçmek, ileri gitmek’ temel anlamının dışında ‘kurtulmak’ gibi yan anlamı vardı. Aynı kelimenin sonuncu anlamı Kırgızca’da kaybolmuştur.

Kelimeler, semantik yükünü zamanla çeşitli etkenlerin tesiri altında azaltıp anlamını daralttığı gibi başka yeni anlamlar ekleyerek çoğaltabilir. Kelimelerin yeni anlamlar edinişinin bir kaç çeşidi bulunmaktadır:

a. *Metaphore-* sözcüğün dile getirdiği kavramla bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğü o kavrama aktarma olayıdır. Bu olay için Türkiye Türkçesi’nin anlambiliminde *deyim aktarması* terimi kullanılıyor.

²¹ ‘Yardım etmek’ anlamı ile *basmak* kelimesi Tonyukuk anıtı, ikinci taş, batı yüzü, 3.satırda geçer.

b. *Metonymie*- bir kavramın, kendisi kullanılmadan, ilgili, bağıntılı olduğu bir başka kavramla, bir başka sözcükle dile getirilmesidir. Terimin Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı *ad aktarması*dır.

c. *Synekdoche*- bütünün adı ile parçanın ve tersine parçanın adı ile bütünün adlandırılmasıdır.²²

Metaphore olayı en çok insanların kendine en yakın bulduğu kendi organ adlarında, vücuduyla ilgili kavramlarda görülür. Örneğin, (OY) *baş, köz, kulkak, adak* gibi kelimeler vücudun bir bölümünü anlatan adlardır. Bu kelimelere daha eski dönemlerde benzetme yoluyla başka anlamlar yüklenmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Bazılarının güzel örneklerini yazıtlardan izleyebiliyoruz: -*Üçünç Çuş başında süñüşdüm. (BK: d- 30) -Üçüncü olarak Çuş (ırmağı) başında savaştım.* İrmağın başlangıcını insan vücudunun başlangıcı olan başa benzeterek aynı kelimeyi kullandıkları açıktır. Çağdaş Kırgız Türkçesi'nde benzetme yoluyla sözkonusu kelimeler yeni anlamlar kazanmış bulunuyor: *toonun başı* 'dağın başı', *iyenenin közü* 'iğnenin gözü', *kazandın kulağı* 'tencerenin kulağı' vs.

Deyim aktarması bir benzerliğe dayanırsa, ad aktarması (metonymie) ise bir ilgiye, bir ilişkiye dayanılarak yapılır. Bazı coğrafi adlandırmalar (toponim) orada ilk olarak bulunan, icat edilen eşya adından meydana gelmiştir. Örneğin, yazıtlarda 'ipek, ipekli kumaş' anlamlarını taşıyan *kutay* kelimesi karşımıza çıkmaktadır. Halbuki bugün Kırgızcada *kitay* kelimesi ipekli kumaşı değil, Çin ve Çinlileri anlatmak üzere kullanılmaktadır. Eskiden 'yoksul, fakir' anlamını taşıyan *çigany* kelimesi Kırgızca'da kaybolmuştu, yalnız Rusça'dan Rusça tellafuzla *tsigan* şeklinde 'çingene' anlamıyla tekrar Kırgızca'ya girmiş, ödünç alınmıştır. Kelimeler yüzyıllar öncesi bambaşka bir anlam taşıırken günümüzde yeni bir anlam ile yaşamaktadır.

Sözcüklerin çoğunluğu zamanla birden çok anlam yansıtmaya, yeni anlamlar yüklenmeye başlıyor. Böyle kelimelerin bazıları üzerinde duralım. Orhun yazıtlarında 'şimdi, şimdiki' anlamlarında kullanılan *amtu* kelimesi Kırgızca'da temel anlamını sürdürmekte, onun yanı sıra yerine göre kimi hallerde 'gelecek' anlamında kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesi'nde *aruu* biçiminde geçen *arig* kelimesi 'temiz, saf' temel anlamıyla beraber 'güzel' anlamını da içermektedir. *Edgü* kelimesi ise eski yazılı örneklerde yansıttığı 'iyi, iyilik' kavramlarına Kırgızca'da 'başarı' anlamını eklemiştir. Yazıtlarda yalnızca 'kudret' anlamını taşıyan *erk* kelimesi ise Kırgızca'da 'güç, kudret', 'istek', 'özgürlük' gibi yeni birkaç anlam edinmiştir. Birçok Türk lehçelerinde 'mavi' ve 'gökyüzü' anlamlarını kendinde barındıran *kök* kelimesi Orhun ve Kırgız Türkçelerinde her iki anlama sahiptir. Ancak Kırgızca'da kelimenin bu anlamlarının dışında 'yeşil ot, yeşillik' anlamı bulunmaktadır. Orhun Türkçesi'nde 'tekrar, yine, yeniden, gene' anlamları ile bilinen *yana* bağlacı bugün Kırgızca'da temel anlamının yanı sıra 've' anlamını üzerine almıştır. *Suk* kelimesinin eskiden sahip bulunduğu 'haset, kıskançlık' temel anlamının yanına 'aç göz, obur' gibi yeni anlamlar eklenmiştir.

²² Bu konuda bkz.: Aksan D., a. g. e., s. 507-538 ve Abduldayev E. Azırkı Kırgız Tili. Bişkek, 1998, s. 151-160.

3. Orhun yazıtlarında ve Kırgız Türkçesinde değişik anlamlarda, şekil bakımından ise aynı veya bazı fonetik ayrılıklarla kullanılan kelimeler:

alpagu / alpattan; anyıg / aynık, aynıma; apa / apa; aba; arkış / arkaştır-; armakçı / arba-; alkın- / alkındı; anyıt- / aynıt-, aynı-; ar- / arba-; arıl- / arıl-; asın- / as-, asıl-; batım / batım; baz / bas, pas; beñgü / möñgü; birki / birdik; bitig / biçik; bodun / muun; bulgak / bulga-; bulganç / bulganç; buyruk / buyruk; biti- / biçik; çıgany / tsıgan; or / oro; ei / ece; eü / ece; eke / ake; elig / eli; emgek / emgek; elet-, ilet- / ileş-; er- / e-mes, i-miş; ert- / erte, ertegi; et-, it- / et-; gu / go; ıd-, yıd- / iy-; kalıñ / kalıñ; kañ / kandaş; kerekü / kerege; kergek / kerek; kıyın / kıyın; kabış- / kooş-; opla- / oppa; ög / ögöy; ök / ök; sakın- / sagın-; tam / tam; tamga / tamga; tarkınç / tarka-; tay / tay; törü / tör, törö; tez- / tez; tokı- / toku-; ulayu / ula-; üze / üzük; yış / cıış;

Anlambilim çalışmalarında en eskiden beri üzerinde durulan konuların başında anlam değişmeleri gelir. Kelimelerin anlamını değiştirme olayı, bir sözcüğün başlangıçta dile getirdiği kavramda zamanla bir daralma, bir genişleme belirmesi, temel kavramdan az çok uzaklaşması, aynı sözcüğün bir süre sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesi, ya da yeni bir kavramı yansıtmasıdır.²³ Örneğin, Kül Tigin anıtında beş kere, Bilge Kağan anıtında dört kere geçen *buyruk* sözcüğü hiçbir biçim değişikliğine uğramadan günümüz Kırgızca’sında kullanılmaktadır. Ancak aynı sözcük eskiden ‘kumandan, amir’ kavramlarını aksettirirken bugün ise özne durumundan nesne durumuna geçmiş bulunmakta ve ‘emir’ anlamına gelmektedir.

Bir kavram işaretinin yansıttığı kavram eskiye göre daralırsa, önceden anlattığı nesnenin bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelirse buna anlam daralması adı verilir.²⁴ *Bitig* sözcüğü de anlam daralmasının ilginç bir örneğidir. Orhun Türkçesi’nde çeşitli yazılı metinleri anlatmak üzere kullanılan ‘kitabe, yazı’ anlamındaki *bitig* kelimesinin semantik yükünü Kırgızca iyice hafifletmiştir. *Biçik* şekline girmiş sözcüğün Kırgız destanlarında sadece ‘Kalmukların kutsal kitabı’

²³ Aksan D. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 1999, s. 88.

²⁴ Aksan D. Her Yönüyle Dil (Ana izgileriyle Dilbilim). Ankara, 1995, s. 537.

anlamı ile karşılaşmamız olanaklı, diğer biçimine ve anlamına rastlanamadı. Başka bir örnekte ise kelimenin eski ile yeni anlamları arasında bağın koptuğu ileri sürülebilir. Yazıtlarda her çeşit tükenmeyi, azalmayı, yok olmayı gösteren *alkınmak* eylemi, bugün Kırgızca'da *alkındı* sözcüğü ile yalnızca sabunun azalmış, tükenmiş artığını anlatır durumdadır.

Kelimelerdeki anlam değişmelerinin bir çeşidine Yunanca- *synekdoche* 'uymak, denk gelmek' terimi kullanılıyor. Ara sıra rastladığımız bu semantik değişim iki ayrı yoldan gerçekleşir:

- a. Bütünün adı ile onun bir parçası adlandırılır.
- b. Parçanın adı ile bütün adlandırılır.²⁵

Kerekü kelimesi yazıtlarda 'çadır' anlamında geçiyorken Kırgızca'da *kerege* sözcüğü bütün bir çadırın anlatımı için değil, onun bir parçası olan 'çadırın duvarı yerine geçen ağaç çubuklarla çapraz olarak yapılan kısmı'nın anlatımı için kullanılıyor. *Elig* sözcüğü de aynı türden bir örnektir. Eskiden *elig* 'el' anlamı taşıırken, bugün Kırgızca'da *eli* 'parmak' anlamına kadar inmiştir. Synekdoche olayının ikinci türü olan parçanın adı ile bütünün adlandırılmasına biraz sonra sözünü edeceğimiz *tam* kelimesinde görülen anlam değişmesi güzel bir örnek sayılır.

Bir kelime , temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü, ya da bir türünü gösterirken zamanla o nesnenin bütününü, bütün türlerini anlatır duruma gelirse buna anlam genişlemesi denmektedir.²⁶ Örneğin Orhun Türkçesi'nin yazılı örneklerinde 'duvar' anlamında geçen *tam* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğramış, Kırgızca'da aynı biçimde yaşayan kelime 'duvar' anlamının yanı sıra 'ev' anlamına gelir olmuştur. Diğer bir örnek, *tamga* kelimesi eskiden sadece 'mühür' anlamını taşıyordu. Bugün sözkonusu kelime bizim lehçemizde diğer yazı işaretlerinden olan 'en' ve 'harf' anlamlarını yansıtmak üzere kullanılmaktadır.

Emgek sözcüğünün yazıtlarda 'ıstırap, acı, eziyet' gibi pek sevimsiz kavramları yansıtan anlamı ile Kırgızca'nın halk edebiyatı ürünlerinde karşılaşıyoruz, çağdaş eserlerde ise daha çok 'iş, emek, çalışma' gibi yeni olumlu anlamlarını görmekteyiz.

²⁵ Abduldayev E. a. g. e., s. 158.

²⁶ Aksan D. a. g. e., s. 538.

Kelimelerdeki anlam değişmelerinin bir türü anlam kayması veya başka anlama geçiş olayıdır. Burada hemen ilk bakışta ilgi çeken durum şudur: B. M. Yunusaliyev, bir dilin sözvarlığındaki bir kelimenin sabitliği onun kullanım alanına direk bağlı olduğunu söylüyor. Akrabalık ilişkilerini ifade eden kelimeleri sabit, değişmeye dayanıklı bir kullanım alanı olarak gösteriyor.²⁷ Hakikaten, Orhun yazıtlarında izleyebildiğimiz *ini* ‘küçük erkek kardeş’, *kelin* ‘gelin’, *ogıl* ‘oğul’, *kız* ‘kız’, *siñil* ‘küçük kız kardeş’ kelimeleri aradaki zaman ve mekan engellerini aşarak ufacık ufacık fonetik ve semantik değişmelerle günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bazı kelimelerin bu kurala bağlı kaldığı söylenemez. Örneğin, Orhun Türkçesi’nde *apa* kelimesi ‘ata, ecdat’ anlamını taşıırken Kırgızca’da aynı biçimdeki kelime onun tamtersi olan ‘anne’ anlamını taşımakta, biraz ses farkı içeren, en önemlisi erkek akrabayı anlatan *aba* kelimesi ‘ağabey’ ve ‘amca’ anlamlarını barındırmaktadır. Pokrovskaya bu anlam değişimini genel anlamdan özel anlama geçiş olarak açıklıyor. ‘Büyük akraba’ gibi genel anlam taşıyan *apa* sözcüğü, eski anlamına kıyasla daha dar özel anlamlara ayrılmıştır: Karakalpak. *apa* ‘abla’, Tat. *apa*, *apay* ‘hala, teyze, abla’, Özb. *opa* ‘abla’, Uyg. *apa* ‘abla’, Başk. (doğu ağızlarında) *apa* ‘dayı, amca’ demektir. Eçi > (Kırg.) *ece*, *eke* > (Kırg.) *ake* kelimelerinin anlam değişmeleri üzerine de aynı sözler söylenebilir. *Eçi* kelimesi anıtlarda geçen ‘ağabey’ anlamını cinsiyet bakımından onun zıttı olan ‘abla’ ile değiştirmiştir. Buna karşılık *eke* sözcüğü ‘abla’ anlamındayken Kırgız Türkçesi’nde ‘ağabey’e dönmüştür. Başka Türk lehçelerinde sözü edilen kelimeler daha farklı semantik gelişmeler göstermiştir. Pokrovskaya’nın fikrine göre Eski Türk lehçelerinde ‘büyük akraba’ gibi geniş anlamda kullanılan kelime, semantik yükünün kesin olmaması yüzünden anlam değişikliğine, daha doğrusu anlam somutlaşmasına uğramıştır. Böylece *eçi*, *eçü* kelimeleri çağdaş Türk lehçelerinde yazıtlarda geçen anlamına nazaran somut anlamlar edinmiştir: Tuv. *aça* ‘baba’, Özb. *aça* ‘nine’, Uyg. *aça* ‘abla’, Şor *aça* / *atsa* ‘ağabey’ ve ‘abla’, Kaz. *eje* ‘nine’, ‘anne’, Türkm. *ece* ‘anne’, ‘hala’, ‘abla’.²⁸ Orhun yazıtlarında ‘erkek’ anlamında kullanılmış *urı* kelimesi Kırgızca *urpak*, *urgaçı*, *uruu*, *uruk* sözcüklerinde yaşamına devam etmekte, fakat eski anlamın yukarıda saydığımız kelimelerde

²⁷ Bu konuda Yunusaliyev B.’nin yukarıda adı geçen çalışmasınının 87. sayfasına bakınız.

yaşadığı söylenemez. Çünkü *urpak* ‘çocuk, torun’, *uruu* ve *uruk* ‘soy, nesil, boy, kabile’, *urgaçı* ‘dişi’ demektir. Kelimelerin anlamındaki semantik kaymaların sebebi Ana Türkçe’den dallanıp budaklanıp çıkan lehçelerin ayrı ayrı gelişmesinden kaynaklandığını Kırgız bilgini aynı çalışmasında söylüyor.²⁹

OrhunTürkçesi’nde yaşayan ‘bağımlı, tabi’ anlamındaki *baz* kelimesi ile Kırgızca’da yaşayan ‘kısa, alçak, aşağı,’ anlamındaki birkaç fonetik varyantı bulunan *bas*, *pas*, *paz* kelimeleri arasında semantik kayma gerçekleştiğini düşünüyoruz. Birçok Türk lehçesinde eski ‘ebedi’ anlamını koruyan *beñgü* kelimesi nedense Kırgızca’da ‘dağ zirvesindeki erimeyen kar, buzul’ anlamını kazanmıştır. Belki ‘ebedi’ kavramı Kırgızlarda dağ zirvesinde hiç erimeyecek, ebedi değişmeden kalacak gibi düşündükleri buzul ile çağrışım yapmış olabilir. Neticede ‘buzul’ kavramı *möñgü* adını almış bulunmaktadır.

Bugün Kırgızca ‘kir, pis, pislik’ anlamını, eskiden Orhun Türkçesi ‘karışıklık, kargaşa’ anlamını *bulganç* kelimesinin üzerine yüklemiştir. Her iki kavram olumsuz düşünceler uyandırdığı için bir anlamın ikincisi ile değiştirilmesi zorluk oluşturmadığı düşüncesindeyiz. Başka bir olumsuz kavram ‘ceza’yı ifade etmek üzere kullanılan *kıyn* kelimesi günümüzde ‘zor’ kavramının, aynı kelimedenden türeyen *kıyna-* fiili ‘azap çektir-, acı ver-’ kavramının yansıtılması için kullanılmaktadır. *Sanç-* fiili ise ‘mızraklamak’ anlamını taşıırken şimdi *canç-* şeklini, ‘ezmek’ anlamını almıştır.

Yazıtlarda ‘düşünmek, kaygılanmak’ anlamıyla karşımıza çıkan *sakınmak* eylemi Kırgızca’da ‘özmek’ anlamını yansıtır olmuştur. Eskiden ‘vurmak, dövmek’ anlamını ifade etmek için kullanılan *tokumak* eylemi bugün bambaşka ‘dokumak’ ve ‘ata eyer vurmak’ gibi anlamlara sahiptir. Ancak *tokmok* ‘tokmak’ kelimesinde eskinin kalıntısını görüyoruz. *Tokumak* eylemi eski ‘vurmak, dövmek’ anlamını yeni *tokmoktoo* > *tokmokto-* kelimesine aktarmıştır. Yazıtlarda ‘baç, haraç’ anlamıyla bilinen *kalıñ* kelimesi artık ‘başlık, kızı verirken ebeveyn tarafından damattan alınan maddi karşılık’ anlamına gelmiştir. Belirtmeliyiz ki, belli bir durum karşısında alınan veya verilen mülk her iki kavramda bulunan ortak özelliktir.

²⁸ Pokrovskaya L. A. *Termini Rodstva v Tyurkskih Yazıkah // İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*. Moskva, 1961, s. 28-29.

²⁹ Yunusaliev B. M. *Kirgizskaya Leksikologiya*. I.c, Frunze, 1959, s. 86.

Kelime anlamının kaymasına diğerk bir örnek *oruk* kelimesinde görülüyor. Eskiden aynı kelime ‘yol’ anlamını taşıırken şimdi ‘savaş gerisi’ anlamını taşımaktadır. Orhun yazıtlarında ‘ön, ileri’ ve ‘doğru’ gibi kavramları yansıtan *öñ* kelimesi Kırgızca’da artık ‘yüz, çehre’ anlamı ile bilinmektedir. Yazıtlarda ‘mum’ demek olan *yıpar* kelimesi Kırgızca ‘güzel koku, aroma’ anlamını almıştır. O dönemde mumlar güzel koku yaymış olabilir, böylece ‘mum’ ve ‘güzel koku’ arasında ilişki kurularak (metonymie / ad aktarması) birinin adı ötekiye geçmiş diye tahmin edebiliriz.

Orhun yazıtlarında sık sık karşılaştığımız *yış* kelimesi, biliyorsunuz, ‘orman’ anlamında geçmektedir. Kimi bilginler aynı kelimeyi ‘dağ, ormanla kaplı dağ’ olarak çevirmektedir. Bugün Kırgızca’da *cış* kelimesi ne ‘orman’ ne de ‘dağ’ anlamında kullanılıyor, ‘sıkı’ anlamına ne zaman, nasıl geçtiği bilinmiyor. Türk lehçelerinin çoğunda ‘dağ’ anlamında kullanılan Orhun Tü. *tag*, Kırgız Tü. *too*, Çuvaş Tü. *tav* kelimesi, Yakutça *tia* benzer fonetik görünüőe sahip olmasına karşın ‘orman’ anlamını taşıması ilginç geliyor.

4. Orhun yazıtlarında ve Kırgız Türkçesinde aynı anlamda kullanılan fakat şekil bakımından hiç benzerlik taşımayan (anlamı korunmuş, şeklini başka bir kavram işareti ile değıştirmiş) kelimeler:

adinçig / ukmuş; agı / cibek; agış / baylık; arkuy / korgon, tranşeya; atı / ceen; ayıgma / sözmör, çeçen, keñeşçi; ayuk / mülk; azu / ce, ce bolboso; agtur- / çigar-; alk- / bütür-, tüğöt-; ançula- / sun-, tart-; artat- / buz-, oyrondo-, talkala-; artur- / aldan-; balık / şaar; barım / baylık, mülk; bark / üy; başgu / kaşka; bedizçi / sürötçü; biri / tüştük; bod / uruu; bitit- / cazdır-; boşgur- / üyröt-; bul- / tap-; buntut- / kaçır-, bezdir-; çabiş / kol başçı; çıkan / bölö; çıntan / santal; çorak / çöl, takır; çub / aymak; edi / eç; erig / cakın cer; erinç / balkim; erkli / -ganda; ertiñü / abdan; eşgiti, işgiti / cibek; eşilik / ayımdık; emget- / azapka sal-; ertin- / baş tart-; ertür- / casat-, kıldır-; ıgar / küçtüü; ıçgın- / cogot-; idi / eç; igid / calgan; ilig / han; ilk / algaç; içger- / bagınt-; içik- / bagın-; igit- / bak-, toyguz-; elt-, ilt- / cetkir-, alıp bar-; in- / tüş-; ir- /

bol-, bar-, cet-; irtür- / cetkir-; itin- / uyuş-; kamağ / bütün; kamaşğ / baş alaman; kentü / öz; kin / cıt; koduz / cesir ayal; kokılık / cıpar; köbürge / dobul; kudu / ıldıy; kunçuy / kan kıızı; kurı / tündük; kutay / cibek; kuz / tündük; küreg / kaçkın; küregü / baş kötörmö; kürlüg / kuu; kamaşat- / temsele-; kazgan- / cetiş-; kıkşür- / tukur-; kubran- / cıyıl-; kubrat- / çoğult-; lagzın / çoçko; matı / opaa; neñ / kay bir; ok II / uruu; okı- / çakır-; olgurt- / turguz-; öd I / mezigil; ödüş / kün-tün; ög- / makta-; ögir- / süyün-; ögleş- / akıltaş-; ögtür- / maktat-; sab / söz; sıgıtçı / koşokçu; sıgun / kıyık; sü / asker; sökül- / baş iydir-; süle- / kol başta-; sület- / saparga çıgar-; tabışgan / koyon; taluy / deñiz; tapa / karay; taygun / baldar; teblig / kuu; tigin / kanzada; tagık- / toogo çık-; tegür- / alıp ket-; topul- / teş-; uçuz / oñoy; udlık / cambaş; udu / cana; uğur / mezigil; uğuş / uruk; uluş / şaar; unç / mümkün; u- / kıla, casay al-; ud- / kubala-, iz kuu-; uduz- / başkar-; ügüz / dariya; üküş / köp; üz / öcör; üntür- / tañ at-; yabız / caman; yablak / caman; yagız / kara; yalabaç / elçi; yalma / köynök; yarık / soot; yeg / cakşıraak; yelme / çalgın; yılpagut / er cürök baatır; yılsıg / bay; yırı / tündük; yiçe / kayta; yogçı / koşokçu; yurç / kayni; yutuz / katın-kalaç; yabıt- / talkala-; yany- / buz-; yaratıt- / kıldır-; yaratun- / uyuş-; yogur- / keç-; yoñaşur- / çağıştır-;

Her dilin sözvarlığını oluşturan sözcüklerden büyük bir bölümünün zamanla, dil içi ve dil dışı çeşitli etkenlerle yitirildiği, unutulduğu görülür. Esas anlamını kaybeden kavramışareti yeni bir yan anlam kazanmaya yetişmemişse hemen düşme, unutulma, arkasından da ölme tehlikesi altında kalır.³⁰

Dilde sözcük ölümü adını verdiğimiz bir olayın bizce en başta gelen nedeni, dolayısıyla sözcük ölümünün en sık rastlanan türü, sözcüğün gösterdiği nesnenin, toplumun ve bireyin yaşamında artık yeri kalmaması, tanınmaz olmasıdır. Her toplumda kimi araç ve gereçlerin, giysilerin, yönetime ilişkin kavramların, geleneklerin unutulması bunlara bağlı olarak sözcüklerin yitirilmesine yol açmıştır.³¹ (OY) Dilimizin kelime hazinesinden ilk önce han sarayında çeşitli ünvanları karşılayan kelimeler düşmüştür: *kunçuy* ‘prenses’, *yalabaç* ‘elçi’, *tigin* ‘prens’. Kırgız Devleti X. yüzyılda Kidanlar tarafından ciddi bozguna uğrayıp ve sonra Moğol askerlerinin işgali sonucunda tamamen ortadan kalkınca yukarıda geçen kelimelere ve

³⁰ Yunusalıyev B. Kirgizskaya Leksikologiya. I.c., Frunze, 1959, s. 85.

sü ‘asker’ gibi kavramlara ihtiyaç kalmamış ve kullanımdan çıkmıştır. Demek ki, bir kelimenin yaşamını sürdürebilmesindeki esas koşul, kelimenin yansıttığı kavramın sabitliği, dayanıklılığı ile ilişkilidir.³² Sabit olmayan kavramları aksettiren kelimeler düşmeye meyil gösteriyor, toplumda gerçekleşen çeşitli değişmelerin sonucunda bu kavramlara gereksinim kalktı mı, hemen arkasından kelime kolayca çekiliyor, yok oluyor. Böyle kelimeler için dilbiliminde *istorizm* terimi kullanılıyor.³³

Eski kelimelerin bir çoğunun yerini Türk dilinin kendinde bulunan diğer eşanlamlı kelimeler tutmuştur. Bir dilde, eşanlamlı sözcüklerin bulunması o dilin zenginliğini, işlenmişliğini gösterir. Yalnız bazı eşanlamlılarda olduğu gibi yakın anlamdaki sözcüklerden biri zamanla kullanımdan çıkmaktadır. Örneğin, ‘ev’ anlamındaki Türkçe *bark* kelimesi unutulmuş, yerini aynı anlamdaki *üy* kelimesi tutmuştur. ‘Ağıt’ anlamına gelen *yog* kelimesi şu anda Kırgızlar için hiçbir anlam kastetmemekte, bu kavramı *koşok* kelimesi yansıtır olmuştur. Burada hemen belirtmeliyiz ki, *yog* isminden türeyen *cokto-* < *yog+la-* ‘yas tut-’ kelimesinde eskinin izleri farkedilmektedir. Birçok Türk lehçelerinin sözvarlığında bulunmasına rağmen *bulmak* ‘bulmak’ eylemi Kırgızca’da kaybolmuştur. Dilde bir kavramı karşılayan bir kelime varken gerekli gereksiz, bir yabancı dilden alınan aynı anlamdaki öge de yerleşebilmektedir. Türkçenin Eski Türkçe döneminde dilde *sü* ‘asker,ordu’ sözcüğü yaygınken sonradan Arapçadan *asker* alınmış, yine aynı şekilde *ügüz* ‘nehir’ kullanılırken *darıya* sözcüğü girmiştir. Dilde bir olgu nedeniyle bu eşanlamlılardan biri tutunabilmekte, öteki zamanla unutulmaktadır.

Her dilde, ister biri yabancı kökenli olsun, ister her ikisi de yerli olsun, bu türden eşanlamlı çiftlerine ilişkin bir olgu göze çarpar: Birbirine eş ya da çok yakın anlamlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur; bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir; kimi zaman da ancak ikilimelere tutunarak dilde kalmayı başarır.³⁴ Örneğin, *atalaş kandaş* ‘aynı babaya, soya sahip’ ikilemesinde eski *kañ* ‘baba’ kelimesi konserve edilmiş, fakat aynı kelime bugün sözcüğün eşadlısı olan *kan* ‘damarda akan kırmızı sıvı, kan’ kelimesi ile karıştırılmaktadır.

³¹ Aksan D. a.g.e., s. 346-347.

³² Bu konuda bkz.: Yunusaliev B. a. g. e., 94 –97.

³³ Abduldäyev E. Azırkı Kırgız Tili. Bişkek, 1998, s. 216-217.

**ORHUN TÜRKÇESİ'NİN VE KIRGIZ TÜRKÇESİ'NİN
KARŞILAŞTIRMALI
SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ**

1. Sesliler

Bu kısımda Orhun Türkçesinin ve Kırgız Türkçesinin ses varlıkları üzerine karşılaştırmalı olarak kısaca bahsedeceğiz. Orhun Türkçesinde aşağıdaki sesliler mevcuttur: *a, e, é, ı, i, o, ö, u ve ü*. Seslileri, /é/ sesi hariç, niteliklerine: dilin, altçenenin ve dudakların aldıkları durumlara göre üç grup altında topluyoruz: kalın (*a, ı, o, u*) ve ince sıradakiler (*e, i, ö, ü*), geniş (*a, e, o, ö*) ve dar sesliler (*ı, i, u, ü*), düz (*a, e, ı, i*) ve yuvarlak sesliler (*o, ö, u, ü*).³⁵ Kononov /é/ sesini düz, orta geniş, ince sıradan bir sesli olarak nitelendiriyor.³⁶

Çağdaş edebî Kırgız Türkçesinin vokal sistemi sekiz kısa sesli (*a, e, ı, i, o, ö, u ve ü*) ve altı uzun sesli (*aa, ee, oo, öö, uu ve üü*) olmak üzere on dört fonemden oluşmaktadır. Bunlar ağız biçiminin durumlarına göre üç gruba: kalın ve ince, geniş ve dar, düz ve yuvarlak seslilere ayrılıyor. Radloff, Kırgız Türkçesinin kuzey diyalektinden topladığı malzemelere dayanarak Kırgızca'nın sesli sisteminde dokuzuncu kısa /ä/ foneminin bulunduğunu söylemiştir. Ancak Batmanov İ. A. sözkonusu foneme Kırgızca'nın kuzey diyalektinde değil, güney ağızlarında (Alay, Nookat vs.) sıkça

³⁴ Aksan D. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 1999, s. 79-80.

³⁵ Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 50.

³⁶ Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 60.

rastlandığını belirtmiştir.³⁷ /ä/ fonemi kalın sıradaki /a/ sesinin dilin biraz daha ileriye sürülmüş durumunda çıkan varyantı sayılır ve geniş, düz, ince sıradan bir sesli olarak vasıflandırılır.

Orhun Türkçesinin vokal sisteminin bir özelliği seslilerde nicelik bakımından bir karşılığın, başka bir deyişle kısa seslinin karşıtı olan uzun seslinin mevcudiyetidir. Uzun ve kısa sesliler arasındaki ayrılık yazıtların imlâsında bile farkediliyor, örnek olarak, kısa /a/ sesi yazıda genellikle ayrı bir işaret ile belirtilmemesine karşın uzun /ā/ sesinin gösterildiğini söyleyebiliriz.³⁸ Orhun yazıtlarında uygulanan yazı sistemi hece yazısı ile alfabetik yazı sisteminin bir karışımı olduğu için ünlü harflerinin kullanılışı, özellikle kısa seslilerin yazımı sınıra konmuştur. Kiril alfabesini kullanan Kırgızca ise yukarıda gördüğümüz gibi, yazıda uzun seslileri çift harf, kısa seslileri ise tek harf ile karşılamayı uygun görmüştür.

Orhun Türkçesi'ndeki uzun ve kısa fonemlerin sayısı birbirine denk geliyor, yani sekiz kısa seslinin sekiz tane uzun karşılığı bulunuyor. Şerbak, bazı Türk lehçelerinde, Kırgız Türkçesi dahil olmak üzere, bu denkliğin kaybolduğunu söylüyor. Örneğin, Gagavuzca'da sekiz kısa ve yedi uzun sesli (uzun /öö/ fonemi yok), Azeri Türkçesi'nde dokuz kısa ve altı uzun sesli (uzun /öö/, /ū/, /ī/ sesleri bulunmuyor) mevcuttur. Kırgızcanın sekiz kısa seslisinin altısı uzun karşılığa sahip, /ı/ ve /i/ seslerinin uzun karşıtları yoktur.³⁹

Bilim adamları Türk lehçelerinde görülen uzun ünlüleri birincil ve ikincil uzunluklar olarak iki ayrı grup altında topluyorlar. İkincil uzunlukların oluşumu lehçelerin ayrı ayrı gelişimi sırasında gerçekleştiği için Türk dilinin bütün gelişim tarihini yansıtamaz, birincil uzunlukların ortaya çıkışı ise taa İlk Türkçe'ye kadar götürülüyor ve günümüzde kimi lehçelerde izleri kolayca takip edilirse kimi lehçelerde tamamen ortadan kalkmasından dolayı rastlanması olanaksızdır. Birincil uzunluklar bazılarında uzun sesli, diftong vs. şekillerde yaşamaya devam etmekte, bazı lehçelerde ise kısalarak seslinin kısa karşılığı ile aynı nicelikteki bir sese dönmüş bulunmaktadır.

Şerbak, Türk lehçelerindeki ikincil uzunlukların ortaya çıkışının birkaç nedenini açıklamış; birincisi kelime içindeki sessizin belirli durumlarda eriyip düşmesi ve komşu seslinin uzaması sonucu oluşmuş, Kırgızca'daki ikincil uzun seslilerin çoğu işte bu yolla ortaya çıkmıştır: *tag* (OY) > *too* (Kırg) 'dağ', *ogıl* > *uul* 'oğul', *tebi* > *töö* 'deve', *ag-* > *oo-* 'yüksel-', *agri-* > *ooru-* 'hastalan-', *elig* > *eliüü* 'elli', *idi* > *ee* 'iye, sahip', *katıg* >

³⁷ Batmanov İ. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 32; Batmanov İ. A. Fonetičeskaya Sistema Sovremennogo Kirgizskogo Yazık. Frunze, 1946, s. 31.

³⁸ Tekin T. Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk). İstanbul, 2003, s. 25.

³⁹ Şerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov. Leningrad, 1970, s. 48.

katuu ‘katı, sert’, *keçig* > *keçüü* ‘geçit’, *kiçig* > *kiçüü* ‘küçük’, *kabiş-* > *kooş-* ‘kavuş-, uy-’, *ölüg* > *ölüü* ‘ölü’, *siñük* > *söök* ‘kemik’, *sub* > *suu* ‘su’, *tirig* > *tirüü* ‘diri’, *ulug* > *uluu* ‘büyük’, *ikegü* > *eköö* ‘ikisi’, *üçegü* > *üçöö* ‘üçü’, *yadag* > *cöö* ‘yaya’, *yagı* > *coo* ‘düşman’, *yaguk* > *cuuk* ‘yakın’, *yogun* > *coon* ‘yoğun, kalın’, *yolagçı* > *colooçu* ‘yolcu’, *agız* > *ooz* ‘ağız’ *yagut-* > *cuut-* ‘yaklaştır-’, *yugur-* > *cuuru-* ‘yoğur-’, *agır* > *oor* ‘ağır’, *arığ* > *aruu* ‘arı, temiz’. İkincisi, Yakutça’da olduğu gibi Rusça’dan ödünç alınmış kelimelerin vurgulu hecesi ya uzun sesli ya da diftong ile karşılanması sonucu meydana gelmiştir: *buhātay* < *bogatıy* ‘zengin’, *buokka* < *vodka* ‘vodka’, *buoylak* < *voylok* ‘keçe’, *duodar* < *lodır* ‘tembel’.⁴⁰

Kırgızca’nın bazı ağızlarında, Talas ve Çatkal bölgelerinde, tek heceli kelime köklerinde ve bazı durumlarda uzun /ō/, /öö/, /ū/, /ü/ seslerinin yerine *ow*, *öw*, *uw*, *üw* (krş. *too* ve *tow* ‘dağ’, *suu* ve *suw* ‘su’) diftongları kullanılıyor. Bunun dışında, bazı ağızlarda uzun /ē/ seslisinin yerine daha arkaik olan *eye* ve *ege* şekillerinin korunmuş olduğu öne sürülüyor.⁴¹

Kırgızca’nın çeşitli ağızlarında izleyebildiğimiz bu kelimeler dilimizde bulunan ikincil uzunlukların bugünkü durumundan bir önceki gelişim aşamasını bir başka deyişle, gevşeyerek yarım seslilere dönen sessizlerin eriyip düşmesine kadar ne gibi görüntüye sahip olduğunu sergiliyor.

Günümüz edebi Kırgız Türkçesinde yaşayan ikincil uzunluklar kelime içindeki sessizin belirli durumlarda eriyip düşmesi ve komşu sesliyi uzatması sonucu oluştuğunu biliyoruz. İkincil uzun seslinin ortaya çıkışına bağlı bir gelişme şöyledir: *b* > *w* > *ø* veya *b* > *y* > *ø*. Orhun yazıtlarında patlamalı dudak sesi olarak gördüğümüz /b/ sesi kelime sonunda ve iki sesli arasında süreklileşerek sızmalı bir çift dudak sessizi /w/ye dönmüş, sonra komşu sesliler dudak sessizi /w/nin etkisiyle yuvarlaklaşmış, düşmeye meyilli yarım sesli ortadan kalkınca onlar uzamıştır: *kabiş-* > *kooş-* ‘birleş-, uy-, yakış-’ *sub* > *suu* ‘su’, *tebi* > *töö* ‘deve’. Ancak bazı kelimelerde /b/ sesinin değişimi son gelişim noktasına daha ulaşmış değil, *b* > *y* aşamasında bulunmaktadır: *eb* > *üy* ‘ev’, *sebin-* > *süyün-* ‘sevin-’.

⁴⁰ Şerbak A. M. a. g. e., s. 48-49.

⁴¹ Batmanov İ. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 34.

Yazıtlarda rastlanan *ogi, og, ogu* ses grupları çağdaş Kırgızca'da uzun /ū/ sesine dönüşmüştür. Kelime başlarında, ortasında ve sonunda görülen bu gruplarda /g/ damak sesi komşu seslilerin etkisi altında süreklileşerek işaretsiz (ø) hâle dönüşmüştür. Grupların içinde etkileşim tek yönlü gerçekleşmiş değil, seslilerin etkisi ile sessiz eriyip düşüyse, sessizin etkisi altında ilk hecede bulunan geniş yuvarlak sesli darlaşmıştır: *boguz > muuz-da-* 'boğaz' ve 'boğazlayıp öldür-' (Kırgızca'da kelimenin kökü **muuz* yok, ondan türeyen fiil biçimi *muuzda-* bulunmaktadır), *ogul > uul* 'oğul', *tog-* > *tuu-* 'aş-, geç-, doğ-'. Sadece *yogun > coon* 'yoğun, kalın' kelimesinde sesli geniş olarak kalmıştır.

Orhun Türkçesi'nde kelime sonunda yaygın olan *ıg, ig, ug, üg* ses grupları çağdaş Kırgızca'da uzun seslilere gelişmiştir: *elig > elüü* 'elli', *katıg > katuu* 'katı, sert', *keçig > keçüü* 'geçit', *kiçig > kiçüü* 'küçük', *tirig > tirüü* 'diri', *ulug > uluu* 'büyük', *arıg > aruu* 'arı'. Bazı kelimelerde bu gelişme daha ileriye gitmiş olduğu, hatta imla kurallarınca kabul edildiği söylenebilir: *sarıg > sarı* 'sarı', *süçig > çüçü* 'tatlı', *ölüg > ölü* 'ölü', *kiçig > kiçi* 'küçük'. Bu durumun birkaç açıklaması olabilir: Birincisi, Kırgızca bu kelimeleri daha ileri gelişim aşamasına ulaşmış başka Türk lehçelerinden kabul etmiş olabilir; ikincisi diğerlerine nazaran daha sıkça kullanılmasından dolayı bu aşamaya gelmiş olabilir. Gerçi, sonuncusu bizce gerçeğe daha yakındır. Konuşmada özellikle sonu uzun sesliyle tamamlanan kelimedenden sonra gelen sözcüğün önsesi sesliyle başlıyorsa uzun seslinin kısaldığını ve düzleştiğini görüyoruz. Örneğin, yazıda *katuu ayt-* söylenişi *katı ayt-* 'sert söyle-' şeklindedir.

İdi, yadag kelimelerinde peltek /d/ sesi Kırgızca'da düşmüş ve uzun ünlünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece *idi > ee* 'iye', *yadag > cöö* 'yaya' olarak değişmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kırgızca'nın bazı ağızlarında 'iye' anlamındaki *ee* kelimesinin yerine onun daha eski şekli olan *eye* ve *ege* kullanılmaktadır. *Yadag* kelimesinde *d > y > ø* olmuştur, /g/ artdamak sesi süreklileşmiş /ğ/, sonra çift dudak /w/ sesine dönmüş, /w/ sesi önündeki kalın düz sesliyi /a/ yuvarlaklaştırmıştır /o/. Sızmalı öndamak sessizi olan /y/nin çevresinde sesliler üzerindeki inceltici etkisi ile kalın yuvarlak /o/ sesi ince sıradan karşıtına /ø/ dönmüştür: *yadag > cöö*.

İkegü, üçegü kelimelerinin sonunda yer alan {-egü} topluluk sayı sıfatı ekinin fonetik gelişimini Kononov şöyle gösteriyor: *-egü / -agu > -evi / -avı > -ev / -av > -ü / -*

u.⁴² Bizim Kırgızca'da {-egü} eki darlaşmaya uğramamış, geniş olarak kalmıştır: *ikegü* > *eköo* 'ikisi', *üçegü* > *üçöö* 'üçü'. *Agu* ses grubu ise darlaşmış ve uzun /ū/ sesine dönmüştür: *yagut-* > *cuut-* 'yaklaştır-', *yaguk* > *cuuk* 'yakın'. İki sesli arasında damak sesi süreklileşmiş, /u/ yuvarlak sesin tesiri ile dudaksılaştırmış /w/, sonra /w/ sesi önündeki düz sesli /a/yı yuvarlaklaştırmış, git gide arada eriyip kaybolmuştur.

Ünlü Rus bilim adamı Şerbak'ın fikrine göre, eğer /ñ/ sesi sonseste yer almışsa çağdaş Türk lehçelerinde pek büyük değişime uğramamıştır. Çuvaşça'da ñ > m sesine, Azeri, Karayim, Türkiye Türkçelerinde ñ > n sesine dönmüştür. Kırgızca'da sonseste /ñ/ Orhun Türkçesi'nden bu yana değişmemiş: *eñ* > *eñ* 'en', *beñ* > *meñ* 'ben', *biñ* > *miñ* 'bin' *öñ* > *öñ* 'ön', *tañ* > *tañ* 'tan' *ürüñ* > *ürüñ* 'beyaz, alaca' vs. /ñ/ sesi kelime içinde iki konuma sahip, biri sonseste ötekisi içseste, kelime sonunda pek değişmemişse, kelime içinde farklı dönemlerde çeşitli lehçelerde türlü gelişmeler sergilemiştir. Örneğin, Kuman Türkçesi'nde ñ > w değişimi: *süñük* > *süwek* 'kemik', *köñlek* > *köwlek* 'gömlek', Özbek Türkçesi'nde ñ > y değişimi: *süñük* > *süyak* 'kemik', *köñlek* > *köylak* 'gömlek'.⁴³ Kırgızca'da ise içseste sözkonusu ses kaybolmuş, yerini uzun ünlülere bırakmış, tabii ki, ilk önce /ñ/ sesi yarım seslilerden birine dönmüş, /w/, /y/ sesleri düşmeye eğilim gösterdiği için ortadan kalkmıştır: *süñük* > *söök* 'kemik', *köñül* > *köön* 'gönül'.

Kırgız Türkçesi'nde mevcut olan diğer bir uzunluk Arapça, Farsça dillerden ödünç alınmış bazı kelimelerde bulunan uzun seslilerin korunması, ikincisi sessizlerin düşerek çevresindeki sesliyi uzatması sonucu ortaya çıkmıştır. Örneğin, *aalım* < *âlim*, *naam* < *nâm*, *door* < *devr*, *koom* < *kavim*.

Demek ki, çağdaş Kırgızca'da geçen uzun ünlülerin hepsi sonradan çeşitli nedenlerden dolayı ortaya çıkmış ikincil uzunluklardır. Ancak Kırgızca'nın bazı tek heceli ve çok heceli kelimelerinde birincil uzunlukların hala korunduğunu Türkmence ve Yakutça'daki uzun sesliler ve kalıntıları ile yapılan karşılaştırmalar ispat ediyor. Kırgızca'da aslî uzunlukları korunan birkaç kelime mevcuttur: *uuz* 'usta', *uuk* 'çadır sırtığı', *küü* 'ün, şöret, melodi, ses', *aarı* 'arı'.⁴⁴

⁴² Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyrukskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 114.

⁴³ Şerbak A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov. Leningrad, 1970, s. 170.

⁴⁴ Örnekler Şerbak'ın yukarıdaki eserinden alındı, s. 57-61.

Yukarıda saydığımız kelimelerde geçen uzunlukların dışındaki aslı uzun seslilerin Kırgızca'da, diğer çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi, Türkmence, Yakutça, Özbekçe'nin bazı ağızları hariç⁴⁵, kısaltıldığını bilim adamları kaydetmektedir.

Kırgızcadaki uzunlukların çoğu ikincil ise Orhun Türkçesi'nde izleyebildiğimiz uzun sesliler birincil uzunluktur. Uzun sesliler yazıtların imlasında ayrı bir ses işareti ile gösteriliyor ve bunlar çağdaş Türk lehçelerinde korunan birincil uzunluklara uyuyor. Orhun Türkçesi'nde uzun /ā/ sesinin varlığı hem yazıda görülüyor hem de karşılaştırma sonucu tespit ediliyor: *āç* 'aç olan, acıkmış' (BK: d- 38) (krş. Türkm. *āç*, Yak. *ās*), *āt* 'ad' (BK: d- 7) (krş. Türkm. *āt*, Yak. *āt*), *tāş* 'taş' (KT: k- 13) (krş. Türkm. *dāş*, Yak. *tās*), *apā* 'ata, ecdat' (BK: d- 3) (krş. Hak. *abā* 'ağabey', Yak. *ubay*).⁴⁶

Uzun /ī/ sesinin mevcudiyeti kitabelerdeki yazıda açıkça belli olmuyor. T. Tekin, Türkmencenin ve Yakutçanın fonetik malzemeleri ile kıyaslayarak aşağıdaki tek heceli kelimelerde yer alan /i/ foneminin uzun olduğunu tahmin ediyor: *ī* 'ağaç, orman' (T I: k- 2) (krş. Uyg. *ī*, *ig*, *ü*), *īd-* 'gönder-' (BK: d- 25) (krş. Yak. *īt-*), *kīz* 'kız' (T II: g- 4) (krş. Yak. *kīs*, Türkm. *gīz*), *kīz-* 'kız-, kızar-' (T II: b- 5) (krş. Yak. *kīs-*).⁴⁷ Bilgin, aynı şekilde bir yönden kitabelerin imlasına bakarak diğer yönden aslı uzunlukları bulunan günümüz Türk lehçelerinin dil malzemeleri ile mukayese yaparak diğer uzun seslilerin, /ō/, /ū/, /ii/, /ē/, /ū/, /öö/, varlığını tespit etmiştir. Krş.: uzun /ō/ sesi OY *yōk* 'yok, değil' (T I: b- 3), Türkm. *yōk*, Yak. *suoh*; uzun /ū/ sesi OY *yūrt* 'yurt, vatan' (T I: b- 6), Türkm. *yūrt*, Yak. *sūrt*; uzun /ii/ sesi OY *kiiş* 'samur' (BK: k- 11), Yak. *kīs*, OY *biin-* 'bin-' (KT: d- 32), Yak. *miin-*, OY *kiir-* 'gir-' (BK: d- 38), Yak. *kiir-*, Türkm. *giir-*; uzun /ē/ sesi OY *bēr-* 'ver-' (BK: g- 7), Yak. *bier-*, OY *bēş* 'beş' (T II: g- 5), Yak. *bies*; uzun /öö/ sesi OY *kōök* 'mavi, gök' (KT: d- 1), Yak. *kūöh*, Türkm. *gōök*, OY *bōöri* 'kurt' (BK: d- 11), Türkm. *bōöri*, Hak. *pūr*; uzun /ū/ sesi OY *kū* 'ün, şöhret, haber' (KT: d- 4), Uyg. *kū*, OY *kūç* 'güç, kuvvet' (KT: d- 8), Yak. *kūs*, Türkm. *güyç*, OY *tūn* 'gece' (T I: k- 2), Yak. *tūn*, Türkm. *düyn*. Demek ki, OrhunTürkçesi'nde aslı uzunlukların bulunduğunu anıtların imla

⁴⁵ 'Türkmencede, Özbekcede ve diğer modern Türk ağızlarında uzun ünlülerin, Yakutçada uzun ünlülerin ve diftongların, Macarcadaki Türkçeden alma kelimelerde uzun ünlülerin, yahut altta kalmış ses dönüşümlerinin mevcudiyeti ve diğer bazı belirtiler, İlk Türkçenin (Ur Türkisch) uzun ünlülere sahip olduğunu gösterir.' Gabain A. Eski Türkçenin Grameri, s. 33.

⁴⁶ Karşılaştırmak için örnekler Şerbak'ın adı geçen eserinden alındı, s. 50-52.

⁴⁷ Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 51.

özelliklerini ve bazı Türk lehçelerinin vokal sisteminde birincil uzunlukların uzun sesliler, ikiz sesliler şeklinde korunduğunu esas alarak söyleyebiliriz.

2. Sesli Uyumu

Türk dilinde kelimenin hecelerini teşkil eden sesliler: 1) Kalınlık ve İncelik bakımından, 2) Düzlük ve Yuvarlaklık bakımından benzeşirler. Birincisine Büyük ünlü uyumu yahut Dil benzeşmesi, ikincisine Küçük ünlü uyumu veya Dudak benzeşmesi denir.

Dil Benzeşmesi:

Orhun Türkçesi'ndeki sesli uyumu esasen seslilerin kalın ve ince sıradan oluşuna göre gerçekleşir. Oluşumu en eski dönemlere kadar giden dil uyumu bugün Karayım ve Özbek Türkçeleri hariç, bütün Türk lehçelerinde izlenebiliyor.⁴⁸

a. Bir kelimenin ilk hecesinde bir kalın sesli varsa ondan sonra gelen hecelerdeki sesliler de kalın olur: *buyruk* 'kumandan', *balık* 'şehir', *kılıç* 'kılıç', *udımadım* 'uyumadım', *amti* 'şimdi', *kışladukda* 'kışladığımızda' *oçuk* 'ocak'.

b. Bir kelimenin ilk hecesinde bir ince sesli bulunuyorsa ondan sonra gelen hecelerdeki sesliler de ince olur: *eren* 'erler', *ilgerü* 'ileri, doğuya', *kentü* 'kendi', *ülügüm* 'talihim', *süçig* 'tatlı', *körmiş* 'görmüş'.

/o/, /ö/, /é/ seslilerine kelimenin ilk hecelerinin dışında rastlanmadığı için sesli uyumu aşağıdaki gibi çalışıyor:

İlk hecede

a, ı, o, u

e, é, i, ö, ü

Sonraki hecelerde

a, ı, u

e, i, ü

⁴⁸ Şerbak A. M., *Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*. Leningrad, 1970, s. 71.

Örneğin, *yadag* ‘yaya’, *adgır* ‘aygır’, *katun* ‘hatun’, *ırak* ‘uzak’, *kılıç* ‘kılıç’, *ıduk* ‘kutsal’, *oglan* ‘oğullar’, *tokı-* ‘vur-’, *tokuz* ‘dokuz’, *kulkak* ‘kulak’, *kırı* ‘batı’, *buluñ* ‘köşe’, *emgek* ‘azap, eziyet’, *elig* ‘elli’, *edgü* ‘iyi’, *eki* ‘iki’, *kerü* ‘geri’, *ilgerü* ‘ileri, doğuya’, *kişi* ‘insan’, *kigür-* ‘girdir-’, *böri* ‘kurt’, *köñül* ‘gönül’, *küzed-* ‘gözetle-’, *küni* ‘kıskanç’, *küntüz* ‘gündüz’.

Dudak Benzeşmesi

Dudak benzeşmesi şöyle çalışır: Yuvarlak sesli içeren heceden sonra gelen hecede yuvarlak sesli veya geniş düz sesli yer alabilir, bir başka deyişle yuvarlak sesliden sonra dar düz sesli gelemaz. Dudak benzeşmesi dil benzeşmesine nazaran geç ortaya çıktığını daha XIX. yüzyılda Grunzel belirtmiştir.⁴⁹ Türk lehçelerinin arasından dudak uyumu en çok Kırgızca, Yakutça, Altaycada gelişmiştir.⁵⁰ Orhun Türkçesi’nde küçük ünlü uyumu daha başlangıç aşamalarda bulunuyor.⁵¹

a. Bir kelimenin ilk hecesinde bir düz sesli varsa ondan sonra gelen hecelerdeki sesliler de düz olur: *kañım* ‘babam’, *terim* ‘terim’, *kanıñ* ‘kanın’, *elimiz* ‘yurdumuz’, *ebig* ‘evi’, *biliñ* ‘öğrenin’, *kapıg* ‘kapı’, *kelin* ‘gelin’.

b. Bir kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak sesli bulunuyorsa ondan sonra gelen hecelerdeki sesliler ya düz-geniş ya da dar-yuvarlak olur: *kutum* ‘talihim, bahtım’, *süñüküñ* ‘kemiğin’, *kunçuyug* ‘prensesi’, *közün* ‘gözle’, *oluruñ* ‘oturun’, *ölürüp* ‘öldürerek’, *ötünç* ‘dilek, istek, rica’, *üküş* ‘çok’, *üçünç* ‘üçüncü’.

Orhun Türkçesi’nde dört şekli bulunan, yani düz ve yuvarlak biçimlere /ı/, /i/, /u/, /ü/ sahip ekler kelimedeki küçük sesli uyumuna bozukluk katmaz.

1. Teklik 1. şahıs iyelik eki {-m}: *kañ-ım* ‘babam’, *begler-im* ‘beylerim’, *kut-um* ‘bahtım’, *Türk-üm* ‘Türküm’ vs.

⁴⁹ a. g. e., s. 72.

⁵⁰ Kononov A. N. Grammatika Yazıkı Tyrukskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 67.

⁵¹ Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 63.

2. Teklik 2.şahıs iyelik eki {-ñ / -g}: *kan-iñ* ‘kanın’, *yer-iñ-de* ‘vatanından’, *buñ-ug* ‘sıkıntın’, *süñük-üñ* ‘kemiğin’ vs.
3. Çokluk 1.şahıs iyelik eki {-mız, -miz}: *kañ-ımız* ‘babamız’, *el-imiz* ‘yurdumuz’, *bodun-ımız* ‘milletimiz’, *Türk-ümüz* ‘Türkümüz’ vs.
4. Çokluk 2.şahıs iyelik eki {-ñız, -ñiz}: *oglan-iñız-da* ‘ogullarınızdan’, *taygun-uñız-da* ‘oğullarınızdan’ vs.
5. Belirtme durumu eki {-g}: *yıpar-ıg* ‘güzel kokuyu’, *eb-ig* ‘evi’, *kunçuy-ug* ‘prensesi’, *küç-üg* ‘gücü’ vs.
6. Araç durumu eki {-n}: *sab-in* ‘sözle’, *er-in* ‘erle’, *ok-un* ‘okla’, *köz-ün* ‘gözle’ vs.
7. Sıfat-fiil eki {-gma, -gme}: *bar-ıgma* ‘gidenler’, *kel-igme* ‘gelen’, *uduz-ugma* ‘örgütleyen’ vs.
8. Zarf-fiil eki {-p / -pan, -pen}: *kazgan-ıp* ‘kazanarak’, *tiril-ip* ‘toplanarak’, *olur-upan* ‘tahtta oturarak’, *sök-üpen* ‘sökerek’ vs.
9. 2.şahıs emir eki {-ñ}: *bar-iñ* ‘gidin’, *eşid-iñ* ‘işitin’, *olur-uñ* ‘oturun’ vs.
10. Sıra sayı eki {-nç}: *biş-inç* ‘beşinci’, *üçünç* ‘üçüncü’ vs.
11. Dönüştürme eki {-n}: *kıl-in-* ‘yaratıl-’, *tut-un-* ‘tutun-’ vs.
12. Ettirgen eki {-t}: *ak-it-* ‘akın ettir-’, *yüz-üt-* ‘yüzdür-’ vs.
13. Edilgen eki {-l}: *adır-il-* ‘ayrıl-’, *tir-il-* ‘toplan-’ vs.
14. Yapım eki {-g}: *kapıg* ‘kapı’, *ölüg* ‘ölü’ vs.
15. Yapım eki {-n}: *kıyın* ‘ceza’, *kelin* ‘gelin’ vs.
16. Yapım eki {-nç}: *tarkınç* ‘huzursuz’, *ötünç* ‘rica, istek’ vs.
17. Yapım eki {-ş}: *tegiş* ‘çatışma’ vs.

Yukarıda sayılan eklerin önünde gelen bağlayıcı sesler hem düz hem de yuvarlak biçimleri aldığı için küçük sesli uyumunu bozmaz.⁵²

Aşağıdaki eklerin terkinde yer alan seslilerin düz ve yuvarlak biçimleri bulunduğu için dudak uyumunu takip eder:

⁵² Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 63-64.

1.Yapım eki {-lıg, -lig, -lug, -lüg}: *kagan-lıg* ‘kağanlı’, *il-lig* ‘vatanlı’, *kul-lug* ‘kullu’, *küñ-lüg* ‘cariyeli’ vs.

2. Bütün geçmiş zaman ekleri 3.şahıs hariç {-dım, -dim, -dum, -düm; -dıñ, -diñ, -duñ, -düñ; -dımız, -dimiz, -dumuz, -dümüz; -dıñız, -diñiz, -duñız, -düñiz}: *al-tım* ‘aldım’, *kelür-tüm* ‘getirdim’, *içik-diñ* ‘tabi oldun’, *buz-dumuz* ‘bozguna uğrattık’, *süñüş-dümüz* ‘savaştık’ vs.

3. Çıkma durumu eki {-dın, -din, -dun, -dün}: *kurı-dın* ‘batıdan’, *biri-din* ‘güneyden’, *öñ-dün* ‘doğudan’ vs.

Aşağıdaki eklerin terkinde yer alan seslilerin sadece kalın ve ince şekilleri bulunduğu için yuvarlak seslili kelimelere eklendiğinde dudak uyumuna aykırılık gösterirler:

1. {-iñ, -iñ / -niñ, -niñ} tamlayan eki: *bodun-iñ* ‘milletin’;
2. {-nı, -ni} belirtme durumu eki: *biz-ni* ‘bizi’, *Ku-nı* ‘Ku’yu’;
3. {-gıl, -gil} emir eki: *ur-gıl* ‘yerleştir’;
4. {-dı, -di} 3.şahıs geçmiş zaman eki: *uç-dı* ‘vefat etti’, *öl-ti* ‘öldü’;
5. {-gı, -gi} aitlik eki: *Tabgaç-gı* ‘Çin’e ait, Çinli’, *çöl-gi* ‘çöllü, çölde yaşayan’;
6. {-tı, -ti} zarf-fiil eki: *katıg-dı* ‘sıkıca’, *edgü-ti* ‘iyice’;
7. {-lık, -lik} yapım eki: *öz-lik* ‘şahsi’;
8. {-sız, -siz} yapım eki: *buñ-sız* ‘sıkıntısız’, *ög-siz* ‘annesiz, öksüz’;
9. {-sıra, -sire} yapım eki: *kagan-sıra-* ‘kağansız kal-’, *urug-sırat-* ‘neslini yok et-’;
10. {-sık, -sik-} sıfat-fiil eki: *to-sık* ‘doyma, doymak olma’.⁵³

Sadece yuvarlak sesli biçimleri olduğu için bazı ekler, gene dudak uyumunu bozuyorlar:

⁵³ Aynı esere bkz.: s. 66-67.

1. {-(y)u, -(y)ü} zarf-fiil eki: *eşid-ü* ‘iştirerek’, *opla-yu* ‘hızla ileri atılarak’;
2. {-(y)ur, -(y)ür} geniş zaman eki: *al-ur* ‘alır’, *kel-ür* ‘gelir’;
3. {-ur, -ür} ettirgen eki: *kel-ür-* ‘getir-’;
4. {-tur, -tür} ettirgen eki: *bin-tür-* ‘bindir-’;
5. {-guçı, -güçi} yapım eki: *ay-guçı* ‘kağanın sözcüsü’
6. {-tuk, -tük} sıfat-fiil eki: *kılın-tuk* ‘yaratılan’, *teg-dük* ‘saldıran’;⁵⁴

Orhun Türkçesi’ne yabancı dillerden giren ödünç kelimeler de aynı şekilde dudak uyumunu bozmaktadır: *altun* ‘altın’ < (Çince), *tahuy* ‘deniz’ < (Moğolca), *kunçuy* ‘prensese’ < (Çince), *katun* ‘hatun’ < (Farsça), *eçü* ‘amca, ata, ecdat’ < (Moğolca) vs.⁵⁵

Kırgız Türkçesi’nde Dil ve Dudak benzeşmeleri sesli uyumu gelişiminin en yüksek noktalarına ulaşmıştır. Bazı bilim adamları böyle benzeşmelerin bir monotonluk yarattığı düşüncesindedir. Fakat kanaatimizce sesli uyumu tamtersine dile güzel bir ahenk katmaktadır.

Dil Benzeşmesi

- a. Kelimenin ilk hecesinde kalın sesli varsa sonraki hecelerde bulunan sesliler de kalın olur: *bala* ‘çocuk’, *cıyırma* ‘yirmi’, *togolok* ‘yuvarlak’, *tukum* ‘soy, nesil’, *cakın* ‘yakın’, *tabışmak* ‘bulmaca’, *koñşu* ‘komşu’.
- b. Kelimenin ilk hecesinde ince sesli varsa sonraki hecelerde bulunan sesliler de ince olur: *kögüçkön* ‘güvercin’, *köpürö* ‘köprü’, *erteñ* ‘yarın’, *cigit* ‘yiğit’, *ütük* ‘ütü’, *keleçek* ‘gelecek’, *süyünüç* ‘sevinç’.

Kırgız Türkçesi öz olsun ödünç olsun kelimelerin hepsini dil ve dudak uyumuna tabi tutmaya çalışıyor. Böylece kabul edilmiş kelimeler Kırgızcanın ses

⁵⁴ Kononov A. N. Grammatika Yazıkı Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 67.

kanunlarına boyun eğerek ünlü uyumuna göre değişime uğruyor: Maalesef, yabancı dillerden alınma bazı kelimelerin sesli uyumu kanununa baş eğmediğini görüyoruz: *kalempir* ‘biber’, *tarbiya* ‘terbiye’, *mamleket* ‘memleket’, *madaniyat* ‘medeniyet’, *tehnika* ‘teknik’, *gazeta* ‘gazete’, *maşina* ‘makine’ vs. Dilimizde az sayıda bulunan böyle kelimelerin dışındaki ödünçlemelerin çoğu Kırgızcanın ses özelliklerini kabul ederek değişime uğramıştır: *mektep* ‘okul’, *sayasat* ‘siyaset’, *önör* ‘hüner’, *şeyşembi* ‘salı’, *düyşömbü* ‘pazartesi’ vs.⁵⁶

Dudak Benzeşmesi

Bir kelimenin tüm hecelerinde baştan sona kadar yalnızca düz veya yuvarlak seslilerin kullanılmasına dudak benzeşmesi denir. Böyle benzeşmeye kelimenin kökünde olduğu gibi çeşitli çekimli biçimlerinde de yaygın rastlanır. Dudak uyumuna göre benzeşen sesliler aynı anda dil uyumuna da bağlı kalırlar. Demek ki, kalın düz ve kalın yuvarlak sesliler veya ince düz ve ince yuvarlak sesliler ayrı ayrı uyum sağlıyorlar.

- a. Düzlük bakımından benzeşen kelimeler: *aarı* ‘arı’, *keleçek* ‘gelecek’, *kelin* ‘gelin’, *temir* ‘demir’, *sagınıç* ‘özlem’, *taarınıç* ‘dargınlık’.
- b. Yuvarlaklık bakımından benzeşen kelimeler: *kölökö* ‘gölge’, *togolok* ‘yuvarlak’, *cooluk* ‘örtü’, *ötük* ‘çizme’, *cügörü* ‘mısır’.

Dudak benzeşmesi dil benzeşmesi kadar gelişmiş olmadığı için Kırgızcanın kendi kelimelerinde bile uyum bozulabiliyor:

- a. Kelimenin ilk hecesinde bulunan /u/ sesi sonraki hecede gelen /a/ sesini yuvarlaklaştırmayı başaramıyor. Örneğin, *ulak* ‘oğlak’, *bulak* ‘pınar’, *burganak* ‘kar fırtınası’, *kulak* ‘kulak’ vs. Yuvarlak /u/ sesinin ince karşıtı olan /ü/ sesi geniş /e/ sesini yuvarlaklaştırıyor: *çükö* ‘aşık’, *cügörü* ‘mısır’, *tügöl* ‘tam’, *kürök* ‘kürek’, *üzöngü* ‘üzengi’.

⁵⁵ Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. Leningrad, 1980, s. 67.

⁵⁶ Abduldayev E. Azırkı Kırgız Tili. Bişkek, 1998, s. 62.

b. Kelimenin ilk hecesinde bulunan uzun /ō/ sesinden sonra /a/ sesi gelerek dudak uyumunu bozuyor: *oolak* ‘uzak’, *oona-* ‘ağna-’, *şoola* ‘ışık, şûle’. Aynı tipteki durumlarda uzun /öö/ sesi devamında gelen seslilerin dudak benzeşmesini takip etmesini sağlıyor: *söömöy* ‘işaret parmağı’, *mööröy* ‘ödül, priz’.⁵⁷

Batmanov, Kırgız Türkçesi’ndeki ekleri değişim diyapazonuna göre üç gruba ayırmıştır:

1. Kırgız Türkçesi’ndeki eklerin çoğunluğu hem büyük hem de küçük sesli uyumunu takip etmeye, onun kurallarını bozmamaya gayret ediyorlar. Bu eklerin terkindeki sesliler ve bağlayıcı sesler eklendiği kelimenin sonunda yer alan seslinin niteliğine göre düz ı~i~u~ü ve yuvarlak a~e~o~ö biçimlere girebiliyorlar, kolayca uygun biçimi alabiliyorlar. Bütün durum, çekim ve yapım eklerinin seslileri, uzun yuvarlak seslileri /ō/, /ū/, /ü/, /öö/ içeren ekler hariç, dört biçimde değişiyor.

2. Kalın ve ince sıradan biçimleri içermesinden dolayı Kırgız Türkçesi’ndeki üç ekte dudak uyumundan söz edilemez: a. Mastar eki {-uu, -üü, -oo, -öö}: {-uu, -üü} eki sonsesi sessiz ve dar sesli olan kelime köklerine gelir, örneğin, *caz-uu* > *cazuu* ‘yazmak’, *taşı-uu* > *taşuu* ‘taşınmak’, *kel-üü* > *kelüü* ‘gelmek’, *şişi-üü* > *şişüü* ‘şişmek’, *oku-uu* > *okuu* ‘okumak’, *üşü-üü* > *üşüü* ‘üşümek’, {-oo, -öö} eki sonsesi geniş sesli ile tamamlanan kelimelere gelir, örneğin, *başta-oo* > *baştoo* ‘başlamak’, *işte-öö* > *iştöö* ‘çalışmak’, *oylo-oo* > *oyloo* ‘düşünmek’, *cönö-öö* > *cönöö* ‘yollanmak, gitmek’ vs.; b. Sıfat yapım eki {-luu, -lüü}: *suu-luu* ‘sulu, suyu olan’, *can-duu* ‘canlı’, *et-tüü* ‘etli’, *tiş-tüü* ‘dişli’, *sır-duu* ‘sırlı’, *at-tuu* ‘adlı’ vs; c. Topluluk sayı sıfatı eki {-oo, -öö}: *bir-öö* ‘birisi’, *eki-öö* ‘ikisi’, *üç-öö* ‘üçü’, *altı-oo* ‘altısı’, *dört-öö* ‘dördü’ vs.

3. Sesli uyumuna tamamen aykırı düşen ekler: {-ke, -key, -eke, -tay, -çek} küçültme ekleri: *koyon-ek* ‘tavşancık’, *ece-ke* ‘ablacık’, *aga-tay* ‘ağabey’ *kelin-çek* ‘gelincik’; {-mat, -köç, -kor, -ger, -ker, -poz} ödünç alınma yapım ekleri: *aş-poz*

⁵⁷ Aynı esere bkz.: s. 63-64.

‘aşçı’, *coo-ker* ‘asker’; {-iy} aitlik eki: *adabiy* ‘edebî’ *ilimiy* ‘ilmî’, {-stan} yer adlarında kullanılan yapım eki: *Özbek-stan* ‘Özbekistan’.⁵⁸

3. Sesli Değişmeleri

a. Seslilerde Darlaşma

/k/, /g/, /y/ öndamak sessizlerinin, çevrelerindeki sesliler üzerinde darlaştırıcı etkisi olduğu bilinmektedir⁵⁹. Buna geniş seslilerin darlaşması denir. Orhun Türkçesi’nde görülen orta geniş /é/ sesi Kırgızca’da öndamak sessizlerinin komşuluğunda darlaşmıştır. Örneğin, OY’de *beg* > Kırg.’da *biy* ‘bey’, *egri* > *iyri* ‘eğri’, *kem* > *kim* ‘kim’, *teyeñ* > *tıyın* ‘sincap’, *teg-* > *tiy-* ‘dokun-’, *yegirmi* > *cıyırma* ‘yirmi’, *egir-* > *iyir-* ‘eğir-’, *kedim* > *kiyim* ‘giyim’, *keyik* > *kiyik* ‘geyik’.

b. Seslilerde İncelme

Öndamak, diş ve geniz-damak sesleri çevrelerindeki sesliler üzerinde inceltici bir etki yaparlar. Özellikle /y/ sesi ve incelme eğilimi taşıyan /ı/ seslisi de bu gelişmeye yardımcı olur. Böylece Orhun Türkçesi döneminde bazı kelimelerin kalın sıradan olan seslileri Kırgız Türkçesi’nde artık ince sıradan karşıtlarına geçmiştir. Örneğin, OY’de *it* > *it* ‘köpek’, *bıçın* > *meçin* ‘Maymun (yıl adı)’, *azkıny* > *azgina* ‘azıcık’, *biñ* > *miñ* ‘bin’, *ıd-* > *iy-* ‘gönder-’, *kop* > *köp* ‘hep, çok’, *til* > *til* ‘dil, haberci’, *yadag* > *cöö* ‘yaya’, *yorı-* > *cür-* ‘yürü-’.

c. Seslilerde Yuvarlaklaşma

Kelime içinde dudak sessizleri seslilere etki yaparak benzeşme meydana getirirler. Yani komşu dudak sessizlerinin etkisiyle bazı sesliler yuvarlaklaşmaya uğrarlar. Orhun Türkçesi’nde düz olarak gördüğümüz bazı sesliler Kırgız

⁵⁸ Batmanov İ. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 74-75.

⁵⁹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, 1995, § 73

Türkçesi'nde yuvarlak biçimleri almıştır. Örneğin, OY'de *beñgü* > *möñgü* 'ebedi', *eb* > *üy* 'ev', *ebir-* > *üyür-* 'evir-', *kabiş-* > *kooš-* 'kavuş-, birleş-', *sebin-* > *süyün-* 'sevin-', *tebi* > *töö* 'deve', *tümen* > *tümön* 'on bin', *yımşak* > *cumşak* 'yumşak'.

Orhun Türkçesi döneminde daha damak sesi olarak karşımıza çıkan /g/ sesi belirli durumlar sonucunda sonraki devirlerde dudak sesine dönüşerek komşu seslilerin yuvarlaklaşmasına yardımcı olmuştur. Orhun Türkçesi'nde /g/ sesi iki sesli arasında veya kelime sonunda yer almışsa süreklileşerek çift dudak /w/ sesine dönüşmüş, bunu takiben /w/ sesi komşu seslileri yuvarlaklaştırmış, düşmeye eğilimi olan yarım sesli git gide iki sesli arasında eriyip kaybolmuştur: OY'de *agır* > *oor* 'ağır', *arığ* > *aruu* 'aruu', *ag-* > *oo-* 'yüksel-, çık-', *elig* > *elüü* 'elli', *ikegü* > *eköü* 'ikisi', *katıg* > *katuu* 'katı, sert', *keçig* > *keçüü* 'geçit', *kiçig* > *kiçüü* 'küçük', *siñük* > *söök* 'kemik', *süçig* > *çüçü* 'tatlı', *tag* > *too* 'dağ', *tirig* > *tirüü* 'diri, canlı', *yadag* > *cöö* 'yaya', *yagi* > *coo* 'düşman', *yaguk* > *cuuk* 'yakın', *yagut-* > *cuut-* 'yaklaştır-'.

Türk lehçelerinin arasından Kırgız Türkçesi dudak uyumunun kurallarına titizlikle uyan lehçelerden biri olduğu için kelimenin ilk hecesinde bulunan yuvarlak ünlüyü ondan sonraki hecelerde gelen düz sesliler takip ederek yuvarlaklaşmıştır. Orhun Türkçesi döneminde ikinci ve sonraki hecelerde görülen düz sesliler Kırgız Türkçesi'nde ilk hecede bulunan yuvarlak sesliyle benzeşerek yuvarlak olmuştur: OY'de *küni* > *künü* 'kıskanç', *korgan* > *korgon* 'koruğan, sığınak', *küzed-* > *küzöt-* 'gözet-, koru-', *tümen* > *tümön* 'on bin', *tokı-* > *toku-* 'vur-', *tolgat-* > *tolgot-* 'cefa et-, cefa çek-', *töri-* > *törö-* 'doğ-, doğur-', *udı-* > *uyu-* 'uyu-, uyuş-', *yokaru* > *cogoru* 'yukarı', *yolı* > *colu* 'kere, kez'.

d. Seslilerde Düzleşme

Seslilerde yuvarlaklaşmanın tamtersine düzleşme olayı da görülür. Orhun Türkçesi'nde yuvarlak olarak karşılaştığımız sesliler Kırgız Türkçesi'nde artık düz biçimleri almıştır. Bu değişikliğe de büyük ölçüde dış ünsüzlerinin sebep olduğu söylenebilir: OY'de *altun* > Kırg'de *altın* 'altın', *artuk* > *artık* 'artık, fazla', *azuk* > *azık* 'azık, yemek', *bişük* > *beşik* 'beşik', *edgü* > *iygi* 'iyi', *ıduk* > *ıyık* 'kutsal', *ilgerü* > *ilgeri* 'ileri', *katun* > *katın* 'hatun, kadın', *kirü* > *keri* 'geri', *kutay* > *kıtay* 'ipekli

kumaş', *kigür-* > *kiyir-* 'girdir-, sok-', *bintür-* > *mindir-* 'bindir-', *una-* > *ına-* 'doğru bul-, onayla-', *yazuk* > *cazık* 'günah', *yantur-* > *candır-* 'döndür-'.

e. Soslilerde Genişleme

Orhun Türkçesi'nde dar olarak geçen sesliler dış seslerinin etkisi altında genişlemiştir. Örneğin, OY'de *biçin* > Kırg'da *meçin* 'Maymun (yıl adı)', *bişik* > *beşik* 'beşik', *eçi* > *ece* 'baba, abla', *idi* > *ee* 'sahip, iye', *kanı* > *kana* 'nerede, hani', *kötür-* > *kötör-* 'kaldır-', *oçuk* > *oçok* 'ocak', *ordu* > *ordo* 'karargah', *ortu* > *orto* 'orta', *törü* > *törö* 'sözlü yasa, töre', *töri-* > *törö-* 'yaratıl-, doğur-', *yigirmi* > *cıyırma* 'yirmi'.

4. Sessizler

Orhun Türkçesi'nde 19 sessiz bulunuyor. Bunlar: *b, p, d, t, k, g, ğ, k̄, ç, ş, z, s, m, n, ñ, ny, l, r, y*. Sessizleri çıkışlarındaki özelliklerine göre üç türlü sınıflarız:

- I. Ses yolunun daralmasına veya kapanmasına göre;
- II. Boğumlanma noktalarına göre;
- III. Sesin bolluğuna veya azlığına göre.

Ses yolunun daralmasına veya kapanmasına göre sessizler iki gruba ayrılırlar:

- a. Patlamalı sessizler: *b, p, ç, d, t, k, g, ğ, k̄, m, n, ñ, ny*;
- b. Sızmalı sessizler: *z, s, ş, l, r, y*.

Sessizler boğumlanma noktalarına göre üç grup altında toplanırlar:

- a. Dudak sessizleri: *b, p, m*;
- b. Dış sessizleri: *d, t, z, s, ş, ç, n, l, r*;
- c. Damak sessizleri: *k, g, ğ, k̄, ñ, y, ny*.

Sessizler oluşum sırasında sesin bolluğuna veya azlığına göre, yani duyulurlukları yüksek veya az oluşuna göre üç gruba ayrılırlar:

- a. Bölünlü sessizler: *y, r, l, m, n, ñ, ny*. Bunlardan /y/ sesi yarım sesli, /l/ avurt sesi, /r/ titreksiz, /m/, /n/, /ñ/, /ny/ sesleri geniz sessizleridir.
- b. Yumuşak sessizler: *b, d, g, ğ, z*;
- c. Sert sessizler: *p, t, k, k̄, s, ş, ç*.

Orhun Türkçesi'nde bulunan 19 sessiz fonemi yazıda karşılamak üzere anlamların imlasında 32 yazı işareti kullanılmıştır. Tamamı 40 harften oluşan alfabenin 4 harfi sesli yazımı için yararlanılmış, 4 harfi hece işareti ifade etmiştir. Seslilerin yazımında aynı harf seslilerin kalın ve ince sıradan şekillerinin işareti için kullanılmışken, sessizlerin yazımında ise tamtersine aynı fonemin kalın ve yumuşak şekillerinin yazımı için ayrı ayrı harfler kullanılmıştır. İşte böyle şekillerin gösterilmesi fonksiyonunu 20 tane sessiz işareti üstlenmiştir. 2 sessiz işareti bir sessizin yuvarlak seslili biçimi için ayrılmıştır. 2 sessiz işareti de, sessizlerin dar-düz seslili, başka bir deyişle /ı/ ve /i/ sesli biçimi için ayrılmıştır. Bunun dışında kalan işaretler kalın sıradan olsun, ince sıradan olsun, ayırım yapmaksızın bütün seslilerle serbestçe ilişki kuran harflerdir. 3 yazı işareti /lt/, /nt/, /nç/ gibi çift sessizleri karşılamak üzere yararlanılmıştır.⁶⁰

Çağdaş Kırgız Türkçesinin sessiz varlığı 25 fonemden meydana gelmektedir: *b, p, v, f, d, t, g, k, ğ, k̄, m, n, ñ, y, h, z, s, j, ş, l, r, c, ts (u), ç, ş (u)*. Tamamı 39 fonemden meydana gelen edebi Kırgız Türkçesi'nin ses varlığının 25'ini sessizler oluşturmakta, yazıda da sessizler 22 harf ile gösterilmektedir. /k̄/ ve /k/, /ğ/ ve /g/, /c/ ve /j/ fonemleri için sadece üç tane harf bulunmaktadır. Yabancı dillerden ödünç alınmış kelimelerle beraber benimsenen /v/, /f/, /j/, /ts/, /ş/ sesleri Kırgızcanın kendi kelimelerinde kullanılmaz. Bunlara genellikle Rusça aracılığıyla giren uluslararası terimlerin terkinde rastlanır. /h/ sesi de Kırgızcaya ödünç kelimeler aracılığıyla girmiştir. K. K. Yudahin'in fikrine göre adı geçen ses daha Ekim Devrimine kadar güney Kırgızlarının ağızlarında bulunuyordu. Kuzey ağızlarında ise devrimden sonra ortaya çıkmıştır.⁶¹

Kırgızcanın sessizlerinin çıkış özelliklerinin sınıflandırılması aşağıdaki gibidir:

⁶⁰ Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 21-24.

⁶¹ Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası. Frunze, 1980, s. 43-45.

Ses yolunun daralmasına veya kapanmasına göre:

- a. Patlamalı sessizler: *b, p, d, t, g, k*;
- b. Sızmalı sessizler: *z, s, j, ŝ, y, g, v, f, h*;
- c. Geniz sessizleri: *m, n, ñ*;
- d. Avurt sessizi: *l*;
- e. Titrek sessiz: *r*;
- f. Birleşik sessizler: *ç, c, ts, ŝ (şç)*.

Birleşik sessizler boğumlanma noktaları hareketli ve yapımı biraz karışık olan sesler sayılır, çünkü onlar hem patlamalı hem de sızmalı sessizlerin özelliklerini taşırlar. Birleşik sessizler (consonne affriquee) dişlerde bir kapanma (patlama) ile başlayıp, dişetlerinde bir daralma (sızma) ile tamamlanır. Bunlar $c = d + j$, $ç = t + ŝ$, $ts = t + s$ gibi sessizlerin yanyana duran biçimleri değil, oluşumunda katılan her iki sessizin özelliklerini barındıran bir bütün sese dönmüştür.

Boğumlanma noktalarına göre:

- a. Dudak sessizleri: *b, p, m, v, f*;
- b. Dil ucu sessizleri: *t, d, s, z, j, ŝ, c, ç, n, l, r, ts, ŝ*;
- c. Öndamak sessizleri: *k, g, y*;
- d. Artdamak sessizleri: *ğ, k, ñ, h*.

Sesin bolluğuna veya azlığına göre:

- a. Bölünlüler: *m, n, ñ, l, r, y*;
- b. Sertler: *k, p, s, t, f, h, ts, ç, ŝ*;
- c. Yumuşaklar: *b, g, d, c, z*.⁶²*i*

5. Sessizlerin Benzeşmesi

⁶² Bu konuda bkz.: Batmanov İ. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 79-98; Abduldayev E. Azırkı Kırgız Tili. Bişkek, 1998, s. 41-46.

Kelime içinde yanyana bazen de birbirine yakın sessizler birbirlerini etkilerler ve bazı değişmelere uğrarlarlar. Komşu sessizlerin benzeşmesi ilerleyici olduğu kadar gerileyici de olur. İlerleyici benzeşme sessizlerin ötümlü veya ötümsüz oluşuna göre gerçekleşir. Orhun Türkçesi'nde ötümsüz sessizden sonra ötümsüz gelir: *açsık* 'aç, tok değil' (BK: k- 6), *aşsız* 'yemeksiz' (KT: d- 26), *balıkka* 'şehre' (T I: d- 1), *eşittim* 'duydum' (T I: d- 7), *taşka* 'abideye, taş' (KT: g- 11). Ötümlü sessizden sonra ötümlü gelir: *agdı* 'yükseldi, tırmandı' (BK: d- 37), *ebgerü* 'eve, eve doğru' (T I: k- 6), *eşidgil* 'duy' (KT: g- 1), *katıgđı* 'iyice, sıkıca' (KT: k- 11), *oglanıñızda* 'evladınızdan' (KT: g- 1).

/l/, /r/, /m/, /n/ gibi bölünlülerle sona eren kelimeler ise Orhun Türkçesi'nde genellikle katı sessizlerle komşuluk eder. Örneğin, *adrıldı* 'ayrıldı' (BK: g- 7), *boltaçı* 'olacak' (KT: k- 9), *bintüre* 'bindirip' (T I: k- 1), *içgertim* 'bağımlı kıldım' (BK: d- 25), *kaganka* 'kağana' (KT: d- 7). Bölünlü + ötümsüz sessizlerin komşuluğuna çağdaş Türk lehçelerinin kelime köklerinde olduğu gibi eklemelerinde de rastlanıyor. Kırgız Türkçesi'nde de *lt*, *rt*, *nt* ses komşulukları ile sıkça karşılaştığımızı örneklerden görebilirsiniz: *altı* 'altı', *altın* 'altın', *ilgerten* 'evvelden', *muruntan* 'önceden', *kurt* 'kurt, böcek', *balta* 'balta' vs. Tuva Türkçesi'nde ise tamtersine yukarıdaki ses komşulukları sadece bölünlü + ötümlü şeklinde gerçekleşir: *çılğı* 'yılkı', *aldı* 'altı', *aldın* 'altın', *baldı* 'balta'.⁶³

Kononov, Türk dilinin eski yazılı metinlerine ve çağdaş Türk lehçelerinin genel fonolojik düzenine dayanarak komşu sessizlerin her zaman ötümlü veya ötümsüz oluşuna göre benzeştiiğini, kitabelerin imlası ise Orhun Türkçesi'nin asıl fonolojik durumunu yansıtamadığını söylüyor.⁶⁴ Ötümlüden sonra ötümsüzün, ötümsüzden sonra ötümlünün gelişi gibi sessizler arasındaki uyumsuzluk yazıdaki hatalı birleşmeler olduğu düşüncesindedir: *balıkda* 'şehirde' (BK: d- 30), *bıçdı* 'kesti' (BK: g- 12), *ırakda* 'uzakta' (T I: b- 5), *içikdiñ* 'tabi oldun' (T I: b- 3), *kışladukda* 'kışladığımızda' (BK: b- 31), *kapıgka* 'kapıya' (KT: g- 4), *Kırkızka* 'Kırgızlara' (T I: d- 6), *otuzka* 'otuza' (KT: k-d), *ödke* 'zamana' (BK: d- 18), *subka* 'suya' (T I: k- 3), *uduztum* 'sevk ettim' (T I: g- 8).

⁶³ Örnekler Şerbak'ın adı geçen eserinden alındı, s. 105.

İlerleyici benzeşmede önceki sessizi sonra gelen sessiz ses özelliklerine göre takip eder, gerileyici benzeşmede ise komşu sessizlerden önceki sonraki sessize göre değişmeye uğrar. Gerileyici benzeşme kitabelerin yazısına yansımamıştır. Ötümlü karşıtı bulunmayan /ç/ gibi sessizlerle başlayan ekler, eklendiği kelime sonundaki sessizi konuşmada ötümsüzleştirmiş olabilir. Örneğin, *subça* ‘su gibi’ (KT: d- 24) sözcüğünün söylenişi *supça* şeklinde olmalı, *bedizçi* ‘ressam’ (KT: g- 11) kelimesinin söylenişi *bedisçi* şeklinde olmalıdır.⁶⁵ Kırgız Türkçesi’nde de gerileyici benzeşme, Orhun Türkçesi’nde olduğu gibi söyleyişte arkada yer alan sese göre önündeki sesi değiştirir, ancak böyle değişimler yazıda yer almaz. Örneğin, Kırg. yazılışı *tuzsuz* > söylenişi *tussuz* ‘tuzsuz’, *azsınat* > *assınat* ‘azımsanır’, *cığaççı* > *cığaşçı* ‘marangoz’.

Seslilerin benzeşmesi kelime içindeki tüm heceler için geçerli ise sessizlerin benzeşmesi sesliler kadar kelimenin bütün heceleri için geçerli değildir. Sessiz benzeşmesi iki sessizin yanyana geldiği dar çevreyi içine alabilir. Benzeşmenin sonucunda yanyana gelen iki ses birbirlerini etkileyerek tamamen veya yarı değişebilir. Ona göre sessizlerin benzeşmesi, tam benzeşme ve yarı benzeşme diye ikiye ayrılır. *Cat-dı = cattı*, *ket-ti = ketti* benzeşmeleri Kırgız Türkçesi’ndeki tam benzeşmeye örnek olabilir. Bu benzeşmeler sessizlerin ötümlü veya ötümsüz oluşuna göre gerçekleşir, ötümsüz sessizden sonra gelen sessiz ötümlü ise ötümsüzleşir, ötümlüden sonra ötümlü gelirse değişime gerek olmaz. Örneğin, Kırg. *taş + da = tašta* ‘taştta’, *taş + bı = taşpı* ‘taş mı’, *taş + lar = taştar* ‘taşlar’, *taş + nu = taştı* ‘taş’.

/g/, /b/, /d/, /l/, /n/ önsesli ekler kelime sonundaki sese göre çeşitli biçimleri alabilir. Kırgızcada ek terkindeki seslilerin ve sessizlerin değişebilme özelliğinden dolayı eklerin 4-12 varyantı bulunabilir.

- a. {-luu, -lüü} eki dışında /l/ ve /n/ önsesli eklerin on iki biçimi mevcuttur.
- b. /g/, /b/, /d/ sesleriyle başlayan ekler sekiz varyantlıdır.
- c. {-luu, -lüü} ekinin altı varyantı vardır.
- d. /ç/, /ş/, /m/ önsesli eklerin dört varyantı bulunuyor. Bunun dışında sesliyle başlayan ekler de dört varyantlı sayılır.

⁶⁴ Kononov A. N. a. g. e., s. 69-70.

e. Farsça kökenli {-ger, -ker} eki, mastar eki {-uu, -oo}, topluluk sayı eki {-oo, -öö} yalnızca burada belirtilen varyantlara sahiptir. Bunlar iki varyantlı ekler sayılır.⁶⁶

Sesdeşler arasında bir de benzeşmenin tam zıddı olan bir gelişmeye rastlanır. Bu olay boğumlanma noktaları aynı, veya birbirine yakın olan sesdeşlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına atlayarak benzerinden uzaklaşmasıdır. Kelimedeki ses tekrarını gidermek ihtiyacından doğan bu değişmeye ayrışma (dissimilasyon) denir. Kırgızcada /l/, /n/ önsesli ekler sonsesi bölünlü veya yumuşak sessizlerle sona eren, /y/, /r/ sesleri hariç, kelimelere geldiğinde /d/ sesine dönüşür. Örnek olarak {-lar} çokluk ekine, {-nı} belirtme hali ekine bakalım: *ayıl + lar = ayıldar* ‘köyler’, *klub + lar = klubdar* ‘kulüpler’, *ayıl + nı = ayıldı* ‘köyü’, *klub + nı = klubdu* ‘kulübü’.

/l/, /n/ önsesli ekler /y/, /r/ sesleri ile tamamlanan kelimelere geldiğinde aşağıdaki gibi kurallı değişmelere uğrar:

- a. Sonsesi /y/, /r/ olan kelimelere /n/ önsesli ekleme yapıldığında n > d olur: *şaar + nı = şaardı* ‘şehri’, *say + nı = saydı* ‘çayı’.
- b. /y/ sonsesli kelimedeki önsesi /l/ olan ek değişmez: *say + lar = saylar* ‘çaylar’, *bay + lık = baylık* ‘servet, mülk’.
- c. Sonsesi /r/ olan kelimelere gelince /l/ sesi hem korunuyor, hem de /d/ye geçiyor: *şaar + lar = şaarlara* ‘şehirler’, *şaar + lık = şaardık / şaarlık* ‘şehirli’, *dayar + la- = dayarda-* ‘hazırla-’.

Orhun Türkçesinin dissimilasyon örneklerini kitabeler bol bol önümüze sunmuştur. /d/ sesi Türk lehçelerinin çoğunda bölünlü seslerden sonra değişime gerek duymazken Orhun Türkçesi’nde nedense bazı durumlarda sert karşıtına dönüşüyor d > t, bazen olduğu gibi kalıyor:

{-dı} çokluk eki: *altım* ‘aldım’ (BK: d- 24), *kelti* ‘geldi’ (KT: k- 12), *bardımız* ‘gittik’ (T I: k- 2);

⁶⁵ Kononov A. N. a. g. e., s. 69-70.

⁶⁶ Batmanov İ. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 149-150.

{-duk} zarf-fiil eki: *bertük* ‘verdik, verilen’ (T I: b-6), *barduk* ‘gittik, gidilen’ (KT: d- 24);

{-daçı} gelecek zaman eki: *ölteçi* ‘ölecek’ (KT: d- 29);

{-da} çıkma-bulunma hali eki: *bodunta* ‘milletten, millette’ (KT: k- 2), *yerte* ‘yerden, yerde’ (KT: g- 13), *yerde* ‘yerde, yerden’ (BK: d- 25);⁶⁷

6. Oturuşma

Anlam ile ilgili olmaksızın otomatik olarak kelimenin kökünde, veya eklemeler sırasında bazı seslerin düşmesi, yeniden türemesi, ya da yer değiştirmesi gibi olaylara oturuşma (*accomadatio*) diyoruz. Çok defa kurallı, bazan da rastlantılı olan bu değişimler kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak, kökle eki kaynaştırmak, yabancı kelimeleri öze benzeştirmek gibi pratik sonuçlar sağlar. Dilin gelişmesinde bunlar önemli bir rol oynar.⁶⁸

a. Sessiz Düşmesi

Ses düşmesi (*chute*) genellikle kelimeyi kısaltır. Bir sesli düşmesi aynı zamanda bir hece düşmesi demek olur, sessizler ise tek başına söylenmediği, ancak bir seslinin yardımı ile hece kurabildiği için onun düşmesiyle beraber hemen arkasından hece düşmesi takip etmez. . Sessizlerden en çok düşme eğilimi gösterenler damaksılar ile bölünlülüdür⁶⁹ (Banguoğlu, 1974, § 34). Dilimiz iç ve sonseste bulunan ön ve artdamaksıları düşürmüş, tasfiye etmiştir. Örneğin, OY’de *sarıg* > Kırg. *sarı* ‘sarı’, *süçig* > *çüçü* ‘tatlı’, *kergek* > *kerek* ‘gerek’, *kulkak* > *kulak* ‘kulak’, *turgak* > *turak* ‘yurt, vatan’.

⁶⁷ Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968, s. 100.

⁶⁸ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, 1995, s. 58.

⁶⁹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, 1995,

Bölünlü seslerden fazlaca düşme eğilimi gösterenler /l/, /y/, /r/, /ñ/, /n/ sessizleridir. Özellikle dar seslilerin önünde yer alan /y/ sesi düşmeye meyillidir⁷⁰: OY'de *birle* > *bile* > *bilen* > Kırg.'da *menen* 'ile', *yinçge* > *içke* 'ince', *yinçüü* > *incuu* 'inci', *yuyka* > *cuka* 'yufka, ince', *yarlıka-* > *yalıka-* > *yalka-* > *yalga-* > *calga-* '(tanrı) buyur-', *nençe* > *neçe* 'nice, ne kadar', *amtu* > *emdi* > *emi* 'şimdi', *siñük* > *söök* 'kemik', *köñül* > *köön* 'gönül' vs.

b. Sesli Düşmesi

Kelimede bir seslinin düşmesi, her sesli bir hece olduğundan doğrudan bir hecenin ortadan kalkmasına ve kelimenin kısalmasına sebep olur. Bunun sonucu olarak da o seslinin birleştirdiği sessizler komşu hecelere mal olur. En önemli ve yaygın sesli düşmesi olayı iç heceli kelimelerde orta hece düşmesidir. Üç ve daha fazla heceli kelimelerde vurgusuz olan orta heceler seslinin kısalması ve düşmesi sonucu çözümler⁷¹ (Banguoğlu, 1974, § 37). Dar seslilerle bölünlü ve sızmalı sessizler bu düşmeyi kolaylaştırır. Örneğin, *aç* + *ık* - *a* > *açık* > *açka* 'aç, tok değil', *kıyın* + *a-* > *kıyına-* > *kıyna-* 'azap çektir-', *yarlıka-* > *yalıka-* > *yalka-* > *yalga-* > *calga-* '(tanrı) buyur-', *ogıl* + *an* > *ogılan* > *oglan* 'oğullar', *adır* - *ıl-* > *adırıl-* > *adıl-* 'ayrıl-', *sıgıt* + *a-* > *sıgıt* > *sıgta-* 'yas tut-, ağla-'. Orta hece düşmesine nazaran ilk ve son heceler seslilerinin zayıflayıp ortadan kalkmasına daha az rastlanır: *yori-* > *yürü-* > *cür-* 'yürü-', *taşık-* > *çık-* 'çık-', *yeme* > *yem* 'da, dahi' vs.

c. Ses Türemesi

Ses türemesi düşmenin aksine kelimeyi genişletir ve düşme kadar yaygın olmayan nadir bir görünüş sayılır. Sesli ile başlayan bazı kelimeler önlerinde bir yarım sesli türetirler. Buna öntüreme deriz. Örneğin, OY'da *ıgaç* > *yıgaç* > Kırg'da *cıgaç* 'ağaç'. Kırgız Türkçesi'ndeki bazı kelimeler kitabelerdeki eski şekline kıyasla türemeler yaparak genişlemiş bulunmaktadır: OY'da *tiz* > Kırg *tize* 'diz', *kız-* > *kızı-* 'ısın-, şiddetlen-', *sayu* > *sayın* 'her'.

⁷⁰ Şerbak. A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov. Leningrad, 1970, s. 160.

d. Seslerin Yer Değiştirmesi

Bazı hallerde kelime içindeki iki sesin, sesli ve sesli, sesli ve sessiz, veya sessiz ve sessiz, yerleri değişir. Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe göçüşme (methatese) adını veririz. Göçüřme çoğu zaman açıklığı, daha yüksek olan bir sesin kelime başına, daha düşük olanın kelime sonuna doğru kayması şeklinde olur. Örneğin, OY'da *nençe* > Kırg *neçen* 'nice, ne kadar', *siñil* > *siñli* > *siñdi* 'küçük kız kardeş', *süñüg* > *süñgü* 'mızrak', *teñri* > *teñir* 'tanrı', *yagru* > *yagur* > *cuur* 'yakın' vs.

7. Sessiz Değişmeleri

Bazı sessizler yanyana, veya biraz uzaktan kurallı, veya rastlantılı olarak boğumlanmaları yönünden benzeşirler, birbirlerine yaklaşırlar.

b > m değişmesi

/n/, /ñ/ sesleri yakından veya uzaktan dudak sessizlerini etkilediği ve bunları kendisine benzeştirerek geniz dudak seslerine çevirdiği görülür: OY'de *ben* > Kırg *men* 'ben', *beñ* > *meñ* 'ben', *beñgü* > *möñgü* 'ebedi', *biñ* > *miñ* 'bin', *biçin* > *meçin* 'Maymun (yıl adı)', *buñ* > *muñ* 'kaygı, keder, sıkıntı', *bin-* > *min-* 'bin-', *buñad-* > *muñay-* 'sıkıntı çek-'.

b > y değişmesi

Böyle değişmenin örnekleri çok nadirdir: OY'da *eb* > Kırg. *üy* 'ev', OY'da *sebin-* > Kırg. *süyün-* 'sevin' vs.

⁷¹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, 1995,

d > y değişmesi

Peltek /d/ sesi Kaşgarlı Mahmud'un söylediğine göre XI-XII. yüzyıllara kadar Çigillerin dilinde korunmuş idi. Yagma, Yabagu, Tatar, Çumul ve Oğuzların dilinde ise /y/ sesine, Kıpçak ve Bulgarların dilinde ise /z/ sesine dönüşmüş idi. Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda, Kırgızca dahil olmak üzere, d > y olmuş, Hakasçada ve Şorcada /s/ye dönmüş, Tuvacada ve Yakutçada /t/, Çuvaşçada /ɾ/ olmuştur:⁷² OY'da *kod-*, Kırg *koy-*, Hak. *hos-*, Çuv. *hur-* 'koy-'; OY'da *tod-*, Kırg. *toy-*, Tuv., Yak. *tot-*, Hak. *tos-*, Çuv. *taran-* 'doy-'. Orhun ve Kırgız Türkçelerinin d > y gelişimi için birkaç örnek daha verelim: OY'da *adək* > Kırg. *ayak* 'ayak', *adgır* > *aygır* 'aygır', *buñad-* > *muñay-* 'sıkıl-', *edgü* > *iygi* 'iyi', *ıduk* > *ıyık* 'kutsal', *kedim* > *kiyim* 'giyim', *tid-* > *ty-* 'engel ol-, tut-' vs.

y > c değişmesi

Orhun Türkçesi'nde önseste gördüğümüz /y/ sesi için çağdaş Türk lehçelerinde çeşitli paraleller bulunmakta: Tuva, Hakas ve Şor Türkçelerinde /ç/, Yakutçada /s/, Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar Türkçelerinde /j/, Tofalar ve Kırgız Türkçelerinde /c/, diğerlerinde /y/ sesleridir: OY'da *yaz*, Kaz. *jaz*, Tuv. *ças*, Yak. *sās*, Kırg *caz* 'yaz, ilkbahar'; OY'da *yıl*, Kaz. *jıl*, Tuv. *çıl*, Yak. *sıl*, Kırg *cıl* 'yıl'; OY'da *yok*, Kaz. *jok*, Tuv. *çok*, Yak. *suoh*, Kırg. *cok* 'yok' vs. Azeri Türkçesinde ise dar seslilerin önünde düşmeye uğramıştır: *ulduz* 'yıldız', *üz* 'yüz', *ilan* 'yılan', *il* 'yıl' vs. Orhun Türkçesinin kelime başı /y/ sesi Kırgızcada birkaç istisnai durum hariç /c/ye dönmüştür: *yagı* > *coo* 'düşman', *yaguk* > *cuuk* 'yakın', *yalañ* > *calañ* 'yalın', *yana* > *cana* 'tekrar', *arak* > *carak* 'silah', *yaş* > *caş* 'yaş', *yaz* > *caz* 'ilkbahar', *yazuk* > *cazık* 'günah', *yigirmi* > *cıyırma* 'yirmi', *yer* > *cer* 'yer', *yeti* > *ceti* 'yeti', *yılki* > *cilki* 'at sürüsü, at', *yut* > *cut* 'açlık, kıtlık', *yurt* > *curt* 'vatan, yurt' vs. Birkaç kelimenin başında gelen /y/ sesi düştüğü için /c/ sesine dönmemiştir: *yinçge* > *içke* 'ince', *yençü* > *incuu* 'inci'.

⁷² Şerbak. A. M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov. Leningrad, 1970, s. 160.

Orhun Abidelerinde Geçen Sözcüklerin Kırgız Türkçesindeki İzleri

-A-

aç: aç, tok değil (OY)

-*Türk bodun aç erti.* (BK: d- 38)

-Türk halkı, aç idi.

aç, açka: aç (Kırg)

-*Altı kün açka kalsañ da, atañdı sıyla.* (ML, 34. s)

-Altı gün aç kalsan bile babana saygı göster.

-*Aç bala tok bala menen oynoboyt, tok bala aç bolom dep oyloboyt.* (ML, 45. s)

-Aç çocuk tok çocukla oynamaz, tok çocuk acıkırım diye düşünmez.

aç- (I): aç- (OY)

-*Usın süñügün açdımız.* (T I: k- 4)

-Uykularını mızraklarımızla açtık.

aç-: aç- (Kırg)

-*Kayrılıp açar kapkañdı katuu cappa.* (ML, 110. s)

-Tekrar açacağı kapıyı sert kapama.

aç- (II): acık- (OY)

-*Açsar tosık ömez sen, bir todsar açsık ömez sen.* (BK: k- 6)

-Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir de doyarsan (tekrar) acıkacağını düşünmezsin.

açık-, kursağı aç-, kardı aç-: acık-, karnı aç- (Kırg)

-*Manas saga kelgeni,*

Arık ele semirdik,

Açıkkan ele toyunduk. (M I, 272. s)

-Manas sana geldiğimizde

Arık idik semirdik,

Acıkmiştık doyduk.

açsık: acıkma, acıkacak olma (OY)

-*Açsar tosık ömez sen, bir todsar açsık ömez sen.* (BK: k- 6)

-Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir de doyarsan (tekrar) acıkacağını düşünmezsin.

aççılık, açarçılık, açkalık: açlık, kıtlık (Kırg)

-*Açarçılık, çokçuluk menen,*

Burganaktadı kıştın karı. (RŞ, 297. s)

-Kış karı açlık ve sefalet ile süpürüp savurdu.

-*Bel baylap, çokçulukka, aççılıkka,*

Bar küçtü cıynap dağı cürüp kaldık. (TŞ, 85. s)

-Açlığa ve yoksulluğa dayanmaya karar vererek tüm gücümüzü toplayıp yine yola koyulduk.

-*Düynödö açkalıktan korkunuçtuu eçteme çok.* (ET, 130. s)

-Dünyada açlıktan daha ürkütücü hiçbir şey yoktur.

adak: ayak (OY)

-*Türk bodun **adak** kamşatdı* (KT: k- 7)

-Türk halkının ayağı sendeledi.

ayak: ayak (Kırg)

-*Bir **ayagi** cerde, bir **ayagi** kördö.* (ML, 64. s)

-Ayağının biri yerde, diğeri ise mezarda.

-*Eçki kelet türdönüp,*

*Artkı **ayagi** süyrölüp.* (Kş, 62. s)

-Keçi arka ayağını sürüklüyormuş gibi yaparak gelir.

adgır: aygır (OY)

-*Kül Tigin Bayırkunıñ ak **adgır** binip oplayu tegdi.* (KT: d- 35)

-Kül Tigin Bayıku'ların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti.

aygır: aygır (Kırg)

-***Aygır** baatır üyründö, ar kim baatır üyündö.* (ML, 26. s)

-Aygır kendi sürüsünde, herkes kendi evinde kahramandır.

adıncıg: olağanüstü, harikulade (OY)

-*Añar **adıncıg** bark yaraturtum.* (KT: g- 12)

-Onlara olağanüstü bir türbe yaptırtım.

ukmuş, ukmuştay: olağanüstü, harika (Kırg)

-*Uyku-sooluu közünö*

***Ukmuştay** bolup köründü.* (SY, 211. s)

-Uykulu gözlerine harikulade göründü.

-*Ulandarım tınarsıñ*

***Ukmuştu** kiyin ugarsıñ.* (M I, 259. s)

-Oğlanlarım yorgunluğunuzu alırsınız, sonra da olağanüstü bir haber öğrenirsiniz.

adrıl-: ayrıl- (OY)

-*Türk bodun kañın bulmayın Tabgaçda **adrılı**, kanlantı.* (T I: b- 2)

-Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu.

ayrıl-, acıra-: ayrıl- (Kırg)

-*Tokol eçki müyüz surap kulagınan **acraptır.*** (ML, 174. s)

-Boynuzsuz keçi boynuz isteyip kulaksız kalmış.

-*Er Manastan **ayrılıp,***

El dağı kördü cabırdı. (SY, 129. s)

-Kahraman Manas ölünce

Milleti tekrar cefa çekmeye başladı.

ag-: yüksel-, çık- (OY)

-*Selenge kudi yorıpan Karagan kısılta, ebin barkın anta buzdum...yışka **agdı.*** (BK: d- 37)

-Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum... dağa tırmandılar.

oo-: göç et-, ağır gelen yönde hareket et- (Kırg)

- Cerinen oogongo ceti cılı konuş cok.* (ML, 97. s)
- Yerinden göç edene (oynayana) yedi yıl yurt bulunmaz.
- Kayra beri oop köçüp, too başın kar alganga çeyin Kölmödö boluşat.* (KO, 611. s)
- Tekrar beri yanlara göç edip, dağ başlarına kar yağınca kadar Kölmö' de oturacaklar.

agı: ipekli kumaş (OY)

- Irak erser yablak agı birür, yağuk erser edgü agı birür.* (KT: g- 7)
- (Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir.

cibek: ipek (Kırg)

- Argımak attın kuyruğu- birde cibek, birde kıl, er cigittin belgisi- birde mırza, birde kul.* (ML, 37. s)
- Cins atın kuyruğu bir bakarsan ipek, bir bakarsan kıl, babayığit özelliği bazen bey de, bazen kul.

agır: 1) ağır; 2) değerli (OY)

- Kañım kagan üçün ağır taşıg yogun ıg Türk begler bodun itip yaratıp kelürti* (BK: g-15)
- Babam Hakan için (bunca) ağır taşlan (ve) kalın ağaçlan Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip getirdiler.
- Bödke özüm olurop bunça ağır törüg tört buluñdaki.....* (BK: d- 2)
- Bu devirde kendim (tahta) oturup bunca değerli yasayı dört bucaktaki.....

oor: ağır, **akırın:** yavaş yavaş, ağır ağır, sessizce (Kırg)

- Oor işten korkpo, oor sözdön kork.* (ML, 149. s)
- Ağır işten korkma, ağır sözden kork.
- Uktap catkan kezinde*
- Akırın kayta barayın.** (CB, 40. s)
- O uyurken sessizce geri döneyim.

agış: servet, mal mülk (OY)

- Kül Tiginin altunun, kümüşin, agışın, barımın, tört biñ yulkısın ayagma Tuygut bu begim tigin yügerü Teñri bolça ... taş bitidim.* (KT: g-b)
- Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Tuygut beyim prens yukarıda Tanrı olunca (...mezar) taşını yazdım.

baylık, mülk: servet (Kırg)

- Baylık biröönün mañdayına bütsö, biröönün tañdayına bütöt.* (ML, 53. s)
- Zenginlik birinin alınına yazılır, birinin diline biter.
- Tartıp alingan mülktördü kaznaga ötkörgülö.* (ET, 218. s)
- Zapt edilen mülkü hazineye teslim edin.

agıt-: kaçirt-, sür- (OY)

- Oza yanya keligme süsin agıttım.* (BK: d- 31)
- (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm.
- oodur-:** yerinden ettir-, göç ettir-, hareket ettir-, yerinden oynat- (Kırg)
- Özü cakka küç oodurup algan.* (KOS, 571. s)
- Kuvvetleri kendi tarafına çekmişti.

agrı-: hastalan- (OY)

-*Ulug oglum **agrip** yok bolça Kug Sengünüg balbal tike birtim.* (BK: g- 9)

-Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku'yu, Generali, balbal (olarak) dikiverdim.

ooru-: hastalan-, ağrı- (Kırg)

-*Kiyimi menen möñgü suusuna çömülüp, tañ atkança çyırığıp at üstündö tünögön neme eki kaptalınan kagınp, kan tükürüp, **oorup** kalgan.* (KO, 309. s)

-Giyim kuşamı ile dağ buzulunun suyuna girip, şafak sökünceye kadar at üzerinde buz kesilerek geceyi geçirmiş (Balbay) soğuktan ak ciğeri zatürre tutmuş, kan tükürerek hasta yatmıştı.

agtur-: tırmandır- (OY)

-*Yokaru, at yete, yadagin, ıgaç tutunu **agturtum*** (T I: k- 1)

-Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım.

oodur-: yerinden ettir-, göç ettir-, hareket ettir-, yerinden oynat- (Kırg)

-*Özü cakka küç **oodurup** algan.* (KOS, 571. s)

-Kuvvetleri kendi tarafına çekmişti.

ak: ak, beyaz, kır (OY)

-*Ol tegdükde, Bayırkunıñ **ak** adgırıg udlıkın sıyu urtı.* (KT: d- 36)

-O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular.

ak: beyaz (Kırg)

-*Tigi pidjagin bilegine arta salgan, çolok ceñ **ak** köynök cigit çok izdegensip, ar kimge köz çaptırıp betaldı barattı.* (KK, 209. s)

-Ceketini bileğine asmış, kısa kollu beyaz gömlek giyen bu delikanlı bir şey arıyormuş gibi herkese göz gezdirerek belirsiz bir yönde gidiyordu.

akıt-: akın et-/ettir- (OY)

-*Tün **akıtdımız*** (T I: k- 11)

-Geceleri akın ettik.

agit-: agıt- (Kırg)

-*Törölör öz tokoyuna beş cüzdögön taygandar **agitıp**, kerneyçi, surnayçı, muzıkanntarı menen aña çığışat.* (ET, 158. s)

-Paşalar kendi ormanına beş yüz kadar tazı salıp, borazan, neyci, müzisyenlerin eşliğinde av tertip ederler.

al-: al-, zapt et-, fethet- (OY)

-*Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop **almış**, kop baz kılmış* (BK: d- 3)

-Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar.

al-: al-, fethet- (Kırg)

-*Kaçkan coonu katın **alat**.* (ML, 119. s)

-Kaçan düşmanı kadın alır.

alk-: bitir-, tamamla- (OY)

-*Barkın, bedizin bitig taşın Biçin yılka, yitiñ ay otuzka kop **alkdumız*** (KT: k-D)
-Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik.

bütür-, tügöt-: bitir-, tamamlama- (Kırg)

-*Al internatta tarbiyalanıp, mektep **bütürüp**, emi cogorku okuu cayında eken.* (SÖ, 114. s)

-O, yatılı okuldan mezun olup şu anda üniversiteye gidiyormuş.

-*Mına oşolordun baarın baldar özdörü gana teylegensip, alardı aytıp **tügötö** alışpayt.* (SÖ, 42. s)

-İşte onların hepsini çocuklar kendileri yönetiyormuşçasına anlata anlata bitiremiyorlar.

alkın-: tüken-, mahvol-, yok ol-, azal- (OY)

-*Antağın üçün igidmiş kaganın sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta **alkıntıg**, arıltıg* (BK: k- 7)

-Öyle olduğun için (seni) besleyip doyurmuş kaganının sözünü dinlemeden her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin.

alkındı: sabun artığı (Kırg)

-*Samındın **alkındısı**. Maydın **alkındısı**.* (KOS, 51. s)

-Sabun artığı. Yağ artığı.

alp: yiğit, cesur; zor (OY)

-*Edgü bilge kişig, edgü **alp** kişig yoritmaz ermiş.* (KT: g- 6)

-İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş.

alp: dev, pehlivan, kahraman (Kırg)

-***Alp** Manastın balası*

Batpagansıp eline

Kaçıp cürör cön kayda

Katügün enem el kayda? (SY 82. s)

-Alp Manas'ın çocuğunun milleti ile geçinemiyormuş gibi kaçıp saklanması uygun değil, yazıklar olsun, anne, halkım nerede?

alpagu: cesur savaşçı, yiğit savaşçı (OY)

-*Oza kelmiş süsin Kül Tigin ağıtıp Toñra bir uguş **alpagu** on erig Tonga Tigin yogınta egirip ölürtümüz* (KT: k- 7)

-Süratle gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Toñra(lardan) bir grup yiğit on eri Toña Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük.

alpatan: güçlü, dev gibi birisi (Kırg)

-***Alpatan** adam eken, oñdu-soldu şilteyt.* (Cañicol ağz.: KTDS I, 70. s)

-Dev gibi birisi imiş, ellerini sağa sola sallıyor.

altı: altı (OY)

-***Altı** çub Soğdak tapa süledimiz, buzdumuz* (KT: d- 31)

-Altı bölgeyi Soğdak'lara doğru sefer ettik (ve onları) bozguna uğrattık.

altı: altı (Kırg)

-***Altı** kün açka kalsañ da, atañdı sıyla.* (ML, 34. s)

-Altı gün aç kalsan bile babana saygı göster.

altız-: aldır-, yakalat- (OY)

-...*ekisin özi altızdı* (KT: d- 38)

-... ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı.

aldır-: aldır-, yakalat-, elden çıkar- (Kırg)

-*Kaardanıp kança duşman kelse da,*

Süygön cerin kantip uuluñ aldırısın? (MA, 47. s)

-Ne kadar hiddetli düşman saldırırsa da,

Oğlun sevdiği topraklarını nasıl işgal ettirir?

altun: altın (OY)

-*Altun, kümüş, eşgiti, kutay buñsuz ança birür* (KT: g- 5)

-(Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.

altın: altın (Kırg)

-*Altun dat bolboyt, cakşu cat bolboyt.* (ML, 35. s)

-Altın pas tutmaz, iyi birisi yabancı olmaz.

amti: şimdi, şimdiki (OY)

-*İllig bodun ertim, ilim amti kanı?* (KT: d- 9)

-Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerde?

emi, emdigi: şimdi, şimdiki, gelecek (Kırg)

-... *'işenbeseñ emdigi bazarda kelip kardal bolup köröbüz, al dağı adatınday sözsüz kelet, oşondo öz kulagiñ menen ugasıñ dos, öz közüñ menen körösüñ dos'...* (KC, 88. s)

-... *'inanmıyorsan, gelecek pazar müşteri olarak gelip deneyeceğiz, o da alıştığı gibi mutlaka gelecek, işte o zaman kendi kulaklarınla duyacaksın arkadaş, kendi gözlerinle göreceksin arkadaş'...*

-*Kanake, sınar eken emi kanday?*

Baariñar sındırgıla kuru kalbay. (T. Ümötaliyev // KBPA, 163. s)

-Hadi bakalım, şimdi nasıl kırılırmış,

Hiç biriniz kalmadan hepiniz kırın.

ança: öyle(ce), şöyle(ce) (OY)

-*Ança tip Tabgaç kaganka yağı bolmış* (KT: d- 9)

-Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş.

ança: öyle (Kırg)

-*Tölögöndün özü tügül, anın ayalı- Tumardın traktor aydaganı dele ança tañırkatkan cok kiyin alardı.* (SÖ, 169. s)

-Tölögön'ün kendisi değil, onun eşi- Tumar'ın bile traktör sürmesi sonra onları pek şaşırtmadı.

ançula-: takdim et-, teslim et- (OY)

-*Oñ Totok yurçın yaraklıg eligin tutdı, yaraklıgı kaganka ançuladı* (KT: d- 32)

-Vali Oñ'un kayınbiraderini, silahlı iken, eli ile yakaladı (ve) silahlı olarak kağana takdim etti.

tart-, tartuula-: takdim et-, sun- (Kırg)

-Kılıçtı Kaçikege **tartuulap**, altın krujkanı orus idişi, belekke kelgen dep balası Telgaraga kaltırgan. (ET, 99. s)

-Kılıçı Kaçike'ye takdim edip, hediye olarak gelmiş Rus kabı olan altın bardağı oğlu Telgara'ya bırakmıştı.

antag, anteg: öyle, şöyle, onca (OY)

-Sabı **antag**: 'Yarış yazıda on tümen sü terilti' tir. (T II: b- 1)

-Sözleri şöyle: "Yarış ovasında yüz bin asker toplandı" diyor.

-Sabı **anteg**: 'Öñdün kagangaru sü yorılım' temiş. (T I: k- 5)

-Sözleri şöyle idi: "Doğu kağanına karşı sefer edelim" demiş.

anday: onun gibi, öyle (Kırg)

-Ayrıkça **anday** adamdardın başına köp cañı nerseler kele berbeyt. (KC, 129. s)

-Ayrıca öyle insanların aklına pek yeni düşünceler gelmez.

anyıg: kötü, fena (OY)

-Yagru kontukda kisre **anyıg** biligin anta öyür ermiş (BK: k- 4)

-Yaklaşp yerleştikten sonra (Çinliler) kötü niyetlerini o zaman düşünürler imiş.

ayni-: vazgeç-, **aynikey**: kaypaklık, sözünde durmaz olma, **aynıma**: döneç, kaypak (Kırg)

-Barıp kalat aylına,

Bardıgın salat kaygıga,

Kök mee kılıp köp süylöp,

Köz körünö **aynıma**. (RŞ, 89. s)

-Köyüne gelince herkesi üzer, kafa karıştırıp çok konuşmasından dolayı kaypaklığı hemen açığa çıkar.

-**Aynıtpa**, ene columdan,

Ak arkar izdep çıgayın. (CD, 24. s)

-Anne, beyaz dağ koçunu aramaya koyulayım, yolumdan geri döndürme.

- 'Men kıyınmın baarıñan,

Çooçuşat menin kaarıman,

Aynıkeyim karmasa

Bir kündö cüz taarınam'. (M. Tursunaliyev // KBPA, 281. s)

-Ben hepinizden güçlüyüm,

Hiddetimden korkarlar.

Döneçliğim tutunca

Bir günde yüz defa darılırım.

anyıt-: korkut-, tehdit et- (OY)

-Anı **anyıtayın** tip süledim. (BK: d- 41)

-Onları korkutayım diye sefer ettim.

ayni-: 'vazgeç-, sözünde durma-', **aynıt-**: aklını boz-, karıştır- (Kırg)

-Aylanayın, eceke,

Aynıbay cıyna esiñdi. (SY, 155. s)

-Kurban olayım, ablacığım

Aklımı topla, kaypaklık etme.

-Bozo adamdı **aynıtat**,

İçpegile, baldar ay! (Barpı // KBPA, 73. s)

-Boza insanın aklını bozar,
İçmeyin çocuklar.

apa: ata, ecdat; büyük (unvanlarda) (OY)

-*Kişi oğlunta üze eçüm **apam** Bumın kagan, İştemi kagan olurmuş* (BK: d- 3)

-İnsan oğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Kağan, İştemi Kağan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.

apa: anne, **aba:** amca, **ata-baba, tek:** baba, ecdat (Kırg)

-***Apama** kantip uçuraşıp, kantip cügünüştön öydö üyrötüp büttüm aga.* (SÖ, 141. s)

-Anneme nasıl selam vermesi, nasış eğilmesi gerektiğinden tutun, hepsini ona öğretmiştim.

-*Bayakı köödön **abañdı***

Añtara saygan kol uşul. (SK, 174. s)

-Deminki hoppa ağabeyini

Düşüre vurmuş elim şudur.

-*Arikov adegende **atasına** emne deerin bilbese, emi kayra teskerisinçe suroolorunan özün kayda katarın bilbedi.* (KC, 148. s)

-Arikov ilk önce babasına ne diyeceğini bilmiyorsa, şimdi tamtersine kendi sorularından nereye gizlenmeyi bilmiyordu.

-*Alar **ata-babaları** kaçandır bir kezde turgandıktan gana talaşıp catıшат.* (ET, 167. s)

-Onlar yalnız bir zamanlar ecdadları buralarda oturdukları için tartışıyorlar.

-*Cigit özü cakşı bolso, **tegin** suraba.* (ML, 98. s)

-Oğlan kendi iyiyse soyunu sorma.

ar-: aldat- (OY)

-*Süçig sabın yımşak agın **arip** irak bodunug ança yagutır ermiş* (KT: g- 5)

-Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş.

arba-: sihirle-, büyüle- (Kırg)

-*Boz at, anı birinçiden külüktüğü menen kıziktırsa, ekinçiden kamçı saldırbas ıkçamdıgı cana canga tınçtıgı menen **arbap** saldı.* (KK, 155. s)

-Boz at, ilk önce koşu atı olması ile ilgisini çektiyse, ikincisi kamçı vurduramaz hızlılığı ve sakinliği ile büyüledi.

ara: arasına, içine; arasında (OY)

-*Üze kök Teñri asra yağız yer kılınukda, ekin **ara** kişi oğlu kılınmış* (KT: d- 1)

-Üstte mavi gök (yüzü) altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.

ara: ara, orta (Kırg)

-***Araga** adam ciberbey,*

Üstünö basa baralı. (SY, 112. s)

-Araya birini göndermeden kendimiz üzerine gidelim.

arig: temiz, saf (OY)

-*Yanalım, **arig** ubutu yeg' tedi* (T II: b- 2)

- "Dönelim; temiz (yani "savaşıp yenilmemiş") utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!" dediler.

aruu: temiz, güzel (Kırg)

- *Aruu cuup, kepindep,*

Kara cerge kömüyün. (Kş, 201. s)

- İyice yıkayıp kefene sardıktan sonra kara yere gömeyim.

- *Ayçürök aruu seniki,*

Çaçıkey suluu meniki. (SY, 317. s)

- Ayçürök güzel seninki,

Çaçıkey güzel benimki.

arıl-: azal-, tüken-, mahvol- (OY)

- *Antağın için igidmiş kaganın sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arıltıg* (KT: g- 9)

- Öyle olduğun için (seni) besleyip doyurmuş kaganının sözünü dinlemeden her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin.

arıl-: temizlen-, kurtul-, **arı-:** zayıfla-, öl- (Kırg)

- *Oşondo öz içindegi caman oydon arılıp, cüzü karalık menen küröşüügö darmanduu bolosuñ.* (MB, 66. s)

- O zaman içinde bulunan kötü düşüncelerden kurtulup namussuzluk ile mücadele etmeye mecal bulacaksın.

- *Aradan dalay kün ötöt,*

Alduular arıp cüdöşöt. (C. sıdıkov // KBPA, 318. s)

- Aradan birçok gün geçer,

Güçlü kuvvetli olanlar zayıflayıp yıpranır.

- *Onun balası arıptır.* (Batken, Sülüktü ağz., KTDS I, 104. s)

- Onun çocuğu ölmüş.

arkış: kervan (OY)

- *Ötüken yer olurup arkış tirkış isar, neñ buñug yok* (BK: k- 6)

- Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz.

arkaştır-: sırtında taşı-, alıp peşinden götür-, peşine tak-, alıp getir- (Kırg)

- *Arkaştırıp algan caş balası bar.* (Oş ağz., KTDS I, 99. s)

- Onun peşinden götürdüğü küçük çocuğu vardır.

arkuy: müstahkem mevki (OY)

- *Uzun yelmeğ yeme ittim ok, arkuy kargug olgurtdum ok.* (T II: d- 3)

- Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurtum.

korgon: kale (Kırg)

- *Alışkan duşman cete albas,*

Korgon kurup catırı. (T II, 168. s)

- Çarpıştığı düşmanın erişemeyeceği bir kale inşa ettiriyor.

armakçı: aldatıcı, sahtekar (OY)

-Tabgaç odun tebligın, kürlüğün için, **armakçısın** için inili eçili kıkşürtükün için, beğli bodunluğ yoñaşurtukın için, Türk bodun, illedük ilin içginu idmiş (KT: d- 6)

-Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatici olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş.

arba-: büyüle-, sihirle- (Kırg)

-Boz at, anı birinçiden külüktüğü menen kızıkırsa, ekinçiden kamçı saldırbas ıkçamdığı cana canga tınçtığı menen **arbap** saldı. (KK, 155. s)

-Boz at, ilk önce koşu atı olması ile ilgisini çektiyse, ikincisi kamçı vurduramaz hızlılığı ve sakinliği ile büyüledi.

artat-: tahrip et-, yık- (OY)

-Türk bodun, iliñin törügin kem **artatı** udaçı erti? (BK: d- 19)

-Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?

buz-, oyrondo-, talkala-, urat-: tahrip et-, boz- (Kırg)

-Beş kılım murda kurgan estelikti

Uratsañ, beş münöttö urap ketet. (SC, 245. s)

-Beş asır önce inşa edilmiş eseri

Yıkmak istersen, beş dakikada tahrip edersin.

-Ordonu **buzup** kul kılıp,

Katındardın baarisın

Kara eleçek tul kılıp. (M I, 10. s)

-Han çadırını bozguna uğratıp erkeklerini kul edelim,

Kadınların hepsine dul edip siyah eleçek⁷³ giydirelim.

artuk: fazla, sayıca çok (OY)

-Yarıkınta yalmasınta yüz **artuk** okun urtı, yüziñe başıña bir tegmedi (KT: d- 33)

-Zırhından (ve)kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir ok bile değmedi.

artuk: fazla, çok (Kırg)

-**Artuk** döölöt baş carbayt. (ML, 39. s)

-Fazla devlet baş yarmaz.

artur-: aldan- (OY)

-Süçig sabıña yımşak agısıña **arturup** üküş Türk bodun, öltüg (BK: k- 5)

-(Çinlilerin) tatlı sözlerine, yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün.

aldan-: aldan-, kan-, **alda-**: kandır- (Kırg)

-Sen anın tışkı kebetesine **aldangansiñ**. (MB, 9. s)

-Sen onun dış görünüşüne aldatmıştın.

-Kalmaktar **aldap** uu berip,

Er Manas öldü dep ugup. (M I, 281. s)

⁷³ Eleçek Kırgız kadınlarının çalmaya benzeyen baş giysisi, evlendikten sonra beyaz renkte eleçek giymişler, dul kalınca ise yas giysisi olarak siyah renkte olanını giymişlerdi. Bu hususta bkz.: A. Akmataliyev, Kırgızdın Uluttuk Kiyimderi, Frunze 1988, 13-16. s; A. Akmataliyev, Kırgızdın Kol Önörçülüğü, Bişkek 1996, 306-308. s.

-Kalmuklar Er Manas'ı kandırıp zehirleyip öldürdüğünü duyduk.

asın-: tırman- (OY)

-*Asıngalı tüşürtümüz* (T I: k- 3)

-Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk.

as-: as-, **asıl-**: asıl-, musallat ol-, **asın-**: tak-, taşı- (Kırg)

-*Akırı maga asılıp,*

Aska taş boldu konuşuñ. (Kş, 166. s)

-Bana musallat olup eninde sonunda

Bu kayalar üzerinde takıldın kaldın.

-*Almabaş degen barañ bar,*

Asıñıp cürgön conunda. (Kş, 205. s)

-Onun almabaş⁷⁴ denen doldurma tüfeği var,

Onu hep omzunda taşır.

asra: altta, aşağıda (OY)

-*Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser, Türk bodun, eliñin, törüñin kem artatı udaçı erti?* (KT: d- 22)

-Üstte(ki) gök çokmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?

ast: alt (Kırg)

-*Kanatının astınan,*

Töştüktü alıp çıktı ele. (ETş, 211. s)

-Kanatının altından Töştük'ü çıkarmıştı.

aş: aş, yemek, yiyecek (OY)

-*Yagımız tegre oçuk teg erti, biz aş teg ertimiz* (T I: g- 1)

-Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik.

-*İçre aşız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (BK: d- 21)

-Karnı aç, sırtı çıplak yoksul (ve) sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum.

aş: yemek, yiyecek (Kırg)

-*Bışırsañ aş bolor, bışırbasañ kuş bolor /Cumurka/.* (BF, 107. s)

-Pişirirsen aş olur, pişirmezsene kuş olur /Yumurta/.

aş-: aş- (OY)

-*Öñreki er yugurça ıdıp ı bar baş aşdımız* (T I: k- 2)

-Öncü askerleri (karları) yoğurucasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık.

aş-: aş- (Kırg)

-*Aşuu aşıp, taş basıp,*

Belge keldi Çoyun alp. (ETş, 310. s)

-Dağ gecidini aşıp taş basarak Çoyun dev bele geldi.

at (I): at (OY)

-*Teñri yarlıkazu, bu Türk bodun ara yarıklıg yagıg yeltürmedim, tügünlüg atıg yügürtmedim* (T II: d- 4)

⁷⁴ Kırgız eposlarında başkahramanın özel tüfeği olarak geçer.

-Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarımı koşturtmadım.

at: at, yılık (Kırg)

-**At- erdin kanatı.** (ML, 45. s)

-At kahramanın kanatıdır.

at (II): ad, unvan (OY)

-*Türk begler Türk **atın** itti* (BK: d- 7)

-Türk beyleri Türk ünvanlarını bıraktı.

at: ad (Kırg)

-*Antpese alardın atagı **sinat**, **atı** öçöt.* (ET, 42. s)

-Böyle yapmazsa onların şöhreti kırılır, adı söner.

atı: : yeğen (OY)

-*Kagan **atısı** Yollug Tigin, men ay artukı tört kün oturup bitidim, bedizettim, yarattım* (BK: g-B)

-Hakanın yeğeni Yolluğ Tiğın, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim (ve yarattım?)

ceen: yeğen (Kırg)

-***Ceen** el bolboyt, celke taz bolboyt.* (ML, 104. s)

-Yeğen soy olmaz, ense dazlak olmaz.

atlat-: ata bindir-, atlandır- (OY)

-*'**Atlat**' tidim.* (T I: k- 1)

-“Askerleri atlara bindirin!” dedim.

attan-: ata bin-, atlan-, **atkar-:** ata bindir- (Kırg)

-*Alıskı colgo bolo elek,*

***Attana** turgan ubagiñ.* (CD, 25. s)

-Uzak yollara çıkmak için ata binecek zamanın daha gelmedi.

-*Konoktu **atkar**, başıñdı kutkar.* (ML, 126. s)

-Konuğu atına bindir, uğurla, başını kurtar.

ay: ay, otuz gün (OY)

-*Bunça kazanıp kañım kagan ıt yıl onunç **ay** altı otuzka uça bardı* (BK: g- 10)

-Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti.

ay: ay (Kırg)

-*Arasınan cay ötüp,*

*Toguz toluk **ay** ötüp.* (TM I, 250. s)

-Aradan yaz geçti, tam dokuz ay geçti.

ay-: söyle-, sözcülük et-, beyan et- (OY)

-*Bilge Tunyukukka, baña **aydı**: 'Bu süg elet' tidi.* (T I: k- 7)

-Bilge Tunyukuk'a, bana dedi (ki): Bu orduyu sevk et”.

ayt-: söyle-, beyan et-, **aygay:** nara, **ayıñ:** dedikodu, **aygak:** hain, fesatçı, jurnalcı (Kırg)

-*Kökürök dartı **aytsa** ketet,*

Köynök kiri cuusa ketet (ML, 128. s)

-Gönül derdi anlatırsan gider,

Gömlek kiri yıkarsan gider.

-*Cüröktörü solk etip,*

Aygay ukxa şaşpagan. (SY, 241. s)

-Naraları duyduğunda yüreği yılıp şaşkına dönmez.

-*Ayñ kep ayıldı iritet.* (ML, 28. s)

-Dedikodu köy düzenini bozar.

-*Uuru kılsañ calgız kıl, eköö bolso- biri aygak.* (KO, 161. s)

-Hırsızlık edersen yalnız et, iki kişi olursa biri mutlaka jurnalcıdır.

aya-: koru-, himaye et- (OY)

-*Kül Tiginin altunun, kümüşin, ağışın, barımın tört biñ yilkısın ayagma Tuygut bu... begim tigin yügerü Teñri bolça... taş bitidim* (KT: g-B)

-Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını tört biñ yilkısın ayagma Tuygut bu... begim tigin yügerü Teñri bolça... taş bitidim.

aya-: koru- (Kırg)

-*El çetine coo kelse can ayagan cigitpi,*

Cakşı körgön dosunan mal ayagan cigitpi. (ML, 197. s)

-Düşman saldırdığında canını esirgeyen babayiğit midir, Samimi dostundan hayvan esirgeyen babayiğit midir?

ayagma: koruyucu, himaye eden (OY)

-*Kül Tiginin altunun, kümüşin, ağışın, barımın, tört biñ yilkısın ayagma Tuygut bu... begim tigin yügerü teñri bolça ... taş bitidim* (KT: g-B)

-Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Tuygut beyim prens yukarıda Tanrı olunca (...mezar) taşını yazdım.

aya-: acı-, esirge-, koru- (Kırg)

-*At ayagan cöö basat.* (ML, 42. s)

-Atına acıyan yaya yürür.

-*El çetine coo kelse, can ayagan cigitpi,*

Cakşı körgön dosunan mal ayagan cigitpi. (ML, 178. s)

-Düşman saldırdığında canını esirgeyen babayiğit midir, Samimi dostundan hayvan esirgeyen babayiğit midir?

ayguç: sözcü, kağanın sözcüsü (OY)

-*Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş.* (T I: g- 3)

-Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş.

ayt-: söyle-, **aygak**: hain, fesatçı, münafık (Kırg)

-*Aytilgan söz atılğan ok, eköö birdey kayrılbayt.* (ML, 28. s)

-Söylenen söz atılan kurşun gibi, ikisi beraber geri dönmez.

-*Aygakka altı tayak.* (ML, 26. s)

-Fesatçının hakkı altı dayaktır.

ayigma: sözcü (OY)

-*Ayigması ben ertim; Bilge Tunyuykuk* (T I: b- 5)

-Sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk.

çeçen, keñeşçi: sözcü, danışman (Kırg)

-*Ukkuluktuu ünü bar,*

Bulbuldun şirin tili bar,

Çeçen bolgun, böbögüm! (BF, 40. s)

-Latif sesli, bülbül dilli belâgat sahibi ol, bebeğim!

-*Dalbay akılman keñeşçidey mostoyup, abışkanın kolunan silkildetti.* (ŞB, 367. s)

-Dalbay akıllı nasihatçı gibi ciddileşerek ihtiyar adamın elinden tutarak silkti.

ayt-: söyle-, de-, sor- (OY)

-*Añar aytıp 'Bir atlıg barmış' teyin 'Ol yolun yorisar unç' tedim* (T I: d- 7)

-Ona sorup "Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedim.

ayt-: söyle-, de- (Kırg)

-*Aytılğan söz atılğan ok, eköö birdey kayrılбайт.* (ML, 28. s)

-Söylenen söz atılan kurşun gibi, ikisi beraber geri dönmez.

ayuk: hükmolunan ülke, mülk, memleket (?) (OY)

-*İnim Kül Tigin... işig küçüg birtük üçün, Türk Bilge Kagan ayukıña, inim Kül Tiginig küzedü olurtum.* (KT: b- 1)

-Kardeşim Kül Tigin... (ölesiye yitesiyeye) hizmet ettiği için, Türk Bilge Kağan mülküne, kardeşim Kül Tigin'i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.

mülk: mülk, mal (Kırg)

-*Tartıp alıngan mülktördü kaznaga ötkörgülö.* (ET, 218. s)

-Zapt edilen mülkü hazineye teslim edin.

az: az (OY)

-*Az bodunug üküş kultım.* (KT: d- 29)

-Sayıca az olan halkı çoğalttım.

az: az (Kırg)

-*Cigitke cetimiş türdüü önör da az.* (ML, 98. s)

-Yiğide yetmiş çeşit sanat bile azdır.

azkıny: azıcık, pek az (OY)

-*Ulug İrkin azkıny erin tezıp bardı.* (KT: d- 34)

-Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti.

azgina, azına, azgana, azganakay: azıcık (Kırg)

-*Azgina karap baykaçı,*

Tamaşanı-zooktu. (MK, 99. s)

-Şenliğe, eğlenceye azıcık nezaret et.

-*Azına gâşniç, kalempir.* (Cerge-Tal ağz. / Tac. KTDS I, 18. s).

-Azıcık gâşniç⁷⁵, biber.

-*Asti bildirbesem dep*

Açkalıktın bayanın

⁷⁵ Gâşniç: Tajikistan'ın Cerge-Tal, Şaar-Tuz bölgelerinde oturan Kırgızların ağzında bahçede yetiştirilen, havuca benzeyen sebze anlamında kullanılır. Gâşniç kelimesi için bkz: *Kırgız Tilinin Dialektolojikalık Sözdüğü*, I.c, Haz.: C. Mukambayev, Frunze 1976.

Azgana cuttu kilt etip. (M I, 235. s)

-Açlığını hiç belirtmemek amacıyla azıcık yuttu.

-*Azganakay curt elek,*

Cerge taptap ketet go? (M I, 9. s)

-Azıcık yurdumuzu kolayca yere ezecekler mi acaba?

azu: veya, yoksa (OY)

-*Azu bu sabımda igid bar gu?* (KT: g- 10)

-Yoksa, bu sözümde yalan var mı?

ce bolboso, ce: veya, yoksa (Kırg)

-*Közüñ körüp çıktıñbı ?*

Ce karap anık körö albay,

Katındardan uktuñbu ? (M I, 26. s)

-Kendin gördün mü,

Yoksa gözlerinle görmeden

Kadınlardan duydun mu?

azuk: azık, yiyecek (OY)

-*Biziñ sü atı toruk, azuki yok erti.* (KT: d- 39)

-Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı), yiyecekleri (de) yok idi.

azık: azık, yemek, yem (Kırg)

-*Oñ butuma kırk bugu,*

Sol butuma kırk bugu,

Azık alıp cürüüçü elem, dosum. (ETş, 297. s)

-Sağ ayağıma kırk geyiği,

Sol ayağıma kırk geyiği

Azık olarak götürür idim, arkadaş.

-B-

ba-: bağla- (OY)

-*Atıg ıka bayur ertimiz.* (T I: k- 3)

-Atları ağaçlara bağlıyorduk.

bayla-: bağla- (Kırg)

-*Koşoy baştıq karısın,*

Baylap aldı dep bargın. (M II, 39. s)

-İhtiyar Koşoy'u baş olmak üzere

Bağladılar diye haber ilet.

balbal: öldürülen düşman heykeli (OY)

-*Kañım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş.* (KT: d- 16)

-Babam hakan için önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş.

balbal: balbal (Kırg)

balık (I): şehir (OY)

-*Taşra yoryyur tiyin kü eşidip **balıkdaki** tağıkmuş, tağdaki inmiş, tirilip yetmiş er bolmuş* (KT: d- 12)

-(İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

şaar: şehir (Kırg)

-*A bu **şaar**da bolso çaykanadan köp nerse cok.* (KC, 62. s)

-Bu şehirde ise çay evlerinden daha çok olan başka bir şey yoktur.

balık (II): çamur (OY)

-*Eki eriğ sançdı, **balıkka** basıkdı.* (KT: k- 8)

-İki eri mızrakladı, çamura garketti.

balçık, ılay: çamur (KT)

-*Kara suu akpay cer sorup,*

***Balçık** bolup cuurulup.* (Togolok Moldo)

-Su hiçbir yere akmadan yere çekilmiş, yoğrulmuş, çamur olmuş.

-***İlaydan** uya kuruşat,*

Adam menen aralaş,

Cakın ele turuşat. (K. Esenkocoyev // KBPA, 237. s)

-Çamurdan yuva yapar,

İnsanlarla bir arada

Yakın yerlerde gün görür.

bar: var, mevcut (OY)

-*Ol eki kişi **bar** erser, sini, Tabgaçığ öliürteçi tir men* (T I: g- 3)

-O iki kişi var oldukça, sizi, Çinlileri öldürecek tir derim.

bar: var, mevcut (Kırg)

-***Bar barın** aytat, cok zarın aytat.* (ML, 57. s)

-Var varlığını söyler, yok yoksulluğunu söyler.

-*Arasında kuur ton kiygen, çülüktöp ögüz mingen kız **bar** eken.* (ET, 69. s)

-Aralarında eski sert kürk giymiş, hırızma takılı öküze binmiş kız var imiş.

bar-: var-, git- (OY)

-*'Sü başı İnel Kagan, Tarduş Şad **barzun!**' dedi.* (T I: k- 7)

-“Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduş'ların Şadı görev yapsınlar!” dedi.

bar-: var-, git- (Kırg)

-*Saymaluu cüzaarçısın alıp, manasçı mañdayınan çibirçıktağan terdi arçıp, orduna **barıp** oturdu.* (ET, 199. s)

-Nakışlı mendilini çıkarıp manasçı alnında beliren ufakça teri sildikten sonra gidip yerine oturdu.

barım: mal-mülk, servet (OY)

-*Erin kop ölürmüş, ebin **barımın** kalısız kop kelürti* (KT: k- 1)

-Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi.

mülk, baylık: servet, mülk (Kırg)

-***Baylık** biröönün mañdayına bütsö, biröönün tañdayına bütöt.* (ML, 53. s)

-Zenginlik birinin alnına yazılır, birinin diline biter.

-Tokson cıldık ömüründö atası Alışer cıygan altı örgöönü tirep turgan düynö, **mülk** tıynga arzıbadı. (ET, 133. s)

-Babası Alışer doksan yıllık hayatı boyunca kazandığı, altı otağın tavanına kadar yükselen servet, mülk metelik etmedi.

bark: ev, barınak, konut, türbe, anıtkabir (OY)

-Añar adınçığ **bark** yaratıtdım (BK: k- 14)

-Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırttım.

üy: ev, **kümböz**: türbe, kümbet (Kırg)

-Çakırılğan soñ Nogoybay menen Tekenin attarın alıp, acının **üyünö** kirgizişti. (ET, 59. s)

-Davet edildikleri için atlarını alıp Nogoybay ile Teke'yi hacının evine soktular.

-Boz korgondor arasınan birinçi ele kezekte közgö urungan zor **kümböz** Dosumbaydın çoñ atası Begimat biydiki. (ET, 99. s)

-Boz mezarlığın arasında ilk önce göze çarpan büyük kümbet Dosumbay'ın dedesi Begimat beye aittir.

bas-: 1) bas-, 2) baskın yap-; 3) yardım et- (OY)

-Üze teñri **basmasar**, asra yer telinmeser, Türk bodun, iliñin törügin kem artatı udaçı erti? (BK: d- 19)

-Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?

-Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda **basdım**. (BK: d- 27)

-Kögmen dağlarını aşıp Kırkız halkını uykuda iken bastım.

-Teñri Umay, ıduk Yer Sub **basa** berti erinç. (T II: b- 3)

-Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler.

bas-: 1) bas-, 2) baskın yap- (Kırg)

-Köp **baskan** ayak bok basat. (ML, 129. s)

-Çok basan ayak bok basar.

-Tün camınıp kirgen coo el uktap catkanda **basat**. (ET, 251. s)

-Gecenin karanlığında yavaş yavaş gelen düşman halk uyurken baskın yapmıştı.

basın-: yenil-, ezil- (OY)

-Az teyin ne **basınalım** ? (T II: B 4)

-Azız diye niye yenilelim?

basın-: ezil-, yenil-, alçak düş-, alçal- (Kırg)

-Torgoy elem, **basıldım**,

Toburçak elem, **basındım**. (Toktogul: KTTS, 91. s)

-Toygar idim kesildim,

Kozalak idim ezildim.

-Aga Karataydın ogo beter içi küyüp, cini kelet, murunku dosunan ülgü aluuga, cardam suroogo, men uşuga **basınat** belem degen tekeber oy tizgindep col berbedi. (ÇA, 291. s)

-Buna Karatay daha beter öfkelenir, ben ona alçalır mıyım gibi kibirli düşünce, önceki arkadaşından örnek almaya, yardım istemeye dizginini çekerek engel olur.

basıt-: baskına uğra- (OY)

-“Yelme kargu edgüti urgul. **Basıtma!**”, *temiş*. (T I: K 10)

-Altı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!”, demiş.

bastır:- bastır- (Kırg)

-*Dosumbay uyezd akiminin atına tüşünüktör, çağımdar, arızdar cazdırıp, tuugandarına barmagın bastırdı*. (ET, 107. s)

-Dosumbay kaza hakimi adına açıklama, jurnal yaylarını, dilekçeleri yazdırtıp, akrabalarına parmak bastırdı.

baş: 1) baş,kafa, 2) lider, 3) tepe, doruk, başlangıç (OY)

-*Yarıkınta yalmasında yüz artuk okun urtı, yüziñe **başıña** bir tegmedi* (KT: d- 33)

-Zırhından (ve)kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir ok bile değmedi.

-‘*Sü **başı** İnel Kagan, Tarduş Şad barzun’ tedi* (T I: k- 7)

-“Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduş’ların Şadı görev yapsınlar!” dedi.

-*Üçünç Çuş **başında** süñüşdüm*. (BK: d- 30)

-Üçüncü olarak Çuş (ırmağı) başında savaştım.

baş: baş, kafa, lider (Kırg)

-*Başı bolgon soñ başına caraşa akılı bar*. (ET, 78. s)

-Kafası olunca kafasına göre akılı olur.

-*Askerbaşı atalıp, kılkıldagan kol başkarıp turat*. (ET, 252. s)

-Başkumandan adını almış, kaynaşan orduya liderlik eder.

başad:- liderlik et-, kumanda et- (OY)

-*Ku Señün **başadu** tört tümen sü kelti*. (BK: g- 8)

-General Ku kumandasında kırk bin (kişilik bir) ordu geldi.

başta:- liderlik et-, kumanda et- (Kırg)

-*Kudaygeldi cigitterin **baştap** cürüp ketti*. (ET, 95. s)

-Kudaygeldi yiğitlerinin başına geçerek uzaklaştı.

başgu: başı (alını) akıtmalı at (OY)

-*Kül Tigin **başgu** boz at binip tegdi* (KT: d- 37)

-Kül Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti.

kaşka: alnında beyaz lekesi olan at, başının ön tarafında saç olmayan birisi (Kırg)

-*Atası başka, atı **kaşka***. (ML, 42. s)

-Babası başka, atının alını akıtmalıdır. (‘Biz onların işlerine karışamayız’ anlamında.)

başla:- liderlik et-, başta ol- (OY)

-*Men iniliğü bunça **başlayu** kazanmasar, Türk bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti*. (BK: d- 33)

-Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.

başta:- başla- (Kırg)

-*Kudaygeldi cigitterin **baştap** cürüp ketti*. (ET, 95. s)

-Kudaygeldi yiğitlerinin başına geçerek uzaklaştı.

bat:- bat- (OY)

-*Süñüg batımı karıg söküpen, Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdım.* (BK: D 27)

-Mızrak batımı karı sökerek, Kögmen dağlarını aşıp Kırkız halkını uykuda iken bastım.

bat-: bat- (Kırg)

-*Başka cegen kamçı, canga batkan sokku ömüründö körgön birinçi caza boldu.* (ET, 94. s)

-Başına yediği kamçı, canını yakan darbe hayatında aldığı ilk ceza idi.

batım: batım (OY)

-*Süñüg batımı karıg söküpen Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız* (KT: d- 35)

-Mızrak batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırkız halkını uykuda iken bastık.

bat-: bat-, **batım**: mec. 'geçinme', **matır-**: batır- (Kırg)

-*Karmaşıp kanga batışıp,*

On kiingö çeyin atışıp. (SY, 315. s)

-On gün kadar çarpıştılar, vuruştular, kana battılar.

-*Kişige bul özü da batımduu, carooker bolçu.* (SÖ, 197. s)

-Kendi de insanlarla iyi geçinebilen, gülyüzlü idi.

-Hiç başkaları ile geçinemez.

-*Bürkütçülör- Cumalı menen Kıçan kardı matıra baltaktaşıp zamatta olcogo cetiştı.* (ŞB, 189. s)

-Kartalla avlanan Cumalı ile Kıçan büyük adımlarını kara batırarak ava çabuk ulaştılar.

batsık: batı, gün batısı (OY)

-*Kurya, kün batsıkdaki Sogud, Berçik er, Bukarak uluş bodunta Nek Sengün, Ogul Tarkan kelti.* (KT: k- 12)

-Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi.

batış: batı, gün batısı (Kırg)

-*Col karagan közdör batıştan uyulgugan çañga urundu.* (ET, 95. s)

-Yola bakan gözler batıdan buram buram yükselen toza çaprtı.

bay: zengin (OY)

-*Çıgany bodunug bay kılım, az bodunug üküş kılım* (BK: k- 7)

-Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım.

bay: zengin (Kırg)

-*Bay maktansa bir cuttuk, er maktansa bir oktuk.* (ML, 53. s)

-Zengin övünürse bir kıranlık, er övünürse bir kurşunluk.

baz: bağımlı, tabi (OY)

-*Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış* (KT: d- 2)

-Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar.

pas, paz, bas: aşağı, alt, alçak, kısa (Kırg)

-*Ala-Köl elek saz bolduk,*

Ala-Too elek bas bolduk. (SY, 21. s)

-Ala-Köl idik bataklık olduk,
Ala-Too idik alçak olduk.
-Beş bir tuugan bar ele,
Baarı birdey caş ele.
İçinde biröö baş ele,
Baarınan boyu **paz** ele /Baş barmak/. (BF, 81. s)
-Beş kardeş idi,
Hepsi genç idi,
İçerisinde biri baş idi,
Diğerlerinden boyu kısa idi /Baş parmak/.

bediz: süs, resim, heykel (OY)

-İçin taşın adınçığ **bediz** urturtum (BK: k- 14)
-İçini (ve) dışını olağanüstü resim (ve) heykellerle süslettim.
beder, bezek: süs, güzellik, görkem, görkemli (Kırg)
-**Bederi** çok torkodon bek tokugan böz cakşı. (AK, 48. s)
-Nakışsız ipekli kumaştan sağlam dokunmuş bez yeğdir.
-Casagan gilemi **bezek** eken. (Zaamin, Bökö ağz./Özb., KTDS I, 258. s)
-Dokumuş kilimi görkemli imiş.

bedizçi: ressam, heykeltraş (OY)

-Anta kisre Tabgaç kaganta **bedizçi** kop kelürtim (BK: k- 14)
-Ondan sonra Çin imparatorundan (pek) çok sanatçı getirttim.
sürötçü, oymoçu, saymaçı: ressam, nakkaş, usta, heykeltraş (Kırg)
-Men **sürötçümün**. Men cılmayıp turgan, kursaktarın çedireytken nariste baldardı sürötkö tartam. (MB, 146. s)
-Ben ressamım. Ben tebessüm eden, karınları şişkin olan bebeklerin, küçücük çocukların resmini yapıyorum.

bedizet-: süsle-, resmet- (OY)

-Kagan atısı Yollug Tiğın, men, ay artukı tört kün olurup bitidim, **bedizettim** yaratdım. (BK: g-B)

-Hakanın yeğeni Yolluğ Tiğın, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim, (ve) yarattım.

beze-: süsle- (Kırg)

-Kak eköbüzdüin, ata balanın töbösünö kalkıp kanatın dirildete zikirin çalıp biyledi, tilin **bezep** mukam sayradı. (ŞB, 437. s)

-Baba oğul olan ikimizin tam üzerimizde havada süzülerek kanatlarını titrete titrete sanki zikir çekiyormuş gibi oynadı, cıvıl cıvıl öttü.

beg: bey (OY)

-Türk, Oğuz **begleri** bodun, eşid! (BK: d- 18)

-(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin!

bek, biy: bey (Kırg)

-Beşiktegi balanın **bek** bolorun kim bilet,
Karındağı balanın kan bolorun kim bilet. (ML, 61. s)

- Beşikteki çocuğun bey olacağını kim bilir, Karındaki çocuğun han olacağını kim bilir.
- Kamış özün çiy oyloyt, baka özün **biy** oyloyt.* (ML, 112. s)
- Kamış hasır olduğunu, kurbağa ise bey olduğunu düşünür.

beglik: bey olmağa layık, bey olacak (OY)

-*Tabgaç bodunka, **beglik** urı oğlın kul boltı* (KT: d- 7)

-Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu.

bektik: bey olmaya layık, bey olacak, **biylik:** idare (Kırg)

-*Öz bilgenin berbegen*

***Bektik** cayı dağı bar.* (M II, 74. s)

-Kendi bildiğinden vazgeçmeyen, bey olmaya layık bir özelliği var.

-*Baylığıñız menen **biyliğiñizge** tayanıp basmırlap turasız.* (ET, 123. s)

-Servetinize ve otorietnize dayanarak susturup geliyorsunuz.

ben: ben (OY)

-*'Aygıl' tidi. Ayıgması **ben** ertim, Bilge Tunyukuk* (T I: b- 5)

-“Sözcüm ol!” dedi; sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk.

men: ben (Kırg)

-***Men** süyöm, suluu süyböyt. Bilbeym nege?*

Cazıktuu caratkanga boldum bele? (MA, 55. s)

-Ben seviyorum, güzel sevmez. Bilmem niye?

Tanrı'nın gözünde günah işledim mi acaba?

beñ: ben, beyaz leke (= kar) (OY)

-*Yençü ügüzüg keçe 'Tinsi Oğlu' aytıgma **beñlig** Ek tağıg ertü Temir kapıgka tegi irtimiz* (T II: b- 9)

-İnci ırmağını geçerek, “Tanrı oğlu” denilen (dorukları ak) benekli (yani “karla kaplı”) Ek dağını aşarak Demir Kapı'ya kadar vardık.

möñgü: zirvedeki kar, buzul, **meñ:** ben (Kırg)

-*Kiyimi menen **möñgü** suusuna çömülüp, tañ atkança çıyrıgıp at üstündö tünögön neme eki kaptalınan kagınıp, kan tükürüp, oorup kalgan.* (KO, 309. s)

-Giyim kuşamı ile dağ buzulunun suyuna girip, şafak sökünceye kadar at üzerinde buz kesilerek geceyi geçirmiş (Balbay) soğuktan ak ciğeri zatürre tutmuş, kan tükürerek hasta yatmıştı.

-***Meñsiz** appak bir beeni,*

Bereniñ Koşoy cetelep. (M I, 78. s)

-Bensiz bembeyaz bir kısrağı

Pehlivan Koşoy dizginlerinden tutup geliyordu.

beñgü: ebedi, ebedi olarak (OY)

-*Ötüken yış olursar **beñgü** il tuta olurtaçı sen* (KT: g- 8)

-Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.

möñgü: zirvedeki erimeyen kar (Kırg)

-*Üstünön tuman arılbayt,*

*Baştarı appak **möñgü** kar.* (CB, 181. s)

-Üzerinden hiç sisler çekilmez,
Zirveleri hep buzul, kar ile kaplıdır.

ber-/bir-: ver- (OY)

-*Anta kisre, Teñri bilig bertük için, özüm ök kağan kışdım.* (T I: b- 6)

-Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.

ber-: ver- (Kırg)

-*Berbestin aşı bıspas, bıssa da kazandan tüspös.* (ML, 60. s)

-Vermezsin yemeği pişmez, pişerse de tencereden çıkmaz.

berüki: beriki, berideki (OY)

-...*anta berüki Aşok başlıg Sogdak bodun kop kelti.* (T II: g- 2)

-...onların berisindeki Aşok başlı Soğdak halkı hep geldiler.

berki, bereki: beriki, berideki (Kırg)

-*Berki eki coldoşuma kelatam.* (SÖ, 60. s)

-Berideki iki arkadaşına geliyorum.

beş: beş (OY)

-*Oguzka beş süñüşdi.* (T II: g- 5)

-Oğuz'larla (da) beş (kez) savaştı.

beş: beş (Kırg)

-*Beş kalım murda kurgan estelikti*

Uratsañ, beş münöttö urap ketet. (SC, 245. s)

-Beş asır önce inşa edilmiş eseri

Yıkamak istersen, beş dakikada tahrip edersin.

biç-: biç-, kes- (OY)

-*Bunça bodun saçın kulkakın biçdi.* (BK: g- 12)

-Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti.

biç-: biç-, kes- (Kırg)

-*Keñ biçkan kiyim cırtılbayt.* (ML, 121. s)

-Geniş biçilen elbise yırtılmaz.

biñ/ biñ: bin (OY)

-*Biz eki biñ ertimiz.* (T I: g- 9)

-Biz iki bin (kişi) idik.

-*Yırya Oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne?* (T I: g- 7)

-Kuzeyde de Oğuz'lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?

miñ: bin (Kırg)

-*Bilektüü birdi cıgat,*

Bilimdüü miñdi cıgat. (ML, 62. s)

-Güçlü biri yener, bilgili bini yener.

biçin: Maymun (yıl adı) (OY)

-*Barkın, bedizin bitig taşın Biçin yulka, yitiñ ay yiti otuzka kop alkdımız* (KT: k-d)

-Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik.

meçin: Maymun (yıl adı) (Kırg)

-**Meçin cılı cıl sürü boyunca toguzunçu bolup kelet.** (KTTS, 428. s)

-Maymun yılı hayvan takvim sistemine göre dokuzuncu sırada gelir.

bil-: bil-, ayırt et- (OY)

-**Bilig bilmez kişi, ol sabıg alıp, yagru barıp, üküş kişi öltüg.** (KT: g- 7)

-(Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz.

bil-: bil-, öğren- (Kırg)

-**Külgöndün bilgeni bar, ıylagandın kökürögündö muñu bar.** (ML, 135. s)

-Gülenin bildiği var, ağlayanın derdi var.

bilge: akıllı, akıl veren, danışman; ünvan (OY)

-**Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş.** (KT: g- 6)

-İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş.

bilgi, bilgiç, bilerman: akıllı, bilgili, danışman (Kırg)

-**Akılman bilgi ölsö- curt akılsız,**

Er kol başçı ölsö- kol cetim. (ML, 31. s)

-Bilgili danışman ölünce halk akılsız kalır,

Cesur başkumandan ölünce asker yetim kalır.

-**Aytçı bilgiç,**

Ayt filosof, bilerman,

Murun turmuş

Uşuga okşoş keñ bele! (C. Turusbekov // KBPA, 173. s)

-Söyle bilgiç, söyle filozof, bilgin,

Önceleri hayat bunun gibi rahat mıydı!

bilig: bilgi, akıl, hikmet, zihin (OY)

-**Yagru kontukda kisre anyıg bilig anta öyür ermiş.** (KT: g- 5)

-Yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.

bilim, akıl: bilgi, akıl (Kırg)

-**Bilim- elge, suu- cerge.** (ML, 63. s)

Bilim millete, su yere lazım.

-**Başı bolgon soñ başına caraşa akılı bar.** (ET, 78. s)

-Kafası olunca kafasına göre akıllı olur.

bin-: bin- (OY)

-**Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi.** (KT: D 33)

-İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti.

min-: bin- (Kırg)

-**Töögö minip, ečkige çaşınba.** (ML, 176. s)

-Deveye binip keçiye gizlenme.

bintür-: bindir- (OY)

-**At üze bintüre karıg sökdüm.** (T I: k- 1)

-(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm.

mingiz-, mindir-: bindir- (Kırg)

-Boz corgonu tokutup,

Çıyırđıga **mingizip**. (M I, 260. s)

-Boz yorgaya eyer vurdurdu,

Üzerine Çıyırđı'yı bindirdi.

-Elge taanış bolsun dep,

At cakşısın **mindirdim**. (SY, 178. s)

-Halkça tanınması için

Atın en iyisine bindirdim.

bir: bir, tek; aynı (OY)

-Eki ülügi atlıg erti, **bir** ülügi yadag erti. (T I: b- 4)

-İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi.

bir: bir, tek, beraber, aynı (Kırg)

-Eki ooru **bir** kelse acalıñdın cetkeni,

Eki dooçu **bir** kelse amalıñdın bütkönü. (ML, 195. s)

-İki davacı aynı anda gelirse çaresiz kaldın demektir,

İki hastalık aynı anda tutarsa ecelin gelmiş demektir.

biri: güney (OY)

-**Birye** Çugay yış Tögültün yazı konayın tiser, Türk bodun ölsikig (KT: g- 6)

-Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Tögültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin.

tüştük: güney (Kırg)

-Bul el **tüştükkö** karasa, ekinçi tündükkö ikçuuday. (KO, 134. s)

-Bu halk güneye bağımlı olursa, diğeri kuzeye meyil edeceğine benziyor.

birki: birleşik, müttehit (OY)

-Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oğlanım, **birki** uguşum bodunum (KT: g- 1)

-Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım.

birdik: beraberlik, birleşik (Kırg)

-**Birdik** bolboy, tirdik bolboyt. (ML, 64. s)

-Birlik olmaksızın yaşam olmaz.

birle: ile, birlikte (OY)

-Bu yirde olurup Tabgaç bodun **birle** tüzültüm. (KT: g- 4)

-Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim.

menen, birge, bile: ile, birlikte, beraber (Kırg)

-Cakşı eli **menen**,

Cer keni **menen** dañktanat. (ML, 85. s)

-İyi insan milleti ile onur duyar,

Toprak madeni ile şöhret kazanır.

-Göş bişkanda bardığın **bile** alat. (Zaamin, Bökö ağız./Özb., KTDS I, 288. s)

-Et pişince hepsini beraber alır.

bişik: 1) beşik, 2) akraba (OY)

-Bir kişi yañılsar, uguşı, bodunu, **bişükiñe** tegi kıdmaz ermiş (KT: g- 6)

-Bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş.

beşik: beşik (Kırg)

-**Beşiktegi** balanın bek bolorun kim bilet,

Karındaki balanın kan bolorun kim bilet. (ML, 61. s)

-Beşikteki çocuğun bey olacağını kim bilir,

Karındaki çocuğun han olacağını kim bilir.

biti-: yaz-, hakket- (OY)

-Bilge kagan bitigin Yollug Tigin **bitidim**. (BK: g-B)

-Bilge hakan kitabesini ben Yolluğ Tiğın yazdım.

biçik: Manas destanında Kalmukların kutsal kitabı olarak geçiyor (Kırg)

-**Biçik** çiyip, kat koydu,

Manastın atın burmalap

Çoñ cindi dep at koydu. (M I, 31. s)

-Biçik içine yazı yazdı,

Manas'ın adını tahrif ederek

Çoñ cindi (Büyük cinli) adını verdi.

bitig: kitabe, yazı (OY)

-Bu **bitig** bitigme atısı Yollug Tigin bitidim. (KT: g- 13)

-Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir).

biçik: 'Manas' destanında geçen, Kalmuklara ait kutsal kitap (Kırg)

-Çoçkodon törttü soyuşup,

Biçikti töşkö koyuşup. (M I, 268. s)

-Domuzdan dört tane kestiler,

Biçik'i göğsüne koydular.

bitit-: yazdır-, yazdırt- (OY)

-Türk Bilge Kagan iliñe **bititdim**. (T II: d- 8)

-Türk Bilge Kağan(ın) hükümdarlığında yazdırttım.

cazdır-: yazdır- (Kırg)

-Dosumbay uyezd akiminin atına tüşünüktör, çağımdar, arızdar **cazdırıp**, tuugandarına barmagın bastırdı. (ET, 107. s)

-Dosumbay kaza hakimi adına açıklama, jurnal yalarını, dilekçeleri yazdırtıp, akrabalarına parmak bastırdı.

biz: biz; çoğul 1. Kişi eki (OY)

-Yagımız tegre oçuk teg erti; **biz** aş teg ertimiz (T I: g- 1)

-Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik

-Tabgaç, Oğuz, Kıtay'ı, buçeğü kabışsar kaltaçı **biz**. (T I: g- 6)

-Çinliler, Oğuz'lar (ve) Kıtay'lar, bu üçü birleşirlerse (biz) çaresiz kalırız.

biz: biz (Kırg)

-Muna, **biz** biyleybiz silerdi, **biz** eeleybiz cerdi. (ET, 91. s)
-İşte sizi biz idare edeceğiz, yerleri biz ele geçireceğiz.

bod: boy, kabile (OY)

-Türk Sir bodun yerinte **bod** kalmadı (T I: b- 4)

-Türk Sir halkı(nın) ülkesinde boy kalmadı.

uruu, uruk: boy, soy (Kırg)

-Balam, uraaniñ kim, dayniñ kim ?

Uruguñ kim, aylıñ kim? (SY, 110. s)

-Oğlum soyun ne, neslin ne, yurdun nerededir?

-Kırgızda ak kiyiz cayıp, kızıl tebetey kiygizip **uruu** başındağı bir kişini kan kötörö koyuşçu. (ET, 135. s)

-Kırgızlar beyaz keçe serip kırmızı kalpak giydirip boy idaresinde bulunan insanı yapıverdiler.

bodun: boylar, kabileler, halk (OY)

-Türk **bodun** ölti, alkıntı, yok boltı (T I: b- 3)

-Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.

muun: kuşak (Kırg)

-Uulu cuktun **muunu** cok,

Koyu cuktun kunu cok. (ML, 182. s)

-Oğlu olmayanın nesli olmaz,

Koyunu olmayanın kunu⁷⁶ olmaz.

boguz: boğaz (OY)

-Bodun **boguzı** tok erti (T I: g- 1)

-Halkın boğazı tok idi.

muuzda:- boğazlayıp öldür-

-Toktoy tur, bugün aman kalsañ da, erteñ kuralduu kol menen kelip, **muuzdatamın**. (KO, 252. s) (Kırg)

-Peki görürsün, bugün sağ salim kaldıysan bile, yarın silahlı asker ile gelip boğazlayıp öldüreceğim.

boguzlan:- boğazlan-, öldürül- (OY)

-Yerçi yer yañılıp **boguzlantı**. (T I: k- 2)

-Kılavuz yanıldı ve boğazlandı.

muuzdal-, **muuzda**:- boğazlan-, öldürül- (Kırg)

-Andan soñ kara torpok cetelenip kelinip, suu boyuna **muuzdaldı**. (KO, 170. s)

-Ondan sonra siyah buzağı getirilip suyun kıyısında boğazlanıp kesildi.

bol:- ol-, mevcut ol-, var ol- (OY)

⁷⁶ Kun (Far. hun) 'kan'. Eskiden Kırgızlarda öldürülen birisinin öcünü almak için kan bağı yakınları suçlu tarafından kana kan isterlerdi veya suçlular o günün şartlarına göre boy idarecilerinin belirlediği cezayı çekerdi. Örneğin, suçu olmaksızın öldürülen yiğidin cezası yüz at olabilirdi. Bu hususta bkz. Kırgızca-Rusça Sözlük, Haz.: K. K. Yudahin, Moskova 1965, 445.s.

-*Kazgantukın için udu özüm kazgantukum için, il yeme il **boltu**, bodun yeme bodun **boltu**.*
(T II: d- 5)

-(Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.

bol-: ol- (Kırg)

-*Ölümdön katuu korduk **boldu**.* (ET, 94. s)

-Ölümden daha kötü tahkir oldu.

bor: kar fırtınası, boran, fırtına (OY)

-*Türgiş kagan süsi Bolçuda otça, **borça** kelti* (KT: d- 37)

-Türgiş kağanın ordusu Bolçu'da ateş gib, kasırğa gibi, (üzerimize) geldi.

boroon, burganak, boroşo: kar fırtınası, **boroylo-**: karın rüzgarla savrulması (Kırg)

-*Köz açırbay uyulgugan **burganak** deneni silkintti.* (KO, 397. s)

-Göz açtırmayan şiddetli kar fırtınası bedenini titretti.

-***Boroonda** tootpoy boorun tospogon muzdak celden korkot.* (ML, 68. s)

-Fırtınada kalmayan gam yemez birisi soğuk yelden korkar.

-***Boroşo** camgır, muzduu kar,*

***Boroylotup** urdurup.* (SY, 163. s)

-Yağmur, tipi, buzlu kar kudurmuşçasına kamçılıyordu.

boşgur-: öğret-, akıl ver-, yap-, düzene sok- (OY)

-*Türk törüsün içginmiş bodunug eçüm apam törüsünçe yaratmış **boşgurmuş**.* (KT: d- 13)

-Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.

başkar-, üyröt-: kumanda et- (Kırg)

-*Bilgen miñdi **başkarat**,*

Bilbegen miñge koşulat. (ML, 62. s)

-Bilgili bini idare eder,

Bilgisiz bine katılır.

boz: boz (OY)

-*Eñ ilki Tadıkıñ Çorıñ **boz** atıg binip tegdi.* (KT: d- 32)

-İlk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti.

boz: boz (Kırg)

-***Boz** corgo too cılkısı özüm mingen,*

Bul dayra bala kündön keçe cürgön. (RŞ, 230. s)

-Bu yorga bindiğim dağ yilkısıdır,

Bu nehir çocukken geçtiğim bir tanıdıktır.

böri: kurt (OY)

-...*kañum kagan süsi **böri** teg ermiş, yağısı kony teg ermiş.* (KT: d- 12)

-Babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş.

börü: kurt (Kırg)

-***Börünün** eki közü uuda.* (ML, 70. s)

-Kurdun iki gözü avdadır.

bu: bu (OY)

-*Teñri yarlıkazu, bu Türk bodun aza yarıklıg yağıg yeltürmedim, tügünlüg atıg yügürtmedim.* (T II: d- 4)

-Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturtmadım.

bu, bul: bu (Kırg)

-*Betime kelgen bu kıtay*

Bergeni bolso albaybı? (M I, 220. s)

-Yüzüme karşı çıkan bu Çinli bende alacağı varsa almaz mı?

-*Bul Töştüktün kıyındığın*

Cana sınap köröyün. (ETş, 230. s)

-Bu Töştük'ün gücünü gene deneyeyim.

buka: boğa (OY)

-*Toruk bukalı semiz bukalı irakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım.* (T I: b- 6)

-(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm.

buka: boğa (Kırg)

-*Bukanın özü karısa da, murdu karıbayt.* (ML, 70. s)

-Boğa yaşlanırsa da burnu yaşlanmaz.

bul-: bul- (OY)

-*Çölgi Az eri bultum.* (T I: d- 6)

-Bozkırdaki Az'lardan bir adam buldum.

tap-: bul- (Kırg)

-*Amalın tapkan acaldan kutulat.* (ML, 36. s)

-Çaresini bulan ecelden kurtulur.

bulgak: karışıklık, kargaşa (OY)

-*Teñri yer bulgakın üçün, ödiñe küni tegdük üçün, yağı boltı.* (BK: d- 29)

-Gök (ile) yer (arasındaki) kargaşa nedeniyle; ödlerine haset girdiği için, (bize) düşman oldular.

bulga-: kirlet- (Kırg)

-*Ötügü caman tördü bulgayt,*

Oozu caman eldi bulgayt. (ML, 158. s)

-Çizmesi pis olan baş köşeyi kirletir,

Ağzı pis olan halk arasını bozar.

bulganç: karışık (OY)

-*Türk bodunu yeme bulganç ol temiş.* (T I: d- 5)

-Türk halkı kargaşa içindedir.

bulganç: kir, pis, pislik (Kırg)

-*Tandap bulganç orundu,*

Tapkan kanday oyundu. (C. Tinımseyitova // KBPA, 287. s)

-Pislik bir yerde oynanan

Nasıl bir oyun bulmuş.

buluñ: köşe, bucak (OY)

-*Tört **buluñ** kop yağı ermiş.* (KT: d- 2)

-Dört bucak hep düşman imiş.

buluñ: köşe, bucak (Kırg)

-*Tögörök bışkan nanı bar,*

*Tört **buluñ** kelgen tamı bar.* (M II, 19. s)

-Yuvarlak ekmeği var,

Dört köşeli evi var.

buntut-: saptırt-, azdırt-, kaçirt- (OY)

-*Usın **buntutu** yurtta yatu kalur erti.* (T I: d- 2)

-(Önceleri) uykusu kaçarak yurtta yata kalıyordu.

kaçır-: kaçirt-, azdırt- (Kırg)

-*Karmap aldı **kaçırbay,***

Abıkeni cügüntüp. (SY, 129. s)

-Abıke'nin kaçmasına izin vermeden yakalayıp baş eğdirdiler.

buñ: dert, sıkıntı, yokluk, ihtiyaç (OY)

-*Neñ yerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser, ne **buñı** bar erteçi ermiş?* (T II: d- 7)

-Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani "bağımsız") bir halkın böylesi bir (devlet adamı) var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş?

muñ: dert, sıkıntı (Kırg)

-*Kart cürögün **muñ** menen,*

Caraladı kart Bakay. (SY, 21. s)

-Yaşlanmış kalbini dert ile

Yaraladı ihtiyar Bakay.

buñad-: sıkıl-, sıkıntı içinde ol- (OY)

-***Buñadıp** kagan "Yelü kör" temiş.* (T I: k- 2)

-Sıkılıp kağan "Sürün atları!" demiş.

muñay-, muñkan-: ızdırap çek-, sıkıntı içinde ol- (Kırg)

-*Kayberen ene cardam ber,*

Kanday bolot çamam deyt,

*Iylaganday **muñayıp.*** (MZKDN, 94. s)

-Ağlayacak gibi kederlenerek benim halim ne olacak diye geyiklerin hamisinden yardım ister.

-*Ooba, obon **muñkana** çıgıp, buulugup basılıp, cürök mıkçıgan bir kusalık añkıyt.* (SÖ, 46. s)

-Evet, ezgi de kederli başlayarak kaynağa kabara yatışan, kalbe işleyen bir hasret kokuyor.

buyruk: kumandan, amir (OY)

-...***buyrukı** yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç* (KT: d- 3)

-...(emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz.

buyruk: emir (Kırg)

-*Künü-tünü, çabuulga buyruk küttük,
Dayardık, bardık işti tegiz büttük.* (TŞ, 106. s)

-Gece gündüz hücum için emir bekledik,
Hazırlığımızı, tüm işimizi tamamladık.

buz-: boz-, hezimete uğrat-, yen- (OY)

-*Ebin barkın buzdum.* (BK: d- 34)

-Evini barkını bozdum.

buz-: boz- (Kırg)

-*Buzular üydön ırk ketet.* (ML, 70. s)

-Bozulacak ailenin arası açılır.

büntegi: böylesi (OY)

-*Neñlerdeki kaganlıg bodunka büntegi bar erser, ne buñı bar erteçi ermiş?* (T II: d- 7)

-Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani “bağımsız”) bir halkın böylesi bir (devlet adamı) var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş?

mınday: bunun gibi, böylesi (Kırg)

-*Tolgoosu segiz kün bolgon,
Tolgotkon mınday kim bolgon.* (M I, 23. s)

-Doğum ağrısı sekiz gün sürdü,
Böylesine sancılanan kimse olmamıştı.

-Ç-

çabiş: başkumandan (OY)

-*Bilgesi çabişi ben ök ertim.* (T I: b- 7)

-Danışmanı (ve) kumandanı ben idim.

kol başçı: başkumandan (Kırg)

-*Akıman bilgi ölsö- curt akılsız,
Er kol başçı ölsö- kol cetim.* (ML, 31. s)

-Bilgili danışman ölünce halk akılsız kalır,
Cesur başkumandan ölünce asker yetim kalır.

çıgany: yoksul, fakir (OY)

-*Çıgany bodunug bay kältim, az bodunug üküş kältim.* (KT: g- 10)

-Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım.

tsıgan: çingene; **çakır, kedey, cardı:** fakir, yoksul (Kırg)

-*Kırgızdarga tsıgandan,
Kerek eken bir kelin.* (BS, 248. s)

-Kırgızlara Çingenelerden

Bir gelin lazımmış.

-*Kedeydin calgız eçkisin börü ceyt.* (ML, 119. s)

-Fakirin tek keçisini kurt yer.

-*Cardılıgın çarırgan bayıbayt.* (ML, 93. s)

-Yoksulluğunu saklayan zengin olmaz.

çıkan: teyzezade, kuzen (OY)

-*Bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi Tabgaç kagan **çıkanı** Çañ Señün kelti.* (KT: k- 13)

-Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) mezar taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çañ kelti.

bölö, eki bir tuugan: kuzen (Kırg)

-***Bölöm, bölöm** üçün ölöm.* (ML, 69. s)

-Kuzenim için ölmeye hazırım.

çıntan: sandal (ağacı) (OY)

-***Çıntan** ıgaç kelürüp...* (BK: g- 11)

-Sandal ağacı getirip...

santal daragı: sandal (Kırg)

çor: ünvan (OY)

-*Kırkız kaganta Tarduş İnançu **Çor** kelti* (KT: k- 13)

-Kırgız hakanından Tarduş İnançu Çor geldi.

çoro: kahramanın dostu, savaş arkadaşı, yiğit (Kırg)

-*Kün tiygen cerdin **çorosu.*** (ML, 136. s)

-Güneş degen yerin yiğidi.

çorak: çorak yer, çöl (OY)

-***Çorakka** tegip...* (BK: g-D)

-Çorak araziye varıp...

takır: çöl, çorak, çıplak yer (Kırg)

-***Takırı** çok cer bolboyt,*

Cakırı çok el bolboyt. (ML, 169. s)

-Çoraksız toprak olmaz,

Yoksulsuz halk olmaz.

çöl: bozkır, step (OY)

-***Çölgi** Az eri bultum.* (T I: d- 6)

-Bozkırdaki Az'lardan bir adam buldum.

çöl: çöl (Kırg)

-*Bakanın özü **çöldö** bolso da, közü köldö.* (ML, 54. s)

-Kurbağa kendi çölde olsa da, gözü göldedir.

çub: bölge, mıntıka (OY)

-*Sekiz yegirmi yaşuma altı **çub** Sogdak tapa süledim.* (BK: d- 24)

-On sekiz yaşımda altı bölge Soğdak'lara doğru sefer ettim.

aymak: bölge (Kırg)

-*Al Türk muraşçısının kök tuusuna Türkstan **aymagında** camı musulmandardı birigüügö ügüttöp, kural-carak, azık-tülük kamdap belen turuuga dem berip ketti.* (ET, 119. s)

-O, Osmanlı varisinin mavi bayrağı altında Türkstan toprağındaki tüm müslümanlara toplanmayı propaganda etmiş ve silah, yiyecek hazırlığında bulunmaları konusunda esindirmiş.

-E-

eb: 1) ev, çadır, 2) yurt, 3) karargah, ordugah (OY)

-*Erin kop ölürmüş, **ebin** barımın kalısız kop kelürti.* (KT: k- 1)

-Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi.

-*İlki sü taşıkmış erti, ekin sü **ebde** erti.* (BK: d- 32)

-Birinci ordu sefere çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi.

-*Ol sabıg eşidip kaganım 'Ben **ebgerü** tüşeyim' tidi.* (T I: k- 6)

-Bu sözleri işitip kağanım 'Ben karargaha ineyim' dedi.

üy: ev; **epçi:** çadırın kadına ait sağ tarafı, buraya bulaşık, yiyecek vb. konur (Kırg)

-*Tört dubaldın üstün caap,*

Koyup eşik-tereze,

İçi-tışın cıluulap

Üy casaylı emese. (C. Mamıtov // KBPA, 404. s)

-Dört duvara çatı örtüp,

Kapı pencereleri koyup,

İçini dışını ısıdırıp

Ev yapalım.

-*Burma catkan **epçi** cak keregenin kızılga boyolgon tüstörü ay nuruna ogo beter kümüş çapkanday caltırıyt.* (ŞB, 89. s)

-Burmanın yattığı, çadırın kadına ait tarafındaki keregenin⁷⁷ kırmızıya boyanmış rengi ay ışığı altında sanki gümüşle işlenmiş gibi daha çok parlıyor.

ebir-: evir-, dolan-, döndür- (OY)

-*On tünke yantaki tug **ebirü** bardımız.* (T I: k- 2)

-On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.

üyür-: evir- (Kırg)

-*Bol ele bol! Tap ele tap! dep bopozolop kamçı **üyürgön** casool, ıstarçılar baş kötörtpöy oor meenetke salgan.* (ET, 88. s)

-Çabuk ol! Çabuk bul! Diye korkutarak kamçı kaldıran icracılar, çavuşlar hiç dinlendirmeden canını yakıyordu.

eçi: ağabey, amca (OY)

-*Anta kisre inisi **eçisin** teg kılınmaduk erinç, oğlı kañın teg kılınmaduk erinç.* (KT: d- 5)

-Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.

ece: abla, **ake, aga:** ağabey (Kırg)

-***Ecem** erge tiydi, eskisi maga tiydi.* (ML, 194. s)

-Ablam evlendi, eskisi bana kaldı.

-*Kuurdaktın **akesin** töö soygondo körösüñ.* (ML, 134. s)

-Kavurmanın ağasını (büyüğünü) deve kesildiği zaman göreceksin.

⁷⁷ Kerege çadırın duvarı yerine geçen, ağaç çubuklarla çapraz ve aralıklı olarak yapılan kısımdır.

-*Aga-inimdin baarısın*

Başın koşup cıyayın. (M I, 28. s)

-Büyük, küçük kardeşlerimin hepsini toplayayım, öylece başına geçeyim.

eçü: ata, ecdat (OY)

-*Türk törüsün içginmiş bodunug eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış.* (KT: d- 13)

-Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.

ece: abla, **ata-baba, tek:** ecdat (Kırg)

-*Eceni körüp siñdi ösöt,*

Aganı körüp ini ösöt. (ML, 194. s)

-Ablaya bakarak kız kardeş büyür,

Ağabeye bakarak erkek kardeş büyür.

-*Cigit özü cakşı bolso, tegin suraba.* (ML, 98. s)

-Oğlan kendi iyiyse soyunu sorma.

-*Alar ata-babaları kaçandır bir kezde turgandıktan gana talaşıp çatışat.* (ET, 167. s)

-Onlar yalnız bir zamanlar ecdadları buralarda oturdukları için tartışıyorlar.

edgü: iyi, iyilik, kâr, kazanç, yarar (OY)

-*Küregüñin için, igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe kentü yañultıg, yablak kigürtüg.* (KT: d- 23)

-İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun.

iygi: iyi (Kırg)

-*Atadan uul tuusa– iygi,*

Ata colun kuusa iygi. (ML, 40. s)

-Babanın oğlu olsa iyi,

Baba yolunu takip etse iyi.

edi/ idi: hiç, asla, tamamıyla (OY)

-*Üçegün kabışıp sülelim, edi yok kışalım!” temiş.* (T I: d- 4)

-Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!” demişler.

eç: hiç (Kırg)

-*Eç ookatiñ bolboso, egin aydap cerin çap.* (ML, 206. s)

-Yemeye hiçbir şey yoksa, toprak işlet, tohum at.

egir-: kuşat-, çevir- (OY)

-*Anta Toñra ylpagutı bir uguşug Tonga Tigin yogınta egire tokıdım.* (BK: d- 31)

-Orada Toñra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.

iyir-: çevir- (Kırg)

-*Men elimdi iyirip, camgırday caagan okko, şırkıragan kızıl çokko salalbaym.* (ET, 202. s)

-Ben halkımı çevirip, yağmur gibi yağın kurşuna, çatırdayan kırmızı kora bırakmam.

egri: eğri (OY)

-Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük üçün sarıg altun, ürüñ kümüş, kız koduz, **egri** tebi, ağı buñsız kelürti. (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için san altınlan, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

iyri: eğri (Kırg)

-Anın turmuşsun **iyri**, tüzündö takşalgan kıyla tataal oyloru, cüröktö catkan sırları bar. (KO, 245. s)

-Onun hayatın eğrisinde doğrusunda tecrube edinmiş epey karmaşık düşünceleri, yüreğinde bulunan sırları vardır.

eke: abla (OY)

-Öğüm katun ulayu öglerim, **ekelerim**, keliñünüm, kunçuylarım, bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. (KT: k- 9)

-(Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunça hayatta kalanlar cariyeye olacak idi.

ake, **aga**: ağabey, **ece**: abla (Kırg)

-Kurdaktın **akesin** töö soygondo körösüñ. (ML, 134. s)

-Kavurmanın ağasını (büyüğünü) deve kesildiği zaman göreceksin.

-**Aga**-inimdin baarisın

Başın koşup cıyayın. (M I, 28. s)

-Büyük, küçük kardeşlerimin hepsini toplayayım, öylece başına geçeyim.

-Aylanayın, **eceke**,

Aynıbay cıyna esiñdi (SY, 155. s)

-Kurban olayım, ablacığım

Aklımı topla, kaypaklık etme.

eki, **ekin**: iki (OY)

-Üze kök teñri asra yağız yer kılınukda, **ekin** ara kişi oğlu kılınmış. (BK: d- 2)

-Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.

-Aguda **eki** ulug süñüş süñüşdüm. (BK: d- 34)

-Ağu'da iki büyük savaş verdim.

eki: iki (Kırg)

-Multık ünü udaa-udaa tars etti,

Eki suk **eki** cakka calp etti. (MA, 218. s)

-Tüfek sesi peşpeşe küt küt etti,

İki obur iki tarafa düştü.

el: halk,ülke, devlet (OY)

-Yaguk **el** erser, ança takı erig yerte irser, ança erig yerte beñgü taş tokıtım, bititdim. (KT: g- 13)

-(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırtım.

el: halk, ülke (Kırg)

-**Elge** ılayık er tuulat, erge ılayık at tuulat. (ML, 196. s)

-Halka layık kahraman doğar, kahramana layık at doğar.

elig: el (OY)

-*Anta yana kirip Türgiş Kagan buyrukı Az Totokuğ eligin tutdı.* (KT: d- 38)

-Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanın kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı.

eli: parmak (Kırg)

-*Kalp menen çındın ortosu- tört eli* /Köz menen körgön çın, kulak menen ukkan kalp/. (BF, 120. s)

-Gerçek ile yalanın arası dört parmaştır /Gözle görülen gerçek, kulakla duyulan yalan/.

elet-/ ilet-: ilet- (bk. elt-) (OY)

-*Kaganıma ötünüp sü eletdim.* (T I: d- 1)

-Kağanıma arz edip ordu sevk ettim

ileş-: yapış-, peşinden git-, iliş- (Kırg)

-*Asfalt coldogu maŝına közğö ileŝpey zımırısı, balanın uçkul kıyalı da andan tez zımırıp uçup...* (SÖ, 164. s)

-Asfalt yoldaki araba gözlere ilişmeden hızlı gittikçe çocuğun hayalleri de ondan daha hızlanıyor.

elig: elli (OY)

-*Elig yaşıma Tatabı bodun Kıtanyda adrıltı.* (BK: g- 7)

-Elli yaşında Tatabı halkı Kıtay'lardan ayrıldı.

elüü: elli (Kırg)

-*Elüü cılda el cañı.* (ML, 197. s)

-Elli yılda halk yenilenir.

elsire-: devletsiz kal- (OY)

-*Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunuğ, küñedmiŝ, kuladmiŝ bodunuğ, Türk törüsün içginmiş bodunuğ eçüm apam törüsünçe yaratmiŝ boşgurmış.* (KT: d- 13)

-Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.

elsiz kal-, ***elsire-**: halksız, milletsiz kal- (Kırg)

elsiret-: devletsiz bırak- (OY)

-*Teñri yarlıkaduk üçün, illigig elsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmiŝ; yağıg baz kılmiŝ; tizligig sökürmiş, başlıgıg yüküntürmiş.* (KT: d- 15)

-Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmiŝ; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

elinen acırat-, ***elsiret-**: halksız, milletsiz bırak- (Kırg)

elt-/ ilt-: ilet-, alıp götür- (OY)

-*Yaraklıg kantan kelip yanya iltıdi ?* (BK: d- 19)

-Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?

cetkir-: ilet- (Kırg)

-*Cetek cetkiret, çağım öltüröt.* (ML, 97. s)
-Yedek ulaştırır, iftira öldürür.

emgek: ıstırap, eziyet (OY)

-*On-Ok bodun emgek körti.* (BK: d- 16)

-On-Ok halkı ıstırap gördü.

emgek: 1) emek, iş; 2) sıkıntı, zahmet (Kırg)

-*Er emgegin cer cebeyt.* (ML, 204. s)

-Er emeğini yer yemez.

-*Emgektüü kulda çarçoo cok.* (ML, 198. s)

-Emek çeken köle yorulmak bilmez.

-*Enekem meni tuuganda,*

Casagan eken uşunday,

Emgektüü, şorduu can kılıp. (Kş, 185. s)

-Anneciğim beni doğurduğunda

Zavallı, talihsiz birisi olarak yaratmış.

emget-: eziyet et- (OY)

-...*beglerig bodunug yeme igidiñ, emgetmeñ tolgatmañ.* (BK: k- 13)

-...beyleri (ve) halkı da (iyi) besleyin, eza (ve) cefa etmeyin.

emgek: emek; azap; **azapka sal-:** eziyet et- (Kırg)

-*Emgektüü kulda çarçoo cok.* (ML, 198. s)

-Emek çeken köle yorulmak bilmez.

-*Azapka salıp bir canın,*

Kıynap cürgön kezi oşol. (Kş, 154. s)

-O zamanlar kendi canına eziyet ediyordu.

eñ: en (OY)

-*Eñ ilki Toğu Balıkda süñüşdüm.* (BK: d- 30)

-İlk önce Toğu Balık'ta savaştım.

eñ: en (Kırg)

-*Adamga eñ bir oor ölüm degen,*

Teñ ata ölüm çirkin ömür menen. (RŞ, 231. s)

-Ölüm insan için çok ağır gelir,

Menfur ölüm maalesef ömür ile aslen eşittir.

er: er, erkek, asker, adam (OY)

-*Uygur Elteber yüzce erin ilgerü tezüp bardı.* (BK: d- 37)

-Uygur'ların Elteber'i yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti.

er: er, erkek (Kırg)

-*Erdi coo üstündö kör.* (ML, 200. s).

-Eri düşman saldırdığında gör.

er-: ol-, mevcut ol- (OY)

-*Tört buluñ kop yağı ermiş.* (KT: d- 2)

-Dört bucak hep düşman imiş.

e-mes: değil, **i-miş:** ermiş, **e-ken:** ermiş (Kırg)

-*Kişi emes kişi söz emes sözdü süylöyt.* (ML, 123. s)

-Adam olmayan birisi lüzumsuz söz söyler.

-*Arasında kuur ton kiygen, çülüktöp ögüz mingen kız bar eken.* (ET, 69. s)

-Aralarında eski sert kürk giymiş, hırızma takılı öküze binmiş kız var imiş.

-*Ay karañğı tündö ötkön colooçular uşul döbölördön ciltıldagan carık körüşöt imiş.* (KO, 521. s)

-Gecenin zifiri karanlığında geçen yolcular bu tepelerden pırıl pırıl ışık görmüşler.

eren: adamlar, erler (OY)

-*Kül Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi.* (KT: k- 9)

-Kül Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz eri mızrakladı, karargahı (düşmana) vermedi.

eren: er, erkek (Kırg)

-*Namus üçün, ar üçün,*

Eren coodon ölböybü. (SK, 241. s)

-Namus için, onur için

Eren savaşta ölmez mi.

erig: erişilir, yakın yer (OY)

-*Yaguk el erser, ança takı erig yerte irser, ança erig yerte beñgü taş tokıtdım, bititdim.* (KT: g- 13)

-(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırtım.

çakın: yakın (Kırg)

-*Ilaydan uya kuruşat,*

Adam menen aralaş,

Çakın ele turuşat. (K. Esenkocoyev // KBPA, 237. s)

-Çamurdan yuva yapar,

İnsanlarla bir arada

Yakın yerlerde gün görür.

erinç: galiba, büyük olasılıkla, şüphesiz, muhakkak ki (OY)

-*Anta kisre, inisi kagan bolmuş erinç, oglıtı kagan bolmuş erinç.* (KT: d- 5)

-Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz.

balkim, sözsüz: belki, şüphesiz (Kırg)

-*Balkim, teskerisinçe, al kelesoonun tagdırlı Gülnardın kolunda bolor.* (MB, 105. s)

-Belki, tamtersine o budalanın hayatı Gülnar'ın elinde olur.

-... 'işenbeseñ emdiği bazarda kelip kardal bolup köröbüz, al dağı adatınday sözsüz kelet, oşondo öz kulagıñ menen ugasıñ dos, öz közüñ menen körösüñ dos'... (KC, 88. s)

-... 'inanmıyorsan, gelecek pazar müşteri olarak gelip deneyeceğiz, o da alıştığı gibi mutlaka gelecek, işte o zaman kendi kulaklarınla duyacaksın arkadaş, kendi gözlerinle göreceksin arkadaş'...

erkli: olan, iken (OY)

-*Ança olurur erkli Oguzduntan küreg kelti.* (T I: g- 1)

-Böylece oturur iken Oğuz'lardan bir kaçak geldi.
-*Yuyka erkli topulgalı ucuz ermiş, yinçge erklig üzgeli ucuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (T I: g- 6)
-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.
-**ganda**: iken (Kırg)
-*Üygö kut kirgende, malga süt kiret.* (ML, 184. s)
-Eve kut girdiğinde, ev hayvanına süt girer.

erklig: kudretli (OY)

-*Üze Teñri erklig...* (BK: k- 12)

-Yukarıda Tanrı kudretli...

erk: güç, istek (Kırg)

-*Kazançının öz erki, kaydan kulak çıgarsa.* (ML, 110. s)

-Kazancı istediği yerden kulak çıkarır.

ert-: geç- (OY)

-*Anı erttimiz.* (T II: b- 9)

-Onları geçtik.

erte: erken, **erteği**: geçmiş (Kırg)

-*Ölümdön başkanın ertesi cakşı.* (ML, 156. s)

-Ölümden başka herşeyin erkeni iyidir.

-*Bala bolso da ata-enesi teñ ölüp, eli-cerinen ayrılıp caşında cürögün cara çalğan, az cıldan beri kaygısı arılıp, ertegisi esinen çıga cazdap kalğan ele.* (KS, 347. s)

-Hem annesinin hem de babasının vefat etmesi, vatanından ayrılması daha küçük çocuk olmasına rağmen yüreğine yara açmıştı, son yıllardan beri bu üzüntüsü yatışıyor, geçmiş gittikçe unutuluyor idi.

ertin-: vazgeç- (OY)

-*Türk bodun, ertin ökün!* (KT: d- 23)

-(Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç (ve) nâdim ol!

baş tart-: vazgeç-, reddet- (Kırg)

-*Kerez kecirlenip, eerge minüüdön baş tarttı.* (ŞB, 294. s)

-Kerez, inat göstererek eyere binmeyi reddetti.

ertiñü: pek, pek çok (OY)

-*Türgiş kagan kızın ertiñü ulug törün ogluma alı birtim* (BK: k- 10)

-Türgiş hakanının kızını pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim.

köp, abdan, ayabay: çok, pek çok (Kırg)

-*Köp bergenden az bergen, keçiktirbey bat bergen artık.* (ML, 129. s)

-Çok vermektense az vermek, geciktirmeden çabucak vermek yeğdir.

-*Murzasın kiyirip cibergen Cakıp, üy sırtında ayabay zarıktı...* (KO, 630. s)

-Beyini içeri sokan Cakıp evin dışında beklemekten canı çıktı.

ertür-: yaptır- (OY)

-*Lagzin yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm.* (BK: g- 10)

-Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.

casat-: yaptır-, **ötkör-**: geçir- (Kırg)

-*Ustadan tandap casatsak,*

Soot, kılıç, nayzanı. (KS, 384. s)

-Zırh, kılıç, mızrakları ustalardan en iyisine yaptırırsak.

-*Eki kelbes ömürdü,*

Ötkörüp alıp ökünbö! (RŞ, 222. s)

-Eki kere gelmez ömürü boşuboşuna geçirdiğine sonradan üzülme!

eşgiti: ipekli kumaş (OY)

-*Altun, kümüş, eşgiti, kutay buñsuz ança birür.* (BK: k- 3)

-(Onlar bize) altını, gümüşü, ipeği, ipekli kumaşları bolca veriyorlar.

cibek kezdeme: ipekli kumaş (Kırg)

-*Cibekti tuta albagan cün kılat,*

Katındı kütö albagan küñ kılat. (ML, 98. s)

-İpeğe bakamayan yün eder,

Kadına bakamayan cariye eder.

eşid-/ eşit-: işit- (OY)

-*Ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi.* (T I: g- 5)

-Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.

eşit-: işit- (Kırg)

-*Anda Zulay zırkırayt,*

'Calgızım, eşitkin'- dep çırkırayt. (KŞ, 74. s)

-O zaman Zulay hıçkıra hıçkıra ağladı,

'Biriciğim, dinlesen'- diye çığlık attı.

eşilik: hanım olacak, hanım olmağa layık (OY)

-*Tabgaç bodunka, beglik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küñ boltı.* (KT: d- 7)

-Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyük kız evlâdı (da) cariye oldu.

baybiçe, ayım: hanım, hatun, **kaniş**: melike (Kırg)

-*Baybiçenin bardığı- töödöy kara sandığı.* (ML, 51. s)

-Hatunun varlığı deve gibi büyük siyah sandığı.

-*Ar kimdin eri özünö mirza,*

Ar kimdin zayıbı özünö kanişa. (ML, 38. s)

-Birinin kocası kendi kendine beydir,

Birinin karısı kendi kendine melikedir.

et-: tanzim et-, düzene sok-, yap- (OY)

-*Kurıgaru Keñü Tarmanka tegi Türk bodunug ança konturtumuz, ança etdimiz.* (KT: d- 21)

-Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik.

et-: *yard. fiil* et- (Kırg)

-*Multık ünü udaa-udaa tars etti,*

Eki suk eki cakka calp etti. (MA, 218. s)

-Tüfek sesi peşpeşe küt küt etti,

İki obur iki tarafa düştü.

-G-

gu, gü: soru edatı (OY)

-*Azu bu sabımda igid bar gu ?* (KT: g- 10)

-Yoksa, bu sözümde yalan var mı?

go: acaba, ki (Kırg)

-*Azganakay curt elek,*

Cerge taptap ketet go? (M I, 9. s)

-Azıcık yurdumuzu kolayca yere ezer mi acaba?

-I-

ı: 1) ağaç, 2) orman, ağaçlık (OY)

-*Atıg ıka bayur ertimiz.* (T I: k- 3)

-Atları ağaçlara bağlıyorduk.

-*Öñreki er yugurça ıdıp ı bar baş aşdımız.* (T I: k- 2)

-Öncü askerleri (karları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık.

cıgaç: ağaç, **tokoy:** orman (Kırg)

-*Adam körkü çüpürök,*

Cıgaç körkü calbırak. (ML, 23. s)

-İnsan güzelliği kumaşla,

Ağaç güzelliği yaprakladır.

-*Tokoyluu cer ańsız bolbos.* (ML, 174. s)

-Orman çukursuz olmaz.

ıçgın-: kaybet-, bırak-, elden çıkar- (OY)

-*Türk bodun, illedük ilin ıçğını idmiş, kaganladuk kaganın yitürü idmiş.* (KT: d- 6)

-Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.

cogot-: kaybet-, elden çıkar- (Kırg)

-*Uşu bala cogotkon ayaldın canında bir kapaattangan erkektin ünü bar.* (SÖ, 156. s)

-Çocuğunu kaybeden şu kadının yanında kırgın bir adam sesi duyulmaktadır.

ıd-/ it-/ yıd-: gönder-, yolla- (OY)

-“*Arkış ıdmaz*” tiyin süledim. (BK: d- 25)

“Kervan göndermiyor” diye sefer ettim

-*Ol ok tün bodunun sayu ittımız.* (T II: b- 7)

-O gece hepsinin halkına (bunlarla haber) gönderdik.

-*Böğü Kagan, bañaru ança yıdmiş.* (T I: k- 10)

-Böğü Kağan, bana böyle (haber) göndermiş.

ciber-: gönder, yolla-; **iy-:** yardımcı fiil; **ık:** yöntem, gösterilen yol, öğüt, ikna: **ık-, ıkta-:** meyil et-, yaklaş- (Kırg)

-*Kat cazıp salam cibergen*

Kalkıñda cürgön ükөнüz. (BF, 62. s)

-Halkınızda bulunan kardeşiniz mektup yazıp selam yolluyor.

-Tiyip alat beeñdi,

Çıgarıp **iyet** bu cetim

Kapıkaydağı keeñdi. (SY, 40. s)

-Bu yetim epey zaman önceki öcünü alır, kısraklarını sürüp götürür.

-Şamşı aşıp kelgen Törögeldi, mindağı Cantay, Cankaraç üçöö akıldeşip, bir çeti Kenensarı handan aybığışıp, **ıkka** köndü. (KO, 87. s)

-Şamşı geçidini aşıp gelmiş Törögeldi, burada bulunan Cantay, Cankaraç üçü beraber istişare ederek, bir de Kenensarı handan korktukları için iknaya kulak astılar.

-Bul el tüştükkö karasa, ekinçi tündükkö **ıkçuuday**. (KO, 134. s)

-Bu halk güneye bağımlı olursa, diğerleri kuzeye meyil edeceğine benziyor.

-Keçke cuuk böcüröyt,

Ecekesin al **ıktap**,

-Kayaçı- deyt, -tez ele,

Kaldı albomum arıktap. (N. Carkınbay // KBPA, 392. s)

-Akşama doğru endişe ile ablasına yaklaşır,

Baksana, resim defterim çabucak zayıflayıverdi, der.

ıduk: kutsal, mübarek (OY)

-**ıduk** Ötüken yış bodun bardıg. (KT: d- 23)

-Kutsal Ötüken dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin.

(Kırg) **ıyık**: kutsal

-**ıyığı** eken adamdın,

Balaketke kalbaylı. (CB, 61. s)

-Kutsal biriymiş, (dokunmayalım, aksi takdirde) felakate uğramayalım.

ıgaç: ağaç (OY)

-Yokaru, at yete, yadağın **ıgaç** tutunu agturtum. (T I: k- 1)

-Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım.

cıgaç, agaç: ağaç (Kırg)

-Adam körkü çüpürök,

Cıgaç körkü calbırak. (ML, 23. s)

-İnsan güzelliği kumaşla,

Ağaç güzelliği yaprakladır.

-**Agaç** katuusun kurt cıgat. (ML, 20. s)

-Ağacın sertini kurt devirir.

ıgar: güçlü, kudretli (OY)

-Az bodunug üküş kılum, **ıgar** elligde, **ıgar** kaganlıgda yig kılum. (KT: d- 29)

-Sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım.

küç, kuduret: güç, kudret (Kırg)

-**Küçtüü** küçönsö- küçünö kelet,

Küçü çok küçönsö- beli mertinet. (ML, 136. s)

-Güçlü gerilirse gücüne gelir,

Güçsüz gerilirse beli bükülür.

irak: irak, uzak (OY)

-*Süçig sabın yımsak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş.* (KT: g- 5)

-Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş.

iraak: irak, uzak (Kırg)

-*Altımış küni buzulbas,*

Iraaki, cuugun ilgabas. (M I, 284. s)

-Altmış gün bozulmaz,

Uzak veya yakın olması onun için fark etmez.

it: köpek (yıl adı) (OY)

-*Bunça kazanıp kañım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.* (BK: g- 10)

-Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti.

it: köpek (Kırg)

-*Bala ıylap, uylar mööröp, itter ürüp,*

Çoñ kıştak erte oygondu süt cıttanıp. (RŞ, 7. s)

-Çocuk ağladı, inekler böğürdü, köpekler havladı,

Büyük köy süt kokusu ile erken uyandı.

-i-

iç: iç, merkez, has, hassa (OY)

-*İçin taşın adınçig bediz urturtum.* (KT: g- 12)

-İçine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum.

iç: iç (Kırg)

-*Duşmandın sırtı cılma, içi kara.* (ML, 76. s)

-Düşmanın dışı cilalı, içi siyahtır.

içger-: tabi kıl-, bağımlı kıl- (OY)

-*Az bodunug altım, içgertim.* (BK: d- 26)

-Az halkını zaptettim, bağımlı kıldım.

bagınt-, baş iydir-: bağımlı kıl- (Kırg)

-*Sarıbay kolu bagınıp,*

Kee bir erge kee bir er

Tizeleri bügülüp

Artınan çurkap cügürüp. (SK, 254. s)

-Sarıbay'ın ordusu tabi oldu,

Mağlup olanlar galiplere diz çöktü, yaranmaya koştu.

-*Kol kuuşurup, baş iybey,*

Koygulaşıp ölobüz. (M I, 9. s)

-İki büküm olup eğilmektense çarpışarak öleceğiz.

içik-: bağımlı ol-, tabi ol- (OY)

-*İçikigme içikdi, bodun boltı; ölügme ölti* (BK: d- 37)

-Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu; ölenler öldü.

bagın-, baş iy-: tabi ol- (Kırg)

-*Koş kayakıda turagı bar,*

Koş kauhardan çıragı bar,

Keremeti aalamga tiyet,

*Aalam aga **başın iyet** /Baş/. (BF, 77. s)*

-Çift eğri onun yeridir, çift gevher feneridir,

Tüm uzay iyiliğini görür ve ona bağımlı olur /Baş/.

-*Sarıbay kolu **bagınıp,***

Kee bir erge kee bir er

Tizeleri bügülüp

Artınan çurkap cügürüp. (SK, 254. s)

-Sarıbay'ın ordusu tabi oldu,

Mağlup olanlar galiplere diz çöktü, yaranmaya koştu.

içre, içreki: içindeki, has, saraya mensup (OY)

-...*anta **içreki** bodun kop maña körür. (BK: g- 2)*

-...bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir

-*Apa Tarkangaru **içre** sab idmiş. (T I: k- 10)*

-Apa Tarkan'a (ise) gizli mesaj göndermiş

içkeri, içkerki: içeri (Kırg)

-***İçkeriden** buyruk bar: 'Tuzemderdi Kıtay çegine çeyin sürgülö, baş iybegenderin suraksız atkıla' degen. (ET, 161. s)*

-'Yerlileri Çin sınırına kadar sürün, itaat etmeyenlerini sorgusuz vurun!' diye içkeriden bir emir var.

idi (I): sahip (OY)

-*Kögmen yir sub **idisiz** kalmazun tiyin Az Kırkız bodunug itip yaratıp keltimiz süngüşdümüz. (KT: d- 20)*

-Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık

ee: sahip, iye (Kırg)

-***Eesinen** boşongon tokulgaluu aygır arpadan kürtürldötö çaynap, tepsep da, kepşep da kıyrata baştadı. (ET, 89. s)*

-Sahibinin salıverdiği eyerli aygır arpayı çatır çutur çiğnemeye, geviş getirmeye, ayakları altında ezmeye başladı.

idi/ edi (II): hiç, asla, büsbütün (OY)

-*Türk Sir bodun, yerinte, **idi** yorımazun. (T I: g- 4)*

-Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin.

eç: hiç (Kırg)

-*Eli udurgup **eç** kimge baş iyer emes. (ET, 138. s)*

-Halk ortalığı karıştırıyor, kimseye itaat edecek değil.

igid: yalan, gerçek dışı (OY)

-*Azu bu sabımda **igid** bar gu? (KT: g- 10)*

-Yoksa, bu sözümde yalan var mı?

calgan, kalp, tögün:yalan, gerçek dışı (Kırg)

-*Calgançının çin sözü calganga ketet.* (ML, 85. s)

-Yalancının gerçek sözü yalan kabul edilir.

igid-, igit-: besle-, bak-, doyur- (OY)

-*Türk Bilge Kagan, Türk Sir bodunug, Oguz bodunug igidü olurur.* (T II: k- 4)

-Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor

bak-, toyguz-: besle-, bak- (Kırg)

-*Eç bir duşman sende çok,*

Eliñdi bagıp cata ber. (CB, 160. s)

-Senin hiçbir düşmanın yok, halkını besleyerek rahat yat.

-*Aşka-nanga mol kılıp,*

Toyguzup turgan kursaktı. (TM I, 21. s)

-Yemek, ekmek eksik etmez, karnımızı doyurur idi.

ikegü: iki parça, iki bölüm (OY)

-*Eçim kagan ili kamşag boltukınta, bodun ilig ikegü boltukınta, İzgil bodun birle süñüşdüimiz.* (KT: k- 3)

-Amcam hakanın devleti sarsıldığında, halk ve hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.

eköö: iki parça, ikisi (Kırg)

-*Eköögö biröö bata albayt,*

Attuuga cöö cete albayt. (ML, 195. s)

-İkisine biri sığmaz, atlıya yaya yetişmez.

il: ülke, devlet, halk (OY)

-*İl tutsık yir Ötüken yiş ermiş.* (BK: k- 3)

-(Türk halkının) yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!

el: halk (Kırg)

-*Elinen bezgen er oñbos, kölünön bezgen kaz oñbos.* (ML, 196. s)

-Halkından kaçan yiğit iyilik görmez, gölünden kaçan kaz iyilik görmez.

ilet-: ilet- (bk. elet-) (OY)

ilgerü: ileri, ileride, doğuda, doğruya doğru (OY)

-*Eçim kagan birle ilgerü Yaşıl ügüz, Şantuñ yazıka tegi süledimiz.* (KT: d- 17)

-Amcam hakan ile doğuda Sarı ırmağa (ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik

ilgeri: ileri, **çıgış**: doğu (Kırg)

-*İşi ilgeri keterdin taşı öydö kulayt.* (ML, 108. s)

-İşi ileri gideceğin taşı yukarıya düşer.

-*Asman beti ört alganday kızarıp, batıştan çıgışka çaçıragan kızıl calın ak möñgüldü şököttöp, too baştarın kanga aldı.* (ET, 111. s)

-Gökyüzü ateş tutmuş gibi kızarmış, batıdan doğruya serpilen kırmızı alev doruktaki buzullara güzellik katarak dağ başlarını kanla sardı.

ilig: hükümdar, hakan (OY)

-*Eçim kagan ili kamşag boltukınta, bodun ilig ikegü boltukınta, İzgil bodun birle süñüşdümüz* (KT: k- 3)

-Amcam hakanın devleti sarsıldığında, halk ve hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.

kan, ökümdar: han, hükümdar (Kırg)

-*Kan ak keñeşse, kul oñ körsötöt.* (ML, 113. s)

-Han içten danışır, köle doğrusunu gösterir.

ilk: ilk, önce (OY)

-*Eñ ilki Toğu Balıkda süñüşdüm.* (BK: d- 30)

-İlk önce Toğu Balık'ta savaştım

algaç: ilk, önce (Kırg)

-*Çüşödöy cuka şeyşep camıngansıgan keñ öröön algaçkı caş kar aldında kerilip catat.* (SÖ, 78. s)

-Patiska gibi ince çarşaf örtünen geniş vadi ilk kar altında uzanıyor.

ille-: devlet kur- (OY)

-*Türk bodun, illedük ilin içgını ıdmış, kaganladuk kaganın yitürü ıdmış.* (KT: d- 6)

-Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.

elde-: halk içinde otur-, yurt edin- (Kırg)

-*Bizdin eldi eldep ket,*

Bizdin cerdi cerdep ket. (CD, 45. s)

-Bizim halkı halk edin, bizim yurdu yurt edin.

ilsiret-: devletsiz bırak- (**bk.** elsiret-) (OY)

-*İllig il siretdimiz, kaganlığıg kagansıratdımız; tizlig sökürtümüz, başlığıg yüküntürtümüz.* (KT: d- 18)

-Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.

elinen acırat-, *elsiret-: halksız, milletsiz bırak- (Kırg)

ilt-: (**bk.** elt-) (OY)

in-: in- (OY)

-Yubulu **intimiz.** (T I: k- 2)

Yuvarlanarak indik.

tüş-: in- (Kırg)

-*Tütöp, bıķşıp, örttönüp öçkön konuştı aralap, atası kongon örüştü bolcop barıp attan tüştü.* (ET, 207. s)

-Tütmüş, dumanlanmış, yangını sönmüş yurdu dolaşarak babasının konuştuğu merayı kestirdi, attan indi.

ini: erkek kardeş (OY)

-*Anta kisre, inisi kagan bolmuş erinç.* (KT: d- 4)

Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz

ini: küçük erkek kardeş (Kırg)

-*İnsin kuup, agası cetpeyt /Arabanın döngölöktörü/. (BF, 91. s)*

-Küçük kardeşine ağabeyi erişmez /Araba tekerlekleri/.

iniygün: kardeşler, erkek kardeşler (OY)

-*Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oqlanım, birki uguşum bodunum.* (KT: g- 1)

Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım

iniler ,erkek bir tuugandar: erkek kardeşler (Kırg)

-*İnsin kuup, agası cetpeyt /Arabanın döngölöktörü/. (BF, 91. s)*

-Küçük kardeşine ağabeyi erişmez /Araba tekerlekleri/.

-*Tuuganga duşman bolbo,*

Duşmanga tuugan bolbo. (ML, 177. s)

-Kardeşe düşman olma, düşmana kardeş olma.

ir-: ol-, er-, eriş-, var- (OY)

-*Temir Kapıgka tegi irtimiz.* (T II: g- 1)

-Demir Kapı'ya kadar vardık.

bol-, bar-, cet-: ol-, var-, eriş- (Kırg)

-*Kulaktan kirgen suuk söz,*

Cürökkö barıp muz bolot. (ML, 132. s)

-Kulaktan giren soğuk söz, yüreğe girip buz olur.

-*Bilesiñ go*

Kansız soguş bolbosun?!

'Kan' dep uçat,

'Can' dep uçat korgoşun. (MA, 56. s)

-Biliyorsun, kansız savaş olmaz!

Kurşun 'kan', 'can' diye uçar.

-*Ceñgeni cemin cep erteñkige cetet.* (ET, 85. s)

-Galip gelen kurbanımı yiyip yarına ulaşır.

irtür-: eriştir- (OY)

-*Antag ödke ökünüp Kül Tiginig az erin irtürü ittımız.* (KT: d- 40)

-Böyle bir zamana hayıflanıp Kül Tigin'i az (miktar)da eri ile ulaştırıp gönderdik.

cetkir-: eriştir-, ulaştır-, ilet- (Kırg)

-*Oyuñdu ünsüz cetkirgen,*

Kuş tilindey kattı aytam. (Çoñdu // ZA I, 103. s)

-Düşünceyi sessiz ileten kuş dili kadar küçücük mektubu överim.

iş: iş, hizmet (OY)

-*Ne kaganka işig küçüg birür men?* (KT: d- 9)

-Kimin için ülkeler fethediyorum, işimi gücümü veriyorum?

iş: iş (Kırg)

-*Aşım kalsa kalsın, işim kalbasın.* (ML, 48. s)
-Yemeğim kalırsa kalsın, işim kalsın.

işgiti: ipek, ipekli kumaş (OY)

-*Altun, kümüş, işgiti kutay bungsuz ança birür.* (KT: g- 5)
-(Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.

cibek kezdeme: ipekli kumaş (Kırg)

-*Cibekti tuta albagan cün kılal,*
Katındı kütö albagan küñ kılal. (ML, 98. s)
-İpeğe bakamayan yün eder, kadına bakamayan carıye eder.

it-: düzene sok-, tanzim et-, düzenle- (**bk.** et-) (OY)

-*Az Kırkız bodunug itip yaratıp keltimiz.* (KT: d- 20)
-Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik

et-: *yard. fiil* et- (Kırg)

-*Mılık ünü udaa-udaa tars etti,*
Eki suk eki cakka calp etti. (MA, 218. s)
-Tüfek sesi peşpeşe küt küt etti,
İki obur iki tarafa düştü.

itgüçi: yapan, eden, inşa eden, yaratan (OY)

-*Bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi Tabgaç Kagan çıkanı Çañ Señün kelti.* (KT: k- 13)

-Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) mezar taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çañ kelti.

et-: et-, yap- (Kırg)

-*Asti bildirbesem dep*
Açkalıktın bayanın
Azgana cuttu kalt etip. (M I, 235. s)
-Açlığını hiç belirtmemek amacıyla azıcık yuttu.

itin-: kendini düzene sok-, örgütlen- (OY)

-*Yağı bolup, itinü yaratınu umaduk, yana içikmiş.* (BK: d- 9)
-Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.

uyuş-: örgütlen- (Kırg)

-*Uşintip ele uyuşkan uurular kampadağı buudaydı talay berişebi?* (ŞB, 196. s)
-Düzen kuran hırsızlar ambardaki buğdayı yağmalamaya böyle devam eder mi?

-K-

kabiş-: birleş-, ittifak et- (OY)

-*Tabgaç, Oguz, Kıtany, buçegü kabışsar kaltaçı biz.* (T I: g- 6)
-Çinliler, Oğuz'lar (ve) Kıtay'lar, bu üçü birleşirlerse (biz) çaresiz kalırız.

kabiş-: birleş-, **kol kabiş:** yardım, destek, **koş-:** yakış-, uy-, uygun ol-, anlaş- (Kırg)

-Eki too **kabışıp**,

Köçkü bastı Kaldañdı. (TM I, 260. s)

-İki dağ birleştiğinde çığ Kaldañ'ı bastı.

-*Yubka sıyaktangan kögala nemesi yubka emes ele kol çatırday daldayıp, ayaldın boyuna kooşpoyt.* (SÖ, 172. s)

-Eteğe benzeyen mavimsi giysisi etek değil de sanki bir şemsiye gibi hantal, biçimsiz gözüküyor, kadının endemine hiç yakışmıyor.

kaçan: ne zaman (OY)

-“*Yorımasar, bizni, kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan neñ erser bizni ölüртеçik ök*” *temiş.* (T I: k- 5)

-“Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi mutlak öldürecek” demiş.

kaçan: ne zaman (Kırg)

-***Kaçan cetip kıraandar,***

Acıratıp kalat dep. (M II, 240. s)

-Kartal gibi çevik yiğitlerim ne zaman gelip kurtaracağını düşündüm.

kağan: hakan, hükümdar, kağan (OY)

-*Türk Bilge Kağan, Türk Sir bodunug, Oguz bodunug igidü olurur.* (T II: k- 4)

-Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor.

kağan: kağan, hakan, hükümdar (Kırg)

-*Attanalı, meni uluu kağandın özü kütüp olturat.* (BKK, 12. s)

-Ata binelim, beni yüce kağan bizzat bekliyor.

kağanla-: kağan yap- (OY)

-*Türk bodun, illedük ilin içgını ıdmuş, kağanladuk kağanın yitürü ıdmuş.* (BK: d- 7)

-Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.

kan kötör-: kağan yap- (Kırg)

-*Kırgızda ak kiyiz cayıp, kızıl tebetey kiygizip uruu başındagı bir kişini kan kötörö koyuşçu.* (ET, 135. s)

-Kırgızlar beyaz keçe serip kırmızı kalpak giydirip boy idaresinde bulunan insanı yapıverdiler.

kağansıra-: kağansız kal-, kağansız ol- (OY)

-*Yeti yüz er bolup elsiremiş, kağansıramuş bodunug, küñedmiş, kuladmuş bodunug, Türk törüsün içgınımış bodunug eçüm apam törüsünce yaratmış boşgurmış.* (KT: d- 13)

Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariyeye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.

***kağansıra-, kansız kal-:** kağansız kal- (Kırg)

kağansırat-: kağansız bırak- (OY)

-*Teñri yarlıkaduk üçün, illigig elsiretmış, kağanlıgıg kağansıratmış; yağıg baz kılmuş; tizligig sökürmiş, başlıgıg yüküntürmüş.* (KT: d- 15)

-Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

***kagansırat-, kansız kaltır-**: kağansız bırak- (Kırg)

kal-: kal-, çaresiz kal-, hiçbir şey yapama- (OY)

-*Kaňım kagan uçdukda özüm sekiz yaşda **kaltım***. (BK: d- 14)

-Babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım.

kal-: kal- (Kırg)

-*Başın kutkara albay al Batırkandın kolunda **kalat***. (ET, 84. s)

-Başını kurtaramadan o, Batırkan'a bağımlı kalır.

kalın: kalın (OY)

-*Yuyka erkli topulgalı ucuz ermiş, yinçge erklig üzgeli ucuz; yuyka, **kalın** bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgölük alp ermiş*. (T I: g- 6)

-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

kalıñ: kalın (Kırg)

-***Kalıñ** çiy arasınan kuaraldar carkıldap, baştar soroñdodu*. (ET, 95. s)

-Kalın kamış arasından silahlar parladı, kafalar göründü.

kalıt-: bıraktır- (OY)

-*Ak Termel keçe ugur **kalıtdım***. (T I: k- 1)

-Ak Termel (ırmağımı böylece) geçerek zaman kazandım.

kaltır-: bıraktır- (Kırg)

-*Kılıçtı Kaçikege tartuulap, altın krujkanı orus idişi, belekke kelgen dep balası Telgaraga **kaltırgan***. (ET, 100. s)

-Kılıçı Kaçike'ye takdim edip, hediye olarak gelmiş Rus kabı olan altın bardağı oğlu Telgara'ya bırakmıştı.

kalıñ: baş, haraç (OY)

-*"Arkiş ıdmaz" tiyin süledim içgertim, **kalıñ**... ebirü kelürtüm*. (BK: d- 25)

-*"Kervan göndermiyor" diye sefer ettim bağımlı kıldım, bacını haracını çevirip getirdim*.

kalıñ: başlık (Kırg)

-*Kız **kalıñı** elüü töö, tört cüz koygo kesildi*. (KO, 162. s)

-Kız başlığı elli deve, dört yüz koyuna kesildi.

kalısız: tümüyle, tamamıyla, bakiyesiz, tamam (OY)

-*On-Ok süsi **kalısız** taşıkdı tir*. (T I: k- 9)

-On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı diyorlar.

kaldıksız, tügöl: tümüyle (Kırg)

-*Nurperinin toyuna*

*Kalkım **tügöl** kelsin de*. (CD, 115. s)

-Nurperi'nin düğününe halkım tümüyle gelsin de.

kamag: bütün, hep (OY)

-Türk kara **kamag** bodun ança timiş: “İllic bodun ertim; ilim amtı kanı? (BK: d- 8)

-Türk avam halkı şöyle demiş: “Devlet sahibi bir halk idim; devletim şimdi nerde?

büt, bütün, bardık: bütün, hep, tüm (Kırg)

-Aytuluu Kıpçak ayılı

Büt cıynalıp keldi ele. (CD, 26. s)

-Meşhur Kıpçak köyünün tüm halkı toplanıp gelmişti.

-Künü-tünü, çabuulga buyruk küttük,

Dayardık, **bardık** işti tegiz büttük. (TŞ, 106. s)

-Gece gündüz hücum için emir bekledik,

Hazırlığımızı, tüm işimizi tamamladık.

kamşag: sallantılı, kargaşa içinde (OY)

-Eçim kagan ili **kamşag** boltukınta, bodun ilig ikegü boltukınta, İzgil bodun birle süñüşdümüz (KT: k- 3)

-Amcam hakanın devleti sarsıldığında, halk ve hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.

topoloñ, kımkuut: kargaşa, karışıklık (Kırg)

-Ata meken korkunuçta turganda alarga uguzuu elge kaday **topoloñ**, kaday bülük saların eske alıp, azırınça ayılbasın degen caşırıuun buyruk bar. (ET, 211. s)

-Vatan tehlikeli durumda iken onlara bildirilirse halkın düzeni bozulup kargaşa kopacağını gözönünde tutarak şimdilik duyurulmaması konusunda gizli emir verilmişti.

-Andağı **kımkuut** körünüş çok. (ET, 211. s)

-O zamanki karışıklık manzarası yok.

kamşat:- sarsıl-, sendele- (OY)

-Türk bodun adak **kamşatdı** (KT: k- 7)

-Türk halkının ayağı sendeledi.

temteñde-, temsele-, sandal:- sendele- (Kırg)

-Tündü aralay **temteñdep**, betkeldi ayak şiltedi. (SÖ, 111. s)

-Gece ortasında sallana sallana ayaklarının götürdüğü yere gidiyordu.

-Teñirim başka salbasa,

Temseleyt bele col-coldo. (MZKDN, 418. s)

-Tanrım başa getirmezse,

Yolda belde sendeler miydi.

-Kara coldo **sandalıp**,

Kaygıluu kündö kaldımbı? (M I, 229. s)

-Yollarda sendeleyerek kederli günlere kaldım mı?

kan (I): han, hükümdar (OY)

-Türk bodun, **kanın** bulmayın Tabğaçda adrıltı, kanlantı; **kanın** kodup Tabğaçka yana içikdi. (T I: b- 2)

-Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu.

kan, han: han (Kırg)

-**Kan** ak keñeşe, kul oñ körsötöt. (ML, 113. s)

-Han içten danışırca, köle doğrusunu gösterir.

kan (II): kan (OY)

-**Kanıñ** subça yügürti, siñükiñ tağça yatdı. (KT: d- 24)

-Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı;

kan: kan (Kırg)

-Bilesiñ go

Kansız soguş bolbosun?!

'**Kan**' dep uçat,

'Can' dep uçat korgoşun. (MA, 56. s)

-Biliyorsun, kansız savaş olmaz!

Kurşun 'kan', 'can' diye uçar.

kanı: hani, nerede (OY)

-“Kaganlıg bodun ertim; kaganım **kanı**? Ne kaganka işig küçüg birür men?” tir ermiş.
(BK: d- 9)

-“Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?” der imiş.

kana: hani (Kırg)

-Kızdı koltuktoo tügül kaçantan beri cakınday albay apkaarıganı **kana**? (SÖ, 50. s)

-Kızı kolundan tutup götürmek şöyle dursun, ne zamandır yaklaşımadan sersemleştirdi hani?

kanlan-: han sahibi ol- (OY)

-Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, **kanlantı** (T I: b- 2)

-Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu.

kanga ee bol-: han sahibi ol- (Kırg)

kantan: nereden (OY)

-Yaraklıg **kantan** kelip yanya iltidi? (KT: d- 19)

-Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?

kaydan: nereden (Kırg)

-Ey, ey, karkıra, turna,

Kaydan kele catasıñ? (A. Osmonov // KBPA, 209. s)

-Hey, hey, turnalar,

Nerelerden geliyorsunuz?

kañ: baba (OY)

-Teñri küç birtük için, **kañım** kagan süsi böri teg ermiş, yagısı kony teg ermiş. (KT: d- 12)

-Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş.

kandaş: akraba, babası aynı olan, soydaş (Kırg)

-**Kandaş** kuma urur, ögdeş örü tartar (DLT)

-Anan barıp mezgildin ötüşü menen **kandaş** cakındarınan adaşıp kalbas için tüp atasının atın atap, oşol ata akırı uruunun naamı bolup ketet tura...(KO, 593. s)

-Sonra zamanlar geçince ecdadın adı birbirlerini kaybetmemesi için soydaş yakınlarınca söylene söylene soy adına dönüşürmüş meğer...

kapıg: kapı (OY)

-Yençü ügüzüg keçe, “Tinsi Oglı” aytıgma beñlig Ek tagıg ertü Temir **Kapıgka** tegi irtimiz. (T II: g- 1)

-İnci ırmağını geçerek, “Tanrı oğlu” denilen (dorukları ak) benekli (yani “karla kaplı”) Ek dağını aşarak Demir Kapı’ya kadar vardık.

kapka: kapı (Kırg)

-Kayrılıp açar **kapkañdı** katuu cappa. (ML, 110. s)

-Geri dönüp açacağıın kapıyı sert kapama.

kar: kar (OY)

-Süñüg batımı **karıg** söküpen Kögmen yışıg toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. (KT: d- 35)

-Mızrak batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda iken bastık.

kar: kar (Kırg)

-Kayra beri oop köçüp, too başın **kar** alganga çeyin Kölmödö boluşat. (KO, 611. s)

-Tekrar beri yanlara göç edip, dağ başlarına kar yağıncaya kadar Kölmö’de oturacaklar.

kara: kara, alelade, avam (OY)

-Türk **kara** kamag bodun ança timiş: “İllig bodun ertim; ilim amtı kanı? (BK: d- 8)

-Türk avam halkı şöyle demiş: “Devlet sahibi bir halk idim; devletim şimdi nerde?”

kara: siyah, avam, büyük, çok (Kırg)

-Andan soñ **kara** torpok cetelenip kelinip, suu boyuna muuzdaldı. (KO, 170. s)

-Ondan sonra siyah buzağı getirilip suyun kıyısında boğazlanıp kesildi.

-Kalñ **kara** Cediger,

Tük koyboy baarın çakırıp

Eldi Kıyaz cıynaptır. (SK, 118. s)

-Kıyaz çok sayıdaki alelade Cediger’in hiçbirini bırakmadan toplamış.

kargu: gözetleme kulesi (OY)

-Uzun yelmeg yeme ittım ok, arkuy **kargug** olgurtdım ok (T II: d- 3)

-Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurttum.

karool çoku, karool töbö: gözetleme tepesi, gözetleme kulesi (Kırg)

-Abakeñiz er Bakay

Karoolun karayt biyikten. (M II, 134. s)

-Ağabeyiniz er Bakay yüksek gözetleme tepesinden etrafına bakınır.

karı: yaşlı, ihtiyar (OY)

-Özüm **karı** boltum, ulug boltum. (T II: d- 6)

-(Şimdi) ben kocaldım, yaşlı oldum.

karı, kariya: ihtiyar (Kırg)

-Kalıgul **kariya** baştağan urmat-sıydan ulam sabır toktotup, açuusunan candı. (KO, 174. s)

-Yaşlı Kalıgul’un gösterdiği saygıdan dolayı biraz sabrederek öfkesini caydırdı.

kaş: kaş (OY)

-Eki Şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beglerim bodunum közi **kaşı** yablak boltaçı tip sakıntım (KT: k- 11)

-İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak diye kaygılandım.

kaş: kaş (Kırg)

-İncuu tiştüü, kıygaç **kaş**

Tamagınan körüngön

Kara meyiz cutkan aş. (M I, 150. s)

-İnci dişli, yay gibi kaşlı güzel,

O kadar beyaz tenli ki,

Kuru üzüm, yemek yutunca boğazından fark ediliyor.

katıg: sıkı, katı (OY)

-Tokuz Oguz begleri bodunı, bu sabımın edgüti eşid **katıgdı** tñla. (KT: g- 2)

-Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin.

katuu: sıkı, katı (Kırg)

-Kayrılıp açar kapkañdı **katuu** cappa. (ML, 110. s)

-Geri dönüp açacağı kapıyı sert kapama.

katun: hatun, hakanın eşi (OY)

-Ögüm **katun** ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım, bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. (KT: k- 9)

-(Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunça hayatta kalanlar cariyeye olacak idi.

katın: kadın (Kırg)

-Kaçkan coonu **katın** alat. (ML, 119. s)

-Kaçan düşmanı kadın alır.

kazgan-: kazan-, elde et-, çalışıp başar-, fethet- (OY)

-Bunça **kazganıp** kañım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı (BK: g- 10)

-Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti.

tap-, ee bol-, cetiş-: elde et-, başar- (Kırg)

-Oşo kölmönün oozunda küñü-tünü kürküröp turgan taş tegirmen ayına altın, küñünö kümüş **tabat**. (ET, 151. s)

-O gölcüğün girişinde gece gündüz horhor çalışan taş değirmen her ay altın, her gümüş kazandırır.

keç-: geç-, aş- (OY)

-Yençü ügüzüg **keçe**, “Tinsi Oglı” ayıtğma beñlig Ek tagıg ertü Temir Kapıgka tegi irtimiz. (T II: g- 1)

-İnci ırmağını geçerek, “Tanrı oğlu” denilen (dorukları ak) benekli (yani “karla kaplı”) Ek dağımı aşarak Demir Kapı’ya kadar vardık.

keç-: geç- (Kırg)

-Boz corgo too cılıksı özüm mingen,

Bul dayra bala kündön keçe cürgön. (RŞ, 230. s)

-Bu yorga bindiğim dağ yilkısıdır,
Bu nehir çocukken geçtiğim bir tanıdaktır.

keçig: geçit (OY)

-Altun yışıg yolsızın aşdımız, Ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz. (T I: k- 11)

-Altay dağlarını yolsuzun aştık, İrtiş ırmağını geçitsizin geçtik.

keçüü, keçit, keçmelik: geçit (Kırg)

-Karañğı tündün bir ookumunda malakay, ton kiygen eki atçan borukkan attarın öpkögö teep, kürküröp akkan şar özöndün keçmeligine kire berişti. (ET, 188. s)

-Karanlık gecenin bir vaktinde kalpak, kürk giyen iki atlı bitkin atlarını mahmuzlayıp horhor akan nehrin geçidine girdiler.

-Keçüüdö eki kol betteşip, çabışmay bolot. (KO, 611. s)

-İki ordu geçitte çarpışmaya karar verdi.

-Kayra tüştü dayraga

Maral keçit atagı. (MZKDN, 107. s)

-Nehrin Meral Geçidi olarak bilinen yerine tekrar girdi.

kedim: giyim, kuşam (OY)

-Üçünç Yegen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. (KT: d- 33)

-Üçüncü olarak Yeğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti.

kiyim: giyim (Kırg)

-Kiyimi menen möñgü suusuna çömülüp, tañ atkança çıyrığıp at üstündö tünögön neme eki kaptalınan kagınıp, kan tükürüp, oorup kalgan. (KO, 309. s)

-Giyim kuşamı ile dağ buzulunun suyuna girip, şafak sökünceye kadar at üzerinde buz kesilerek geceyi geçirmiş (Balbay) soğuktan ak ciğeri zatürre tutmuş, kan tükürerek hasta yatmıştı.

kel-: gel- (OY)

-Kara bodun 'Kaganım kelti' tip ögirip sebinti... atsızka at birtim (BK: D 41)

-Avam halkı (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi... ünvensıza ünvan verdim.

kel-: gel- (Kırg)

-Toktoy tur, bugün aman kalsañ da, erteñ kuralduu kol menen kelip, muuzdatamın. (KO, 252. s)

-Peki görürsün, bugün sağ salim kaldıysan bile, yarın silahlı asker ile gelip boğazlayıp öldüreceğim.

keliñün: gelinler (OY)

-Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım, bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. (KT: k- 9)

-(Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunça hayatta kalanlar cariyeye olacak idi.

kelin: gelin (Kırg)

-Tuura tuştan bet çıkkan Şerboto kelindin çırayına sugu tüşöt. (KO, 250. s)

-Tam karşısından yüzyüze gelmiş Şerboto, gelinin güzelliğine göz koydu.

kelür-: getir- (OY)

-*Kaŋım kagan üçün ağır taşığ yogun ıg Türk begler bodun itip yaratup **kelürti*** (BK: g-15)

-Babam Hakan için (bunca) ağır taşlan (ve) kalın ağaçlan Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip getirdiler.

keltir-, alıp kel-: getir- (Kırg)

-*Altaydan bizdi bul cerge,*

*Alda taalam **keltirdi**.* (M I, 115. s)

-Alatay'dan bizi buralara Allah Taala getirdi.

kem: kim (OY)

-*Üze teñri basmasar, asra yer telinmeser, Türk bodun, iliñin törügin **kem** artatı udaçı erti?* (BK: d- 19)

-Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?

kim: kim (Kırg)

-***Kim** bolsoñ da carıkka kelseñ eken,*

***Kimibizge** okşoşsuñ körsök eken.* (BS, 43. s)

-Kim olursan da sağsalim doğsana, kimimize benzediğini çabucak görsek.

kentü: kendi, öz, kendin (OY)

-*Küregüñin üçün, igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe **kentü** yañultıg, yablak kigürtüg.* (KT: d- 23)

-İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak saktun.

öz: kendi (Kırg)

-***Öz** boyuña sak bol, koñşuñu uuru tutpa.* (ML, 152. s)

-Kendi kendine dikkat et, komşunu hırsız görme.

kerekü: çadır, göçebe (OY)

-*Teñri teg, Teñri yaratmış, Türk Bilge Kagan sabım: Kaŋım Türk Bilge Kagan... Altı Sir, Tokuz Oguz, Eki Ediz **kerekülüg** begleri bodunı Türk Teñri... üze kagan olurtum.* (BK: d- 1)

-Tanrı gibi, Tanrı tahta oturtmuş Türk Bilge Hakan, sözüm: Babam Türk Bilge Hakan ...Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırlı beyleri ve halkı Türk Tanrı... üzerine hakan oturdum.

kerege: 1) çadırın duvarı yerine geçen, ağaç çubuklarla çapraz ve aralıklı olarak yapılan kısım, 2) duvar (Kırg)

-*Orozbak **keregege** cölöngön eki kuralın karmaladı.* (KO, 111. s)

-Orozbak keregeye dayalı olan iki silahı elleyip durdu.

-***Kerege** gazeta çıgaruu cagın mugalimder köbünçö maga tapşırçu.* (SÖ, 70. s)

-Duvar gazetesi çıkarma yönünü de öğretmenler çoğunlukla bana yüklerlerdi.

kergek: 1) gerek, 2) yok, namevcut (OY)

-*Tabgaç kaganta İşiyi Likeñ kelti, bir tümen ağı, altun kümüş kergeksiz kelürti.* (KT: k-12)

-Çin imparatorundan İşiyi Likeñ geldi, binlerce ipekli kumaş, altın gümüş gereğinden fazla getirdi.

-*Özi ança kergek bolmuş.* (KT: d- 4)

-(Sonra) kendileri öylece vefat etmişler.

kerek: gerek (Kırg)

-*Kerek bolso, terek cıgılat.* (ML, 121. s)

-Gerekirse kavak da devrilir.

keyik: büyük baş av hayvanı (OY)

-*Keyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz.* (T I: g- 1)

-Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.

kiyik: geyik (Kırg)

-*Kiyik atıp, añ uulap,*

Cırgaybız dep ermekke. (SY, 142. s)

-Sıkılınca geyik vurup avlanarak eğleniriz.

kıd-: öldür- (OY)

-*Bir kişi yañılsar, uguşı, bodunu, bişükiñe tegi kıdmaz ermiş.* (KT: g- 6)

-Bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş.

kıy-: kıy-, kes- (Kırg)

-*Bulattın başın batalgaga takap kıya çabışat da atasının başı ilingen munaraga sayıp koyuşat.* (ET, 253. s)

-Bulat'ın başını kütüğe dayayıp keser, sonra babasının başı asılmış minarenin ucuna ilştirirler.

kıl-: kıl-, yap-, et- (OY)

-*Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış.* (BK: d- 3)

-Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar.

kıl-: kıl-, yap- (Kırg)

-*Kılğanıñ biröö için bolso,*

Üyröngönüñ özüñ için. (ML, 139. s)

-Başkaları için yapsan bile kendin için öğrenirsin.

kılıçla-: kılıçla- (OY)

-*Sü tegişinte yitiñ erig kılıçladı.* (KT: k- 5)

-Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı.

kılıçta-: kılıçla- (Kırg)

-*Kıyşayıp attan tüşköndü*

Kılıçtap başın kesmey da. (KS, 410. s)

-Attan, eyerinden oynayıp düşenin başı kılıçla kesilecek.

kılın-: yaratıl-, doğ-, vücuda gel-, vücuda getiril- (OY)

-Üze kök Teñri asra yağız yer **kıluntukda**, ekin aza kişi oğlu **kılınmış** (KT: d- 1)
-Üstte mavi gök (yüzü) altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.

kılın-: kılın- (Kırg)

kırgag: kenarı kıyılanmış (kumaş elbise hakkında) (OY)

-*Sarıg altunun, ürüñ kümüşin, **kırgaglıg** kutayın, kinlig eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara kişin, kök teyeñin Türküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim* (BK: k- 11)

-Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has talarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim.

kırgak: kenarı kıyılanmış (Kırg)

-*Kıygaç türüp kiyerge,*

Kırgak kalpak börkü bar. (MK, 74. s)

-Kıvrıp giymeye kenarı kıyılanmış baş giysisi var.

kırk: kırk (OY)

-*Kañım kagan bunça... **kırk** artukı yeti yolu sülemiş, yegirmi süñüş süñüşmiş.* (KT: d- 15)

-Babam hakan bunca... kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış.

kırk: kırk (Kırg)

-*Oşondon köp uzabay **kırk** caştan kırk birge karagan uçurunda ölgön.* (KO, 623. s)

-Ondan pek geçmeden kırk yaşından kırk bire yüz tuttuğu zaman ölmüştür.

kısıl: dağ geçidi, dar vadi (OY)

-*Seleñe kudi yorıpan Karagan **kısılta**, ebin barkın anta buzdum.* (BK: d- 37)

-Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum.

kısık: dar geçit (Kırg)

-*Aylasız eki toonun **kısıgında**, eki dayranın agımında kaldı go?* (ET, 303. s)

-Çaresizce iki dağın geçidinde, iki nehrin akımında kaldı mı acaba?

kış: kış (OY)

-*Otuz artukı sekiz yaşıma **kışın** Kıtany tapa süledim.* (BK: g- 2)

-Otuz sekiz yaşımda kışın Kıtay'lara doğru sefer ettim.

kış: kış (Kırg)

-*Açarçılık, cokçuluk menen,*

Burganaktadı **kıştın karı. (RŞ, 297. s)**

-Kış karı açlık ve sefalet ile süpürüp savurdu.

kış-: birlikte yap-, et-, kıl- (OY)

-*Anta kisre, Teñri bilig bertük üçün, özüm ök kagan **kışdım.*** (T I: b- 6)

-Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.

kılış-: birilikte yap-, yardım et- (Kırg)

kışla-: kışla-, kışı geçir- (OY)

-Otuz artıki eki yaşımam Amgı korgan **kışladukda** yut boltı. (BK: d- 31)

-Otuz iki yaşımam Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu.

kışta- kışla- (Kırg)

-*Koyloru koktularamda **kıştap**, korkuldagan semiz çoçkoloru sazdamamda oonayt.* (ET, 151. s)

-Koyunları dağ boğazlarında kışlar, semiz domuzları bataklıklarda ağnar.

kıyın: ceza (OY)

-“*Bu süg elet,*” tidi, “***kıyınıg** köñlüñçe ay.* (T I: k- 8)

-“Bu orduyu sevk et,” dedi, “(suç işleyenlerin) cezalannı dilediğim gibi ver.

kıyın: zor; **kıyna-** azap çektir- (Kırg)

-*Ketse döölöt koluñdam,*

*Kelmegi **kıyın** mal kaytıp.* (AK, 46. s)

-Elinden devlet gidince tekrar geri dönmesi zordur.

-*Azapka salıp bir canın,*

***Kıynap** cürgön kezi oşol.* (Kş, 154. s)

-O zamanlar canına azap çektiriyordu.

kız: kız (OY)

-*Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük için sarıg altın, ürüñ kümüş, **kız** koduz, egri tebi, ağı buñsız kelürti.* (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasiyle (önümüze) getirdiler.

kız: kız (Kırg)

-*Ar dayım estep kat kütökön,*

*Bir **kızımdı** sagındım...* (MA, 54. s)

-Hiç beni aklımdan çıkarmadan mektup bekleyen kızımı özledim.

kız-: kız- (OY)

-*Ekinti kün örtçe **kızıp** kelti.* (T II: b- 5)

-İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler.

kızı-: 1) ısın-, 2) şiddetlen-, 3) ilgisini çek-, 4) çakırkeyif ol- (Kırg)

-*Eti **kızıp** algan akbuurul calkuyrugun sapırılıp, başın çulguy, oozduk berbey dağı dalay cerge uzadı.* (ET, 133. s)

-Eti kızmış beyazımsı kır at yelesini, kuyruğunu savurarak, başını silkerek, gem vermeden daha epey yere uzaklaştı.

-*Toyu **kızıp** oturup,*

Aptaga cetti akırı. (MZKDN, 120. s)

-Düğün kızışa kızışa bir hafta sürdü.

-***Kızıp** kalgan ayal küyöösünün sözünö kulak kakkan cok, dağı ırdap kirdi.* (Baytemirov: KTTS, 388. s)

-Çakırkeyif olan kadın, eşinin dediğine kulak vermedi, gene şarkı söylemeye başladı.

kızıl: kızıl (OY)

-*Tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım tökiiti, kara terim yügürti işig küçüg bertim ök.* (T II: d- 2)

-Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.

kızıl: kızıl, kırmızı (Kırg)

-*Men elimdi iyrip, camgırday caagan okko, şırkıragan kızıl çokko salalbaym.* (ET, 202. s)

-Ben halkımı çevirip, yağmur gibi yağın kurşuna, çatırdayan kızıl kora bırakmam.

kiçig: küçük, az, pek az, hiç (OY)

-*İlgerü Şantuñ yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim* (KT: g- 3)

-Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum.

kiçik, kiçüü, kiçi, kiçine: küçük, az (Kırg)

-*Kiçi toonun boorunan*

Kiyik atkan menin atam. (BF, 65. s)

-Küçük dağın yamacından benim babam geyik vurur.

-*Kiçik çoñoyot, kiyiz sozulat.* (ML, 122. s)

-Küçük büyür, keçe açılır.

-*Kiçüüsü otuzga keldi, birok aligiçe koykoñdop boydok cüröt.* (MB, 120. s)

-Küçüğü otuz yaşına geldi, ancak hala tek başına bekar geziyor.

kigür-: girdir-, sok- (OY)

-*Küregüñin için, igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe kentü yañultıg, yablak kigürtüg* (KT: d- 23)

-İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun.

kiyir-: girdir- (Kırg)

-*Mırzasın kiyirip cibergen Cakıp, üy sırtında ayabay zarıktı...* (KO, 630. s)

-Beyini içeri sokan Cakıp evin dışında beklemekten canı çıktı.

kikşür-: kışkırt-, aleyhe tahrik et- (OY)

-*Tabgaç bodun tebligın, kürlüğün için, armakçısın için inili eçili kikşürtükün için, begli bodunluğ yoñaşurtukın için, Türk bodun, illedük ilin içginu idmiş.* (KT: d- 6)

-Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatici olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş

tukur-, kayraştır-, köküt-: kışkırt- (Kırg)

-*Tukurgan duşman çok emes*

Aalı biydi ürgüzüp. (MZKDN, 414. s)

-Aalı beyi ürmeye kışkırtan düşman yok değildir.

-*Canagı Tenti moldo dağı kökütüp cibergen okşoyt ee.* (ŞB, 216. s)

-Bildiğimiz Tenti hoca gene kışkırtmış galiba.

kin: koku (OY)

-*Sarıg altunun, ürüñ kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara kişin, kök teyeñin Türküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim* (BK: k- 11)

-Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has talarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim.

cıt: koku (Kırg)

-*Too taraptan türkün güldün,*

Cattu cıpar cıtı urup. (S. Eraliyev // KBPA, 246. s)

-Dağlardan çeşitli çiçeklerin kokusu esiyordu.

kir-: gir-, atıl-, dal-, sığın-, tabi ol- (OY)

-*Anta yana kirip Türgiş Kagan buyrukı Az Totokug eligin tutdı.* (KT: d- 38)

-Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanın kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı.

kir-: gir- (Kırg)

-*Alar aştıktı aralap kirgende diykandar cabıla astınan çıktı.* (ET, 90. s)

-Onlar ekilmiş tarlanın arasına girdiğinde tarımcılar topluca karşıladılar.

kirü: geride, batıda (OY)

-*İlgerü Kadirkan yıška tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş.* (KT: d- 2)

-Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler.

keri: geri, **batış:** batı (Kırg)

-*Keri ketkendin sakalı kekirteğine bütöt.* (ML, 121. s)

-Geri gidenin sakalı boğazına çıkar.

-*Başkinaña kiygeniñ*

Bala suusar terisi,

Barıp kırçın catkaniñ

Korgon-Töbö kerisi. (Kşk, 219. s)

-Başına zerdeva yavrusu postundan yapılmış giysi giyerdin, şimdi ise gencecik Korgon-Töbö'nün gerisinde yatıyorsun.

-*Col karagan közdör batıştan uyulgugan çañga urundu.* (ET, 95. s)

-Yola bakan gözler batıdan buram buram yükselen toza çaprtı.

kisre: sonra, geride, batıda (OY)

-*Anta kisre, Teñri bilig bertük için, özüm ök kagan kışdım.* (T I: b- 6)

-Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.

kiyin: sonra (Kırg)

-*Ulandarım tınarsıñ*

Ukmuştı kiyin ugarsıñ. (M I, 259. s)

-Oğlanlarım yorgunluğunuzu alırsınız, sonra da olağanüstü bir haber öğrenirsiniz.

kiş: samur (OY)

-*Sarıg altunun, ürüñ kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara kişin, kök teyeñin Türküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim* (BK: k- 11)

-Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has talarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim.

kiş: samur (Kırg)

-*Karadan corgo terdetken,*

Kara kiş kiyip kirdetken. (Kşk, 22. s)

-Atlardan yorga binip terletirdi, siyah samur postundan yapılmış giysi giyerdi.

kişi: kişi, insan (OY)

-*Yeti yüz kişig uduzugma ulugı “Şad” erti.* (T I: b- 4)

-Yedi yüz kişiyi sevk eden üstleri “Şad” idi.

kişi: kişi (Kırg)

-*Mezgildüü cumuştun ıgına cana tempine köndüm bolgon ayıl kişileri başına okus şaşılış iş tüşmöyünçö eç kaçan kamıraşpayt.* (KK, 21. s)

-Mevsimlik işlerin şartlarına ve hızına alışkın köylüler başına acil bir iş düşmezse hiçbir zaman endişeye kapılmazlar.

kod-, kot-: bırak- (OY)

-*Türk bodun, kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı; kanın kodup Tabgaçka yana içikdi.* (T I: b- 2)

-Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu.

-*Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyeñin sansız kelürüp kop kottı.* (BK: g- 12)

-Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktar)da getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

koy-: koy-, bırak- (Kırg)

-*Sokurdan sakçı koysoñ,*

Eliñdi coogo çaptırasıñ. (ML, 162. s)

-Körü bekeçi yaparsan halkını düşmana aldırırısın.

koduz: kadın, dul, kocasız kadın (OY)

-*Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük için sarıg altın, ürüñ kümüş, kız koduz, egrı tebi, ağı buñsız kelürti.* (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için san altınlar, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

cesir kadın, tul: dul kadın (Kırg)

-*Ordonu buzup kul kılıp,*

Katındardın baarısın

Kara eleçek tul kılıp (M I, 10. s)

-Han çadırını bozguna uğratıp erkeklerini kul edelim,

Kadınların hepsine dul edip siyah eleçek giydirelim.

kokuluk: koku, parfüm (OY)

-*Kokuluk... altın kümüş kergeksiz kelürti.* (BK: g- 11)

-Kokuluk... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi.

cıt, cıpar: koku, güzel koku (Kırg)

-*Cıpar cıt alma orduna,*

Koluma

Cıldızdı berip uktatkan. (BS, 192. s)

-Nefis kokulu elma yerine elime elma verip uyuturdu.

kon-: kon-, yerleş- (OY)

-Yagru **kontukda** kisre anyıg biligin anta öyür ermiş. (BK: k- 4)
-Yaklaşp yerleştikten sonra (Çinliler) kötü niyetlerini o zaman düşünürler imiş.
kon-: 1) kon-, 2) yerleş-, 3) gecele- (Kırg)
-Kamçıga uukkan koş argımak töştü bettep, Telgaranın too etektep **kongon** ayılın bettep, mişiktay capırıldı. (ET, 102. s)
-Kamçıdan canı acıyan asil at dağ yamacına doğru, Telgaranın dağ eteklerine yerleşmiş köyüne doğru kedi gibi atıldı.

kontur-: kondur-, yerleştir-, iskan et- (OY)
-Kurıgaru Keñü Tarmanka tegi Türk bodunug ança **konturtumuz**, ança etdimiz. (KT: d- 21)
-Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik.
kondur-: kondur- (Kırg)
-Kara coldun boyunda oturup, öydö-tömön ötkön colooçulardı **kondurup**, cılañaçka ton, açkaga dan, cöölörgö at berdirip, el algan. (ET, 119. s)
-Kara yolun kenarında oturarak öteye beriye geçen yolcuları kondurmuş, çıplak olana giysi, aç olana tohum, yaya olana at vererek halk sahibi olmuş.

kony: koyun (OY)
-...kañım kagan süsi börü teg ermiş, yağısı **kony** teg ermiş (KT: d- 12)
-Babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş.
koy: koyun (Kırg)
-**Koy** semizi- koyçudan. (ML, 124. s)
-Semiz koyun çobandandır.

kork-: kork- (OY)
-Üküş teyin neke **korkur** biz? (T II: b- 4)
-(Düşman) çok diye niye korkuyoruz?
kork-: kork- (Kırg)
-Tarakanov **korkkonunan** üç mancasın çekesine alıp çokunup ciberdi. (ET, 159. s)
-Tarakanov korktuğu için üç parmağını alına götürüp haç çıkarıverdi.

kop: tümüyle, tamamıyla, hep (OY)
-Ol sabıg eşidip On-Ok begleri bodunı **kop** kelti, yükünti. (T II: b- 7)
-O haberi alınca On-Ok beyleri ve halkı hep geldiler, boyun eğdiler.
köp: çok, pek (Kırg)
-Oşondon **köp** uzabay kırk caştan kırk birge karagan uçurunda ölgön. (KO, 623. s)
-Ondan çok geçmeden kırk yaşından kırk bire yüz tuttuğunda ölmüştü.

korıgu: muhafız, kale muhafızı (OY)
-**Korıgu** eki üç kişiligü tezip bardı. (BK: d- 41)
-(Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti.
korgooçu, karool, korukçu: muhafız (Kırg)
-Bular atayı **karoolgo** koyup, kapçıgay oozuna kondurgan Cayıldın tıñçı kişileri ele. (ET, 193. s)
-Bunlar mahsus dağ boğazının girişine bekçi konulan Cayıl'ın casusları idi.
-Sakta dep elibizdin **korgooçusun**,

Cakasin karmanışat kızdın cagı. (MZKDN, 308. s)

-Halkımızın muhafızını esirge diye

Kızın taraftarları tanrıya yalvarırlar.

-*Üyübüzdü kaytargan*

Korukçubuz kız ele. (TM I, 35. s)

-Evimize bakan koruyucumuz bu kız idi.

korgan: koruğan, sığınak, kale (OY)

-*Otuz artuki eki yaşıma Amgı korgan kışladukda yut boltı.* (BK: d- 31)

-Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu.

korgon: koruğan, kale (Kırg)

-*Alışkan duşman cete albas,*

Korgon kurup catırı. (TS, 168. s)

-Çarpıştığı düşmanın erişemeyeceği bir kale inşa ettiriyor.

köbürge: davul (OY)

-*Yay bolsar, üze teñri köbürgesi eterçe, ança, tagda sigun etser, ança, sakınur men.*

(BK: b- 4)

-İlkbahar gelince, yukarıda (gök) davulu (nasıl) gümbürderse, öylece, dağlarda geyikler (nasıl) böğürürse, (öylece), yas tutuyorum.

dobul, dobulbas: davul (Kırg)

-*Töö terisinen casalgan dobulbastar tarsıldap, kol saluu bir uçurda başaldı.* (KO, 34. s)

-Deve postundan yapılmış davulların şakırdamasıyla aynı anda hücum başladı.

kök: mavi (OY)

-*Üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda, ekin aza kişi oglı kılınmış.* (KT: d- 1)

-Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.

kök: 1) mavi, 2) gökyüzü, hava, 3) yeşil ot (Kırg)

-*Yepifanov kagazdı okup, Tilekmattı sedeprey kök közü menen tikireye tiktep kaldı.* (ET, 93. s)

-Yepifanov kağıdı okuyup Tilekmat'a şaşkınlıkla sedef gibi mavi gözlerini dikti.

-*Cemdi körüp, köktögü kuş torgo tüşöt.*

-Yemi görünce havada uçan kuş kılıcana düşer.

-*Camgır menen cer kögöröt.*

-Yağmur ile toprak yeşerir.

köl: göl (OY)

-*Kara költe süñüşdümüz* (KT: k- 2)

-(Onlarla) Kara gölde savaştık.

köl: göl (Kırg)

-*Asmanga da, cerge da, kölgö da tañ murutu çaçırıp, dmeydeki ele tirüülük cışaanı başpaktı.* (ET, 85. s)

-Gökyüzüne de, yeyüzüne de, göle de şafak aydınlığı kavuştuğunda alelade bir hayat belirtileri başladı.

kölek: gölek, küçük göl, bataklık (OY)

-İngek **kölekin** Toglada Oguz kelti. (T I: g- 8)

-İngek gölcüğü ile Tola (ırmağın)dan Oğuz'lar (üzerimize) geldi.

kölmö, kölçük, kölmök, kölçö: küçük göl (Kırg)

-Caynagan took, kaz, ördöktörü tosmo **kölmölördö** kanatın tarap kıykuulap çardap catat. (ET, 151. s)

-Ortalığa yayılan tavuk, kaz, ördekleri bent çekilen gölcüklerde kanatlarını tarıyor, cıyak cıyak bağırarak zevk alıyordu.

-Kanıkeydin keñ **kölçük,**

Telegeyi teñ kölçük. (SY, 30. s)

-Kanıkey'in gölcüğü sevimli, geniş ve ferahtır.

köñül: gönül, arzu, dilek (OY)

-**Köñülteki** sabımın urturtum (KT: g- 12)

-Gönlümdeki sözlerimi yazdırdım.

köñül: gönül (Kırg)

-Akbayevdin **köñülü** da kirsiz ele uşul azır. (SÖ, 3. s)

-Akbayev'in gönlü de şu anda temiz ve neşeli idi.

kör-: 1) gör-, 2) bak-, 3) bağımlı ol-, tabi ol- (OY)

-**Körür** közüm **körmez** teg, bilir biligim bilmez teg boltı. (KT: k- 10)

-Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu.

-Olurtukuma, ölteçiçe sakınıgma Türk begler bodun ögirip sebinip toñıtmuş közi yügerü **körti**. (BK: d- 2)

-(Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.

-İlgerü, kün tugsikka, birgerü kün ortusiñaru, kurıgaru kün batsıkaña yırgaru tün ortusiñaru, anta içreki bodun kop maña **körür**. (KT: g- 2)

-İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.

kör-: gör-; **kara-:** bağımlı ol- (Kırg)

-Kim bolsoñ da carıkka kelseñ eken,

Kimibizge okşoşsuñ **körsök** eken. (BS, 43. s)

-Kim olursan da sağsalim doğsana, kimimize benzediğini çabucak görsek.

-Atabız Nurkan padişah,

Aga altımış şaar **karagan**. (CB, 152. s)

-Babamız Nurkan padişaha altmış şehir bağımlı idi.

kötür-: kaldır-, yükselt- (OY)

-Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kangım İleriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug teñri töpüsinte tutup yügerü **kötürti** erinç. (BK: d- 10)

-Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz.

kötör-: kaldır- (Kırg)

-Çapkan sayın köz çıgıp, **kötörgön** sayın kol sınbayt. (ET, 124. s)

-Her vuruşta göz çıkmaz, her kaldırıpta el kırılmaz.

köz: göz (OY)

-**Közde** yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. (KT: k- 11)

-Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.

köz: göz (Kırg)

-**Bakanın özü çöldö bolso da, közü köldö.** (ML, 54. s)

-Kurabağa kendi çölde olsa da, gözü göldedir.

kubran-: toplan- (OY)

-**Ida taşda kalmış kubranıp yeti yüz boltı.** (T I: b- 4)

-Dağda bayırda kalmış olan'ları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu.

cıyıl-, çogul-: toplan- (Kırg)

-**Çoguluşkan kalıñ el,**

Çoñ korgongo tolgondo. (MZKDN, 50. s)

-Kalabalık büyük kaleye toplandı, doldu.

-**Cıyılın ırıs, intımak,**

Cırgalı bolçu üyümdün. (BS, 203. s)

-Birlik, baht, rızk toplansın, evimin neşesi ol, lütfen.

kubrat-: derleyip topla- (OY)

-**İlgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış.** (BK: d- 11)

-Doğuya ve batıya sefer edip (adam) derlemiş toplamış.

çogult-, cıy-: topla- (Kırg)

-**Aştığın cıyğanda kança beret, el özü bilet.** (ET, 93. s)

-Ekini biçtiğinde ne kadarını vereceğine halk kendisi karar verir.

-**Çoguluşkan kalıñ el,**

Çoñ korgongo tolgondo. (MZKDN, 50. s)

-Kalabalık büyük kaleye toplandı, doldu.

kudı: aşağısına doğru, (akıntısı) boyunca (OY)

-**Selenge kudı yorıpan Karagan kısılta, ebin barkın anta buzdum.** (BK: d- 37)

-Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum.

ıldıy: aşağıya doğru (Kırg)

-**Öydö türtsö ögüz ölot, ıldıy tartsa araba sinat.** (ML, 155. s)

-Yokuşa çekerse öküz ölür, inişe çekerse araba kırılır.

kul: kul, erkek köle (OY)

-**Tabgaç bodunka, beglik urı oğlın kul boltı.** (KT: d- 7)

-Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu.

kul: erkek köle (Kırg)

-**Kulça iştep, biyçe iç.** (ML, 133. s)

-Köle gibi çalış, bey gibi ye.

kulad-: köle ol- (OY)

-*Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küñedmiş, kuladmış bodunug, Türk törüsün içginmiş bodunug eçüm apam törüsünçe yaratmış boşgurmış.* (KT: d- 13)

Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariyeye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.

kul bol-: köle ol- (Kırg)

-*Korooñdo malıñ, koluñda mülküñ bolboso, ömür boyu mögdüröp, kuu kekirtektin ayınan kul bolup ötösüñ.* (MB, 183. s)

-Ağılında hayvanların, elinde mülkün olmazsa, hor görüleceksin, kahrolası gırtlak yüzünden hayatını köle olarak geçireceksin.

kulkak: kulak (OY)

-*Bunça bodun saçın kulkakın bıçdı.* (BK: g- 12)

-Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti.

kulak: kulak (Kırg)

-*Kulaktan kirgen suuk söz,*

Cürökkö barıp muz bolot. (ML, 132. s)

-Kulaktan giren soğuk söz, yüreğe girip buz olur.

kum: kum (OY)

-*Çuğay kuzın, Kara Kumug olurur ertimiz.* (T I: b- 7)

-Çuğay (dağlarının) kuzeyinde, Karakum'da oturuyor idik.

kum: kum (Kırg)

-*Bizdin süyüübüz, keleşektegi baktıbiz, turmuşubuz kumdun üstündö salındı bele?* (MB, 206. s)

-Bizim aşkımız, gelecek mutluluğumuz, hayatımız kum üzerinde inşa edilmiş miydi?

kunçuy: prenses (OY)

-*Siñilim kunçuyug birtimiz.* (KT: d- 20)

-(Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik.

kanıkey: prenses, bu anlamı ile artık arkaizme dönüşmüş, unutulmuştur (KOS, 341. s),

kan kızı: prenses (Kırg)

-*Handın kızının sözü eki bolobu!* (MB, 163. s)

-Prenselerin sözü iki olur mu!

kurı: geri, batı (OY)

-*İlgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış.* (BK: d- 11)

-Doğuya ve batıya sefer edip (adam) derlemiş toplamış.

batış: batı, **arka**: geri (Kırg)

-*Col karagan közdör batıştan uyulgugan çañga urundu.* (ET, 95. s)

-Yola bakan gözler batıdan buram buram yükselen toza çaprtı.

-*Arkadağı caş baldar,*

Irdap bara catat deyt. (MZKDN, 187. s)

-Arkadaki küçük çocuklar şarkı söyleyerek geliyor.

kut: kut, talih (OY)

-Anta kisre Teñri yarlıkaduk üçün, **kutum** ülügüm bar üçün, ölteçi bodunug tirgürü igittim. (BK: d- 23)

-Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım (ve) talihim olduğu için, ölecek halkı diriltilip doyurdum.

kut: kut (Kırg)

-Üygö **kut** kirgende, malga süt kiret. (ML, 184. s)

-Eve kut girdiğinde, ev hayvanına süt girer.

kutay: ipek, ipekli kumaş (OY)

-Altun, kümüş, eşgiti, **kutay** buñsuz ança birür. (KT: g- 5)

-(Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.

cibek: ipek (Kırg)

-**Cibekti** tuta albagan cün kılat,

Katındı kütö albagan küñ kılat. (ML, 98. s)

-İpeğe bakamayan yün eder,

Kadına bakamayan cariyeye eder.

kuz: kuz, (dağın) kuzey yamacı (OY)

-Çuğay **kuzın**, Kara Kumug olurur ertimiz. (T I: b- 7)

-Çuğay (dağlarının) kuzeyinde, Karakum'da oturuyor idik.

tündük, kut: kuzey (Kırg)

-Kün cürüştö koosu bar,

Kut cagında kölü bar. (folk, KOS, 452. s)

Güney tarafında uçurum var, kuzey tarafında göl var.

-Kıbila kaysı, **kut** kaysı? (Kalmırza // ZA I, 45. s)

-Kible hangi tarafta, kuzey hangi tarafta?

-**Tündüktön** kara bulut cılıp keldi. (ET, 94. s)

-Kuzeyden siyah bulut yaklaştı.

kü: 1) şan, şöhret, ün, 2) haber (OY)

-Antag **külüğ** kagan ermiş. (KT: d- 4)

-(Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş.

-Taşra yoruyur tiyin **kü** eşidip balıkdaki tagıkmış, tagdaki inmiş, tirilip yetmiş er bolmuş (KT: d- 12)

-(İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehirde) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

küü: 1) melodi, ezgi, nağme 2) şöhret (Kırg)

-Büt kaygısın **küügö** salıp, **küü** menen kabarlap atat. (KO, 152. s)

-Tüm kederini ezgiye katıp ezgiyle haber veriyor.

-Atasınan kıyın dep, abdan ketti **küüm** dep. (folk.: KOS, 473. s)

-Oğlu babasından daha güçlü, bilgili çıkmış diye etrafa şöhretim yayıldı.

küç: güç, kuvvet (OY)

-Eliğ yıl işiğ **küçüg** birmiş. (KT: d- 8)

-Elli yıl hizmet etmişler.

küç: güç (Kırg)

-Kim **küçtüü**, kim tiştüü, kim amalduu bolso, ceñiş oşonuku. (ET, 85. s)

-Kim güçlü, dişli, hilekar olursa, zafer ona aittir.

kümüş: gümüş (OY)

-Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük için sarıg altun, ürüñ **kümüş**, kız koduz, egri tebi, ağı buñsız kelürti. (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için san altınlan, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

kümüş: gümüş (Kırg)

-Oşo kölmönün oozunda künü-tünü kürküröp turgan taş tegirmen ayına altın, kününö **kümüş** tabat. (ET, 151. s)

-O gölcüğün girişinde gece gündüz horhor çalışan taş değirmen her ay altın, her gümüş kazandırır.

kün: gün, gündüz, güneş (OY)

-Kök Öñüg yoguru sü yorıp tünli **künli** yiti ödüşke subsuz keçdim. (BK: g-D)

-Gök Öng (ırmağını) geçerek ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim.

kün: gün, hava, güneş (Kırg)

-Üç **küngö** cetpey tañ cañı atkanda it abalayt. (KO, 614. s)

-Üç günü doldurmadan şafak yeni söktüğünde köpek havlar.

-Ata turgan tañdın çıga turgan **künü** bar. (ML, 42. s)

-Sökecek şafağın yükselecek güneşi vardır.

küni: günü, kıskançlık, haset (OY)

-Teñri yer bulgakın için, ödiñe **küni** tegdük için, yağı boltı. (BK: d- 29)

-Gök (ile) yer (arasındaki) kargaşa nedeniyle; ödlerine haset girdiği için, (bize) düşman oldular.

künü: günü (Kırg)

-A da Töştük zaybı eken,

Bu da Töştük zaybı eken,

Biler-bilbes ekööndö,

Künülüğü bar eken. (ETş, 106. s)

-O da Töştük'ün eşi,

Bu da Töştük'ün eşi,

Her ikisinde birbirine karşı günücülüğü var imiş.

küntüz: gündüz, gündüzün (OY)

-Ol sabıg eşidip tün udısıkm kelmedi, **küntüz** olursıkım kelmedi. (T I: g- 5)

-Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.

kündüz: gündüz (Kırg)

-Anı Asan **kündüz** bildi çalgındap,

Tün içinde 'til' karmamak alkımdap. (TŞ, 115. s)

-Asan onu bugün gündüz keşfe gittiğinde öğrendi,

Geceleyn dil yakalayıp getirecekti.

küñ: kadın köle, cariye (OY)

-*Tabgaç bodunka, beglik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küñ boltı.* (KT: d- 7)

-Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyük kız evlâdı (da) cariye oldu.

küñ: cariye (Kırg)

-*Çıyırđı menen Kanıştı*

Kadimkidey küñ kılıp. (SY, 317. s)

-Çıyırđı ile Kanıkey'e sıradan bir cariye imiş gibi davrandı.

küñed-: cariye ol- (OY)

-*Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küñedmiş, kuladmış bodunug, Türk törüsün içginmiş bodunug eçüm apam törüsünçe yaratmış boşgurmış.* (KT: d- 13)

Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş.

küñ bol-: cariye ol- (Kırg)

-*Kartayganda küñ bolup,*

Cıñaylak çurkap küyömün. (SK, 159. s)

-Yaşlandığımda cariye olup,

Yalınayak gezdiğime üzülürüm.

küreg: kaçak (OY)

-*Türgiş kaganta küreg kelti.* (T I: k- 5)

-(Bu arada) Türgiş kağanından kaçak geldi.

kaçkın: kaçak (Kırg)

-*Birok üy-caysız, mekensiz, el-cersiz kaçkın kayda barat?* (ET, 330. s)

-Fakat ev-barksız, vatansız, yurtsuz kaçak nereye gider?

küregü: itaatsiz olma (OY)

-*Küregüñin için, igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe kentü yañultıg, yablak kigürtüg* (KT: d- 23)

-İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun.

baş kötör-: isyan et-, baş kaldır- (Kırg)

-*Başkaların baş kötörgüs kılam.* (ET, 138. s)

-Diğerlerini baş kaldırmaz ederim.

kürlüg: hilekar, aldatıcı (OY)

-*Begleri bodunı tüzsüz için, Tabgaç bodun tebligın kürlüğün için, armakçısın için, inili eçili kışkırtukın için, begli bodunluğ yoñaşurtukın için, Türk bodun, illedük ilin içginu idmiş, kaganladuk kaganın yitürü idmiş.* (KT: d- 6)

-Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.

kuu, aylaker, aldamçı: hilekar, aldatıcı (Kırg)

-*Aylakerge daba cok.* (ML, 27. s)

-Hilekara çare bulunmaz.

küzed-: koru-, kolla-, gözet- (OY)

-*İnim Kül Tigin... işig küçüg birtük üçün, Türk Bilge Kagan ayukuña, inim Kül Tiginig küzedü olurtum* (KT: b- 1)

-Kardeşim Kül Tigin... (ölesiye yitesiye) hizmet ettiği için, Türk Bilge Kağan mülküne, kardeşim Kül Tigin'i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.

küzöt-: gözet-, koru-, **küzöt:** bekçi (Kırg)

-*Tünkü küzöttö eç kaday okuya bolgom cok.* (ET, 220. s)

-Gece bekçiliği sırasında hiçbir olay çıkmadı.

-*Bir gana tün küzötkön saratan çırıldap oşo gana tün termetet.* (SÖ, 58. s)

-Uyumadan bekçilik yapan orak böceği tek başına cırıldayarak gece sallıyor.

-L-

lagzın: domuz (OY)

-*Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm.* (BK: G 10)

-Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.

çoçko, doñuz: domuz (Kırg)

-*Doñuzdun sanın itten ayaba.* (ML, 74. s)

-Domuz bacağına köpekten saklama.

-*Aylasız baatır çoçkogo çabat.* (ML, 27. s)

-Çaresiz kahraman domuza saldırır.

-M-

mag: övme, övgü, alkış (OY)

-*Kañım kagan Türk beglerin bodunun ertiñü ti mag itdi ögdi.* (BK: g- 15)

-(Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) öğdü.

maktoo: övgü, övme; **makta:** öv- (Kırg)

-*Küz kelse mömösun cep tamşanışıp,*

El ötöt örük daamin maktap koyup. (SC, 289. s)

-Sonbahar gelince halk kayısının tadına ve zevkine hayran olur, bu meyveyi över.

matı: sadık (OY)

-*Türk matı bodun, begler, bödke körügme begler gü yañıltaçı siz?* (KT: g- 11)

-(Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?

opaa: sadık (Kırg)

-*Ubadaga opaasi cok.* (KOS, 575. s)

-Verdiği sözünde durmuyor.

-*Baarı kelip, birde şattansa, birde sızdatkan opaasız dünüyö.* (KO, 299. s)

-İstediği her şeyi ele geçirip sevindiren, tekrar geri alıp kederlendiren döneş dünya.

men: ben (OY)

-*Men iniligü bunça başlayu kazganmasar, Türk bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti.* (BK: d-33)

-Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.

men: ben (Kırg)

-*Men süyöm, suluu süyböyt. Bilbeym nege?*
Cazıktuu caratkanga boldum bele? (MA, 55. s)

-Ben seviyorum,güzel sevmez. Bilmem niye?
Tanrı'nın gözünde günah işledim mi acaba?

mu: soru edatı (OY)

-*Yırya Oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne?* (T I: g- 7)

-Kuzeyde de Oğuz'lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?

-**mi⁴, -bi⁴, -pi⁴:** soru edatı (Kırg)

-*Betime kelgen bu kıtay*
Bergeni bolso albaybi? (M I, 220. s)

-Yüzüme karşı çıkan bu Çinli bende alacağı varsa almaz mı?

-N-

ne: ne, hangi (OY)

-*Yırya Oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne?* (T I: g- 7)

-Kuzeyde de Oğuz'lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?

ne, emne: ne (Kırg)

-*Abakem neni bildi eken,*
Ne sebepten küldü eken? (SY, 177. s)

-Ağabeyim neyi öğrenmiş, ne sebeple gülmüş acaba?

neke: niye, niçin (OY)

-*Üküş teyin neke korkur biz?* (T II: b- 4)

-(Düşman) çok diye niye korkuyoruz?

nege, emnege: niye, niçin (Kırg)

-*Çık degende ne çıkpayt,*
Çık degen kepti nege ukpayt. (M I, 220. s)

-Çık deyince niye çıkmaz, çık denileni niye dinlemez.

neñ, neñ neñ: herhangi, herhangi bir; her, hiç, hiç de (OY)

-*Neñ yılış bodunta üze olurmadım.* (BK: d- 21)

-(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım.

kay, kay bir, kaysı bir: her, herhangi bir (Kırg)

-*Kay cerge barsa agasın,*
Esine alıp cürsün dep. (TS, 85. s)

-Her nereye gitse bile ağabeyini hatırında tutması için yaptım.

-*Kaysı bir selsayak menen koşulup alıp, emi mintip el aldında uyat bolduñ.* (MB, 210. s)

-Herhangi bir serseri ile beraber gezerek şimdi böyle halkın önünde rezil oldun.

nençe: nice, ne kadar çok (OY)

-*Kaňım kagan, eçim kagan olurtukınta tört bulundakı bodunug **nençe** itmiş, **nençe** yaratmış.* (BK: k- 9)

-Babam hakan, amcam hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca düzene sokmuşlar.

neçe, neçen: nice, ne kadar çok (Kırg)

-*Köpçülökkö cakşılık,*

Neçen kılğın, baldar ay. (Barpı // KBPA, 76. s)

-İnsanlara iyiliği pek çok edin, çocuklar.

-*Bakeni baya gazetaga çıkkandan beri aga özü bir **neçe** colu kat cazıp, özü izdep bararın aytkan.* (SÖ, 90. s)

-Baken geçenlerde gazeteye çıktıktan beri kendi de birkaç kere mektup yazmış, onu arayıp bulacağını anlatmıştı.

-O-

oçuk: ocak (OY)

-*Yagımız tegre **oçuk** teg erti, biz aş teg ertimiz.* (T I: g- 1)

-Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik.

oçok: ocak (Kırg)

-*Koyun cayıp kaşatka,*

Oçogun kazıp ornottu. (MZKDN, 173. s)

-Koyunlarını kenara otlamaya bıraktı,

Bir çukur kazıp ocak yaptı.

oğul: oğul, evlat (OY)

-*Anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, **oğlı** kaňın teg kılınmaduk erinç.* (KT: d- 5)

-Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.

uul: oğul, evlat (Kırg)

-*O düynö közdöy col tartsam,*

*Ordumdu basar **uulum** cok.* (Ceñicok // ZA II, 81. s)

-Öbür dünyaya yol alırsam,

Yerime geçecek oğlum yok.

oğlan: oğullar (OY)

-*Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, **oğlanım**, birki uguşum bodunum.* (KT: g- 1)

-Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım

ulan: bekâr yiğit, oğlan (Kırg)

-*Akıl caş **ulandan**,*

Külük tay, kulandan. (ML, 31. s)

-Akıl gençten, oğlandan, hızlı koşu atı taydan, yaban atından çıkar.

oğlit: oğullar (OY)

-Anta kisre, inisi kagan bolmuş erinç, **oglitu** kagan bolmuş erinç. (KT: d- 5)
-Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz.

uuldar: oğullar (Kırg)

-O düynö közdöy col tartsam,

Ordumdu basar **uulum** cok. (Ceñicok // ZA II, 81. s)

-Öbür dünyaya yol alırsam,

Yerime geçecek oğlum yok.

ok (I): ok (OY)

-Yarıkınta yalmasınta yüz artuk **okun** urtı, yüziñe başıña bir tegmedi (KT: d- 33)

-Zırhından (ve)kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir ok bile değmedi.

ok: ok (Kırg)

-Citken **oktu** atkan **ok** tabat. (ML, 98. s)

-Kaybolan oku atılan ok bulur.

ok (II): boy, kabile, boy örgütü (OY)

-On-**Ok** bodun emgek körti. (BK: d- 16)

-On-Ok halkı ıstırap gördü.

uruu, uruk: boy, kabile (Kırg)

-Anan barıp mezgildin ötüşü menen kandaş cakındarınan adaşıp kalbas için tüp atasının atın atap, oşol ata akırı **uruunun** naamı bolup ketet tura...(KO, 593. s)

-Sonra zamanlar geçince ecdadın adı birbirlerini kaybetmemesi için soydaş yakınlarınca söylene söylene soy adına dönüşürmüş meğer...

-Balam, uraaniñ kim, dayniñ kim ?

Uruguñ kim, aylıñ kim? (SY, 110. s)

-Oğlum soyun ne, neslin ne, yurdun nerededir?

ok (III): pekiştirme edatı (bk. ök) (OY)

-Uzun yelmeg yeme ittim **ok**, arkuy kargug olgurtdum **ok** (T II: d- 3)

-Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurtum.

ok: ünlem, istenilmeyen kötü bir haber duyunca 'öyle deme, öyle olmaz' anlamında kullanılır (Kırg)

-**Ok!** Üşkürböçü balam! (SÖ, 105. s)

-Vay! Ah çekmesene, yavrum!

okı:- çağır-, davet et- (OY)

-Anta içreki ne kişi tin...i yok boltaçı erti...a **okıgali** kelti. (BK: d- 28)

-Onun içindeki insanlar...yok olacak idi...davet etmek için geldiler.

çakır:- çağır-, davet et- (Kırg)

-**Çakırbagan** konok şıpırbagan cerge oturat. (ML, 186. s)

-Davet edilmeyen konuk süpürülmeyen yere oturur.

ol: o, onlar (OY)

-**Ol** tegdükde, Bayırkunıñ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı. (KT: d- 36)

-O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular.

al, alar, ol, olor: o, onlar (Kırg)

-**Ol** kezde eşiktin aldında baylangan itibiz da çok bolçu. (KC, 55. s)

-O zamanlar evimizin önünde bağlamaya köpek bile yok idi.

-**Al** kazanga barbasañ,

Körünbögün közümö

Coloboy ket özümö. (ETş, 249. s)

-O kazanı getirmezsən,

Önümdeñ çıkma,

Gözlerime görünme.

olgurt-: diktir-, diktirt- (OY)

-*Uzun yelmeg yeme ittım ok, arkuy kargug **olgurtdum** ok.* (T II: d- 3)

-Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurtum.

tik-, turguz-, ornot-: diktir- (Kırg)

-*Konoktorgo dayardap,*

*Boz üydön **tikti** kaçanı.* (MZKDN, 119. s)

-Konuklar için çadırdan birkaçını dikmiş, hazırlamışlardı.

-*Koyun cayıp kaşatka*

*Oçogun kazıp **ornottu**.* (MZKDN, 173. s)

-Koyunlarını kenara otlamaya bıraktı,

Bir çukur kazıp ocak yaptı.

olur-: 1) otur-, 2) yerleş-, 3) yaşa-, 4) tahtta otur-, hüküm sür- (OY)

-*Tün udımatı, küntüz **olurmatı**, kızıl kanım töküti, kara terim yügürti işig küçüg bertim ök.* (T II: d- 2)

-Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.

-*Çugay kuzın, Kara Kumug **olurur** ertimiz.* (T I: b- 7)

-Çuğay (dağlarının) kuzeyinde, Karakum'da oturuyor idik.

-*Keyik yiyü, tabışgan yeyü **olurur** ertimiz.* (T I: g- 1)

-Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.

-*Kişi oglunta üze eçüm apam Bumın kagan, İştemi kagan **olurmuş.*** (BK: d- 3)

-İnsan oğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Kağan, İştemi Kağan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.

oltur-: otur-; **olut:** yer (Kırg)

-*Çıyırđı menen Kanıkey*

Ne kılarnın bile albay

***Oltura** kaldı burkurap.* (SY, 19. s)

-Çıyırđı ile Kanıkey ne yapacağını bilmeden hıçkıra hıçkıra ağlayıp oturdular.

-*Oyu tereñ er bolso,*

Olutun** taap **olturar. (M I, 232. s)

-Akıllı, görgülü bir yiğit ise kendine layık olan yere oturur.

olurt-: tahta oturt-, otur- (OY)

-*Türk bodun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümin ol Teñri kagan **olurtdı**.* (BK: d- 21)

Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak) tahta oturttu.

oturguz-: oturt- (Kırg)

-*Uşu tapta bir kök 'Volga' lıp toktop, canağı cük kötörgön kişini anan tigi türü suuk ayaldı **oturguzup** cönöp ketti.* (SÖ, 173. s)

-O an mavi bir 'Volga' şıp diye durdu, deminki yük taşıyan adamı ve o sevimsiz kadını oturtup uzaklaştı.

on: on (OY)

-*Oza kelmiş süsin Kül Tigin agıtıp Toñra bir uguş alpagu **on** erig Tonga Tigin yogınta egirip ölürtümüz.* (KT: k- 7)

-Süratle gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Toñra(lardan) bir grup yiğit on eri Toña Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük.

on: on (Kırg)

-*Karmaşıp kanga batışıp,*

On küngö çeyin atışıp. (SY, 315. s)

-On gün kadar çarpıştılar, vuruştular, kana battılar.

ordu: kağanın karargahı (OY)

-*Oguz yağı **ordug** basdı.* (KT: k- 8)

-Düşman Oğuzlar karargahı bastılar.

ordo: han saray (Kırg)

-*Kapkası altın korgongo*

*Kanıkeydin **ordogo***

Alar cakın barganı. (M II, 46. s)

-Onlar kapısı altından yapılmış Kanıkey'in sarayına yaklaştılar.

ortu: orta (OY)

-*İlgerü, kün tuqsıkka, birgerü kün **ortusiñaru**, kurıgaru kün batsıkuña yırgaru tün **ortusiñaru**, anta içreki bodun kop maña körür.* (KT: g- 2)

-İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.

orto: orta (Kırg)

-*Kalp menen çındın **ortosu**- tört eli /Köz menen körgön çın, kulak menen ukkan kalp/.* (BF, 120. s)

-Gerçek ile yalanın arası dört parmaştır /Gözle görülen gerçek, kulakla duyulan yalan/.

oruk: yol (OY)

-*Bir at **orukı** ermiş.* (T I: d- 7)

-(Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş.

ooruk: yol, savaş gerisi (Kırg)

-*Olcoñdogon Akkula,*

Oorukka çıksam, mineyin. (M I; 186. s)

-İri yarı Akkula'yı yola çıksam bineyim.

-**Oorukta** uykuçu uul, çabıkta başın sayga taştagan. (ML, 150. s)

-Savaş gerisinde hep uyuyan oğul, çarpışmada başını çukurlukta kaybeder.

ot: ateş (OY)

-*Ança kazganıp birki bodunug ot sub kılmadım.* (BK: d- 22)

-Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim.

ot: ateş (Kırg)

-*Öçkön bir ottu tamızdiñ, Şuutum,*

Ölgön bir candı tirgizdiñ, Şuutum. (M I, 293. s)

-Sönmüş ateşi tekrar yaktın, Şuutum,

Ölmüş canı tekrar dirilttin, Şuutum.

otuz: otuz (OY)

-*Barkın, bedizin bitig taşın Biçin yılka, yitiñ ay otuzka kop alkdımız.* (KT: k-d)

-Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik.

otuz: otuz (Kırg)

-*Otuzdan oodum deşke oozum barbayt,*

Cıyrmaga çıktım deşten uyalamın. (BS, 141. s)

-Otuzu geçtim desem ağzıma yakışmıyor,

Yirmiyi doldurdum demekten utanıyorum.

opla-: hızla ileri atıl-, kendini tutama- (OY)

-*Kül Tigin Bayırkunuñ ak adgırıg binip oplayu tegdi* (KT: d- 35)

-Kül Tigin Bayıku'ların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti.

op: ünlem, içe çek-, ah et-, zıplarken, ağır bir şey kaldırırken kullanılır (KOS, 575. s)
(Kırg)

oz-: 1) geç-, ileri git-, öne geç-, 2) kurtul- (OY)

-*Oza kelmiş süsin Kül Tigin agıtıp Toñra bir uguş alpagu on erig Tonga Tigin yogınta egirip ölürtümüz* (KT: k- 7)

-Süratle gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Toñra(lardan) bir grup yiğit on eri Toña Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdü.

-*Beş balık anı üçün ozdu.* (BK: d- 29)

-Beşbalık onun için kurtuldu.

oz-: öne geç-, hızla ileri atıl- (Kırg)

-*Aga karşı Belek közündö mensiniü uçkunu ozdu.* (KO, 201. s)

-Ona karşı Belek'in gözlerinde bir kurum kıvılcımı ileri geçti.

-Ö-

ö-: düşün-, akıl et-, bil- (OY)

-*Açsar tosık ömez sen, bir todsar açsık ömez sen.* (BK: k- 6)

-Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir de doyarsan (tekrar) acıkacağını düşünmezsin.

oylo-: düşün-, **üyrön-:** öğren-, **üyröt-:** öğret-. ö-g+e-re-n->ögiren->öğren->öyren->üyrön- (Kırg)

-*Oynop süylösöñ da, oylop süylö.* (ML, 150. s)

-Oynayıp konuşsan da düşünüp konuş.

Üyröngönüñ özüñ için. (ML, 139. s)

-Başkaları için yapsan bile kendin için öğrenirsin.

-*Beri kel, kamır cuurup, kesme keskendü üyrötüp koyoyun, karaldım.* (MB, 318. s)

-Gel beri, hamur yoğurmayı, erişte kesmeyi öğretiyim, yavrum.

öd (I): zaman (OY)

-*Ol ödke kul kullug bolmuş erti, küñ küñlüg bolmuş erti.* (KT: d- 21)

-O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi.

mezgil, uçur, ubakit: zaman (Kırg)

-*Bir mezgilderdegi deñizdin ordu deyin deseñ çuñkurlar, oyduñdar cok.* (KO, 623. s)

-Bir zamanlardaki deniz diye tahmin edersen yerinde çukurluklar bulunmuyor.

-*Töö terisinen casalgan dobulbastar tarsıldap, kol saluu bir uçurda başaldı.* (KO, 34. s)

-Deve postundan yapılmış davulların şakırdamasıyla aynı anda hücum başladı.

öd (II): öd (OY)

-*Teñri yer bulgakın için, ödiñe küni tegdük için, yağı boltı.* (BK: d- 29)

-Gök (ile) yer (arasındaki) kargaşa nedeniyle; ödlere haset girdiği için, (bize) düşman oldular.

öt: öd (Kırg)

-*Ötüñdü carıp alayın,*

Ölüm kılıp salayın. (M I, 199. s)

-Ödünü kesip alayım, öldüreyim.

ödüş: tam gün, 24 saat (OY)

-*Kök Öñüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim.* (BK: g-d)

-Gök Öng (ırmağını) geçerek ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim.

kün-tün, sutka: tam gün (Kırg)

-*Col tarttik eki sutka bir vagondo,*

Kadimki coldoştorço bolup şerik. (Turusbekov: KTTS, 548. s)

-*Künü-tünü, çabuulga buyruk küttük,*

Dayardık, bardık işti tegiz büttük. (TŞ, 106. s)

-Gece gündüz hücum için emir bekledik,

Hazırlığımızı, tüm işimizi tamamladık.

-*Ar bir sekund biz için sutka bolup uzarıp...* (SÖ, 65. s)

-Her saniye bizim için sanki yirmi dört saat gibi uzayıp...

ög: anne, üvey anne (OY)

-*Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım, bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti.* (KT: k- 9)

-(Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunça hayatta kalanlar cariyeye olacak idi.

ögöy: üvey (Kırg)

-*Menin ögöy ekenimdi kızımız eç kaçan bilbeyt.* (MB, 248. s)

-Benim üvey olduğumu kızımız hiçbir zaman öğrenmeyecek.

ög-: öv- (OY)

-*Kaŋım kagan Türk beglerin bodunun ertüñü ti mag itdi ögdi.* (BK: g- 15)

-(Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) öğdü.

makta- (Kırg)

-*Maktoo- cetkiret, çagım- öltüröt.* (ML, 141. s)

-Övmek kavuşturur, iftira öldürür.

ögir-: sevin- (OY)

-*Kara bodun 'Kaganım kelti' tip ögirip sebinti... atsızka at birtim.* (BK: D 41)

-Avam halkı (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi... ünvanınıza ünvan verdim.

süyün-: sevin- (Kırg)

-*Süyüngön menen mañday ayrılбайт,*

Korkkon menen cürök carılбайт. (ML, 167. s)

-Sevinmekten alın çatlamaz,

Korkmaktan yürek patlamaz.

ögleş-: danış- (OY)

-*Ol üç kagan ögleşip "Altun yış üze kabışalım!" temiş.* (T I: d- 3)

-Bu üç kağan birbirine akıl danışıp "Altay dağları üzerinde buluşalım!" demişler.

akıldaş-, keñeş-: danış- (Kırg)

-*Keñeşip kesken barmak oorubайт.* (ML, 121. s)

-Anlaşıp kesilen parmak ağrımaz.

-*Akıldaşkan sagızgan aygır alat.* (ML, 30. s)

-Anlaşan saksagan aygır alır.

ögsüz: öksüz, anasız (OY)

-*Kül Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi* (KT: k- 9)

-Kül Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz eri mızrakladı, karargahı (düşmana) vermedi.

öksüz: yetim, **cetim:** yetim (Kırg)

-*Ata-enesi cok, öksüz.* (KTTS, 480. s)

-Anne babası olmayan yetimdir.

-*On cıl murun kakşap, maarap bir ulak,*

Özüñö okşop cetim kaldı eneden. (BS, 58. s)

-On yıl önce bir oğlak senin gibi öksüz kalıp hüngür hüngür ağladı, meledi.

ögtür-: övdür- (OY)

-*İnançu Apa Yargan Tarkan atıg birtim, anı ögtürtüm.* (KT: b- 1)

-(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan ünvanını verdim, (onu) övdirdim.

maktat-: övdür- (Kırg)

-*Irçılarga maktatuu.* (KOS: 513. s)

-Ozanlara övdürmek.

ök: pekiştirme edatı (OY)

-*Anta kisre, Teñri bilig bertük üçün, özüm ök kagan kışdım.* (T I: b- 6)

-Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.

ök: pişmanlık ifade eden ünlem, **ök > ökün-** (KOS, 589. s) (Kırg)

ökün-: pişman ol-, üzül- (OY)

-*Antag ödke ökünüp Kül Tiginig az erin irtürü ittımız.* (KT: d- 40)

-Böyle bir zamana hayıflanıp Kül Tigin'i az (miktar) eri ile ulaştırıp gönderdik.

ökün-: pişman ol-, üzül- (Kırg)

-*Eki kelbes ömürdü,*

Ötkörüp alıp ökünbö! (RŞ, 222. s)

-Eki kere gelmez ömürü boşuboşuna geçirdiğine sonradan üzülme!

öl-: öl- (OY)

-*Süçig sabıña yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun, öltüg.* (BK: k- 5)

-(Çinlilerin) tatlı sözlerine, yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün.

(Kırg) **öl-:** öl-

-*Kol kuuşurup, baş iybey,*

Koygulaşıp ölobüz. (M I, 9. s)

-İki büküm olup eğilmektense çarpışarak öleceğiz.

ölüg: ölü, ölmüş (OY)

-*Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kuñçuyularım, bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti, ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.* (KT: k- 9)

-(Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunça hayatta kalanlar cariyeye olacak idi, ölenler (de) yzıda yabanda yata kalacak idiniz.

ölük: ölü, ceset (Kırg)

-*Cakşı it ölügün körsötpöyt.* (ML, 81. s)

-İyi köpek ölüsünü göstermez.

öldür-: öldür- (OY)

-*“Yorımasar, bizni, kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan neñ erser bizni ölüртеçik ök” temiş.* (T I: k- 5)

-“Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi mutlak öldürecek” demiş.

öltür-: öldür- (Kırg)

-*Koyondu kamış öltüröt, erdi namıs öltüröt.* (ML, 123. s)

-Tavşanı kamış öldürür, eri namıs öldürür.

öñ: ön, ileri, doğu (OY)

-*Sabı anteg: “Öñdün kagangaru sü yorılım” temiş.* (T I: k- 5)

-Sözleri şöyle idi: “Doğu kağanına karşı sefer edelim” demiş.

öñ: yüz, ön, **çıgış:** doğu (Kırg)

-*Öñ körgöndö cüz tayat*

Özünön kabar alalı. (SY, 112. s)

-Yüzyüze gelince reddedemez

Gidip kendinden haber alalım.

-Asman beti ört alganday kızarıp, batıstan **çıgışka** çaçıragan kızıl calın ak möngülördü şököttöp, too baştarın kanga aldı. (ET, 111. s)

-Gökyüzü ateş tutmuş gibi kızarmış, batıdan doğuya serpilen kırmızı alev doruktaki buzullara güzellik katarak dağ başlarını kanla sardı.

ör-: baş kaldır-, isyan et- (OY)

-*Kurdın Sogud örti*. (KT: b- 1)

-Batıda Soğdlar baş kaldırdı.

ördö-: tırman-, yüksekliğe çık-; **ör**: yüksekçe bir yer (Kırg)

-**Örgö** çıksam öböğüm,

Tömön tüşsöm cölögüm. (SY, 119. s)

-Yokuşa çıksam dayanağım, aşağı insem destekleyicimdir.

-*Şaşkan coo, kaçkan coo Tuyuktun kapçıgayın ördöyt*. (KO, 31. s)

-Kaçan, şaşkınlığa kapılan düşman Tuyuk dağ boğazı boyunca tırmanır.

ört: alev, ateş (OY)

-*Ekinti kün örtçe kızıp kelti*. (T II: b- 5)

-İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler.

ört: alev, ateş (Kırg)

-*Tögün cerden ört çıkpıyt*. (ML, 176. s)

-Boşu boşuna ateş ortaya çıkmaz.

ötrü: sonra (OY)

-*Anta ötrü Oguz kopın kelti*. (T I: g- 9)

-Ondan sonra Oğuz'ların hepsi geldi, (boyun eğdi).

öt-:geç-, **kiyin**: sonra (Kırg)

-*Kara coldun boyunda oturup, öydö-tömön ötkön colooçulardı kondurup, cılañaçka ton, açkaga dan, cöölörgö at berdirip, el algan*. (ET, 119. s)

-Kara yolun kenarında oturarak öteye beriye geçen yolcuları kondurmuş, çıplak olana giysi, aç olana tohum, yaya olana at vererek halk sahibi olmuş.

-*Ulandarım tınarsıñ*

Ukmuştu kiyin ugarsıñ. (M I, 259. s)

-Oğlanlarım yorgunluğunuzu alırsınız, sonra da olağanüstü bir haber öğrenirsiniz.

ötüg/ötünç: rica (OY)

-*Yalabaçı, edgü sabı ötügi kelmez tiyin yayın süledim*. (BK: d- 39)

-Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim.

-*Kaganım, ben özüm, Bilge Tunyukuk ötüntük ötüñçümin eşidü berti*. (T I: g- 8)

-Kağanım, (benim) kendimin, Bilge Tunyukuk'un arz ettiğim ricamı dinlemek lutfunda bulundu.

ötünüç: rica (Kırg)

-*Makul, bul ötüñçüñdü men eske alayın, dedi sözünün akırında komandır*. (SÖ, 62. s)

-Peki, bu ricamı göz önüne alayım, diye sözünü tamamladı komutan.

ötün-: arzet-, rica et- (OY)

-*Kaganıma ötüñüp sü eletdim*. (T I: d- 1)

-Kağanıma arz edip ordu sevk ettim

ötün-: rica et- (Kırg)

-Adılbek kapastagı bödönönü ayap, daroo anı koyo berüünü **ötüngön**. (SÖ, 93. s)

-Adılbek kafesteki bildircına acıyarak onu hemen koyuvermesini rica etmişti.

öz: kendi (OY)

-Kazgantukın üçün udu **özüm** kazgantukum üçün, il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı.

(T II: d- 5)

-(Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.

öz: kendi (Kırg)

-Ar kimidiki **özünö**, ay körünöt közünö. (ML, 38. s)

-Her kimseninki kendine ay görünür gözüne.

-S-

sab: söz, haber (OY)

-Antağın için igidmiş kaganın **sabın** almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arıltıg. (BK: k- 7)

-Öyle olduğun için (seni) besleyip doyurmuş kaganının sözünü dinlemeden her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin.

söz: söz (Kırg)

-Etten ötkön tayaktan, sööktön ötkön **söz** caman. (ML, 206. s)

-Etten geçen dayaktan, kemikten geçen söz kötüdür.

saç: saç (OY)

-Bunça bodun **saçın** kulkakın bıçdı. (BK: g- 12)

-Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti.

çaç: saç (Kırg)

-Oloñdoy bolgon kayran **çaç**,

Töböğö kınap tüydü emi. (M II, 284. s)

-Gür saçlarını tepesine sıkıca topuz topladı.

sakın-: düşün-, kaygılan- (OY)

-Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu **sakıntım**. (KT: k- 11)

-Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.

sagın-: özle- (Kırg)

-Ar dayım estep kat kütökön,

Bir kızımdı **sagındım**... (MA, 54. s)

-Hiç beni aklımdan çıkarmadan mektup bekleyen kızımı özledim.

sanç-: mızrakla- (OY)

-Süsin anta **sançdım**, yabırdım. (BK: d- 31)

-Askerlerini orada mızrakladım, hezimete uğrattım.

canç-, cançta-: ez-, boz-, savaş- (Kırg)

-Bet alışkan duşmandın

Eçenin cerge cançtadı. (SK, 12. s)

-Karşısına çıkan düşmanın çoğunluğunu yere ezdi.

sansız: sayısız, hesapsız (OY)

-*Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyeñin sansız kelürüp kop kottı.* (BK: g- 12)

-Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktar)da getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

sansız: sayısız, hesapsız (Kırg)

-*Kaluñ düynö, sansız mal,*

Kökötöygö saydı dep,

Coloy ugup kalıptır. (ETş, 13. s)

-Kökötöy'ün cenazesinde düzenlenecek oyunlara sayısız, hesapsız mal ve mülkü ödül koyduklarını Coloy işitmiş.

sarıg: sarı (OY)

-*Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük için sarıg altun, ürüñ kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buñsız kelürti.* (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

sarı: sarı (Kırg)

-*Sarı kamış kıydırıp,*

Sarı atanga cıydırıp. (M II, 205. s)

-Sarı kamış kestirdi,

Sarı deveye yükledi.

sayu: her (OY)

-*Ol ok tün bodunun sayu ittımız.* (T II: b- 7)

-O gece hepsinin halkına (bunlarla haber) gönderdik.

sayın: her (Kırg)

-*Saat sayın küzgügö barıp,*

On kiyinip, on çeçet. (BS, 259. s)

-Her saat aynanın önünde dikilir,

Elbisesini on kere giyer, çıkarır, değiştirir.

sebin-: sevin- (OY)

-*Olurtukuma, ölteçiçe sakınıgma Türk begler bodun ögirip sebinip toñıtmuş közi yügerü körti.* (BK: d- 2)

-(Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.

süyün-: sevin- (Kırg)

-*Aç neme al baştıktı çeçer zamat*

Süyünüp, ala koydu bışkan nandı. (MA, 180. s)

-Bohçanın gözünü çözünce acıkmış kimse içinden kızartılmış ekmeği sevinçle alıverdi.

sekiz: sekiz (OY)

-*Otuz artukı **sekiz** yaşımına kışın Kitany tapa süledim.* (BK: g- 2)

-Otuz sekiz yaşımda kışın Kitay'lara doğru sefer ettim.

segiz: sekiz (Kırg)

-*Tolgoosu **segiz** küin bolgon,*

Tolgotkon mınday kim bolgon. (M I, 23. s)

-Doğum ağrısı sekiz gün sürdü,

Böylesine sancılanan kimse olmamıştı.

semiz: semiz (OY)

-*Toruk bukalı **semiz** bukalı irakda bilser, **semiz** buka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım.* (T I: b- 6)

-(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm.

semiz: semiz (Kırg)

-*Koy **semizi**- koyçudan.* (ML, 124. s)

-Semiz koyun çobandandır.

sen: sen (OY)

-*Türk bodun, tokurkak **sen**: açsık tosık ömez sen; bir todsar açsık ömez sen.* (KT: g- 8)

-(Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyersan açlığı (hiç) düşünmezsin.

sen: sen (Kırg)

-*Semetey **seni** sayganda,*

Öltürböy tirüü koyçu emes. (SY, 217. s)

-Semetey sana mızrak saplarsa canlı diri bırakmaz.

sı-: tahrip et-, kır- (OY)

-*Meniñ sabımın **simadı**, Tabgaç kaganıñ içreki bedizçig ittu.* (KT: g- 11)

-(Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler.

sın-: kırıl-; **sındır-:** kır-; **sıya çap-, sıya at-, sıy çap-, sıy at-:** kır- (Kırg)

-*Bir uydun müyüzü **sınsa**, miñiniki zırkırayt.* (ML, 67. s)

-Bir ineğin boynuzu kırılırsa, bin inek acı çeker.

-*Abaylatpay bir attıñ,*

*Bir cak butum **sıy attıñ.*** (Kş, 167. s)

-Dikkatsizce vurduğun için bir ayağımı kırdım.

sıgıt: feryat, figan (OY)

-*Közde yaş kelser tıda, köñülte **sıgıt** kelser yanturu sakıntım* (KT: k- 11)

-Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.

sıkta-: ağla- (Kırg)

-*Iylabagın, Kanıkey*

***Sıktabagın**, kulunum.* (SY, 30. s)

-Ağlama, sızlama yavrum Kanıkey.

sıgıtçı: yasçı, ağlayıcı (OY)

-Yogçı **sıgıtçı** öñre, kün tugsıkda Bükli Çöllüg el, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtany, Tatabı... bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. (KT: d- 4)

-(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.

koşokçu: ağıtçı, ağlayıcı (Kırg)

-*Küygön katın-koşokçu*. (ML, 134. s)

-Yakınını kaybeden kadın ağıt yakar.

sıgta:- yas tut-, ağla- (OY)

-Yogçı **sıgıtçı** öñre, kün tugsıkda Bükli Çöllüg el, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtany, Tatabı... bunça bodun kelipen **sıgtamış**, yoglamış. (KT: d- 4)

-(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.

sıkta:- yas tut-, ağla- (Kırg)

-*Iylabagın, Kanıkey*

Sıktabagın, kulunum. (SY, 30. s)

-Ağlama, sızlama yavrum Kanıkey.

sıgun: geyik (OY)

-Yay bolsar, üze teñri köbürgesi eterçe, ança, tagda sıgun etser, ança, sakınur men. (BK: b- 4)

-İlkbahar gelince, yukarıda (gök) davulu (nasıl) gümbürderse, öylece, dağlarda geyikler (nasıl) böğürürse, (öylece), yas tutuyorum.

kiyik: geyik (Kırg)

-**Kiyik** atıp, añ uulap,

Cırgaybız dep ermekke. (SY, 142. s)

-Geyik vurup avlanarak eğleniriz.

sıñar: yarım, yarı (OY)

-**Sıñar süsi ebig barkıg yulgalı bardı**, **sıñar süsi süñüşgeli kelti**. (BK: d- 32)

-Yarı ordusu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi.

sıñar: yarım, çiftin birisi (Kırg)

-*Sınçının sıñar ötügü mayrık*. (ML, 167. s)

-Eleştirenin ayakkabılarının biri eğridir.

-*Cubayımdan ayrılıp*,

Sıñar boldum, *Tuyana*. (Kşk, 164. s)

-Eşimden ayrılıp yarım kaldım, Tuyana.

siñil: küçük kız kardeş (OY)

-**Siñilim** *kuñçuyug birtimiz*. (KT: d- 20)

-(Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik.

siñdi: bir abla için küçük kız kardeş (Kırg)
-*Ecesi kiygen tondu siñdisi da kiyet.* (ML, 194. s)
-Ablası giyen kürkü kız kardeşi de giyer.

siñük: kemik (bk. süñük) (OY)
-*Kaniñ subça yügürti, siñüküñ tagça yatdı.* (KT: d- 24)
-Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı;
söök: kemik, **söñgök:** ağaç gövdesi (Kırg)
-*Dos ayrılat, söök kayrılrat.* (ML, 74. s)
-Arkadaş ayrılır, kemik (kardeş) tekrar kavuşur.
-*Darıyka cıgılboogo turmuşıp, etegin ayırıp, belin butakka buup, çaçın söñgökkö çırmap, canga aralcı izdedi.* (ET, 325. s)
-Darıyka düşmemek çabasıyla eteğini yırtıp, belini budağa bağladı, saçını ağacın gövdesine sardı, canını kurtarmaya çare aradı.

siz: siz (OY)
-*Türk matı bodun, begler, bödke körügme begler gü yañıltaçı siz?* (KT: g- 11)
-(Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?
siz: siz (Kırg)
-*Sen degen senek söz,*
Siz degen sılık söz. (ML, 162. s)
-Sen demek kaba, siz demek naziktir.

sök-: sök- (OY)
-*Süñüg batımı karıg söküpen Kögmen yışıg toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız.* (KT: d- 35)
-Mızrak batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda iken bastık.
sök-: sök-, dikişini aç- (Kırg)
-*Tört butu tıbray kökürögü söğüldü.* (KO, 170. s)
-Dört ayağı tıpır tıpır göğsü kesildi, söküldü.

sökür-: çöktür-, bağımlı kıl- (OY)
-*Teñri yarlıkaduk için, illigig elsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış; yağıg baz kılmış; tizligig sökürmüş, başlıgıg yüküntürmüş.* (KT: d- 15)
-Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.
baş iydir-, tizelet-, çögölöt-: bağımlı kıl-, tabi kıl-, çöktür- (Kırg)
-*Çögölöp çaşagança, tike cürüp can taştta.* (ML, 188. s)
-Diz çöküp yaşamaktansa ayaküstü can ver.
-*Tizelep çaşagança, tik turup ölgön cakşı.* (ML, 172. s)
-Diz çöküp yaşamaktansa dik durup ölmek yeğdir.

sözleş-: sözleş-, konuş- (OY)
-*Tigin eki şad inim Kül Tigin birle sözleşdimiz.* (BK: d- 21)
-Prens iki şad (ve) kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık.

süylö-, süylöş-: konuş- (Kırg)

-*Kişi emes kişi söz emes sözdü süylöyt.* (ML, 123. s)

-Adam olmayan birisi lüzumsuz söz söyler.

sub: su, ırmak (OY)

-*Kanıñ subça yügürti, siñüküñ tağça yatdı.* (KT: d- 24)

-Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı;

suu: su (Kırg)

-*Cañgagım carım boluptur,*

Çınarım suudan kalıptır. (M II, 166. s)

-Cevizim yarım kalmış,

Kavağım susuz kalmış.

suk: haset, kıskançlık, hırs, öfke (OY)

-*Sukun ...oglin yutuzın anta altım.* (BK: d- 38)

-Kıskançlıkla çocuklarını (ve) kadınlarını orada gasp ettim.

suk: aç göz, obur; kıskançlık (Kırg)

-*Sagızgan saktıgınan ölböy, suktugunan ölot.* (ML, 160. s)

-Saksağan kulağından ölmez, boğazından ölür.

-*Mılık ünü udaa-udaa tars etti,*

Eki suk eki cakka calp etti. (MA, 218. s)

-Tüfek sesi peşpeşe küt küt etti,

İki obur iki tarafa düştü.

sü: ordu, asker (OY)

-*Sabı antag: 'Yarış yazıda on tümen sü terilti' tir.* (T II: b- 1)

-Sözleri şöyle: "Yarış ovasında yüz bin asker toplandı" diyor.

asker, kol, koşuun: ordu, asker (Kırg)

-*Toktoy tur, bugün aman kalsañ da, erteñ kuralduu kol menen kelip, muuzdatamın.* (KO, 252. s)

-Peki görürsün, bugün sağ salim kaldıysan bile, yarın silahlı asker ile gelip boğazlayıp öldüreceğim.

-*Kalıñ koşuun kıcıldayt,*

Kara kurttay bıcıldayt. (M II, 187. s)

-Sayısız asker kurt yuvası gibi kaynaşır.

süçig: tatlı, hoş (OY)

-*Süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş* (KT: g- 5)

-Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş.

çüçü, çüçük: 1) tatlı, şirin; 2) kekeleyerek (çocukça) konuşan birisi (Kırg)

-*Açuu menen çüçünün daamın tatuu.* (KOS, 880. s)

-Hayatın acı ve tatlısına katlanarak tecrübe edinmek.

-*Açık tilge- zaar cılan,*

Çüçük tilge- canım kurban. (KTDS I, 127. s)

-Acı söze karşı zehirli yılan olayım, tatlı söze canım kurban olsun.

- Çüçü tamak.** (KOS, 880. s)
- Boğazına düşkün.
- Tiliñiz **çüçük** eken dep, meni süylötpöy koyuştu. (KTSS, 175. s)
- Diliniz kekeme imiş diye bana konuşma fırsatı vermediler.

süle-: ordu sevk et-, sefer et-, ordu ile sefere çık- (OY)

- Sü **sülepen** tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. (BK: d- 3)
- Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar.

kol başta-: ordu sevk et-, orduyu götür- (Kırg)

- Babam Bakay kariya*
- Koldu başta, oluya.** (SK, 241. s)
- Evliya gibi yaşlı babam Bakay orduyu götür.

sület-: ordu sevk ettir- (OY)

- Keligme beglerin bodunun itip yığıp, azça bodun tezmiş erti, On-Ok süsin sületdim.* (T II: b- 8)
- (Bize) gelen beylerini ve halkını derleyip toplayıp, bir az halk kaçıp gitmiş idi, On-Ok ordusunu sefere çıkarttım.

saparga çıgar-, soguşka attandır-: ordu sevk ettir- (Kırg)

- Añgiça soguş çığıp, er-bülö tüp kötörö soguşka attandı.* (SÖ, 93. s)
- Aniden savaş başlayıp erkeklerin hepsi savaşa gittiler.
- Oşentip çañkaygan kıştın açık tañında oor kuraldangan alptar tündük taraptı bettep saparga attanıştı.* (BKK, 32. s)
- Böylece kışın bulutsuz açık şafağında ağır silahlanmış kahramanlar kuzey tarafa doğru sefere çıktılar.

süñüg: mızrak (OY)

- Usın süñügün açdımız.* (T I: k- 4)
- Uykularını mızraklarımızla açtık.
- süñgü, züñgü:** mızrak (Kırg)
- Algandarı calañdap,*
- Uçu bolot çoñ züñgü.* (CD, 145. s)
- Elinde evirip çevirdiği çelik uçlu büyük mızraktır.
- Erdikti eç biriñer kılbaysiñar,*
- Arkadan takap tursa kanduu süñgü.* (KOS, 672. s)
- Arkanıza kanlı mızrak dayanırsa hiçbiriniz kahramanlık gösteremezsiniz.

süñüş: savaş, muharebe (OY)

- Aguda eki ulug süñüş süñüşdüm.* (BK: d- 34)
- Ağu'da iki büyük savaş verdim.
- süñgü-**: arasına gir-, dal- (Kırg)
- Kiçinekey beçel süñgüp kirip suu içer /Kaşık/. (BF, 101. s)*
- Küçücük cılız içine dalıp su içer /Kaşık/.
- Nayza süñgüdü.* (KOS, 672. s)
- Mızrak saplandı.

süñüş-: savaş- (OY)

-*Oguzka beş süñüşdi.* (T II: g- 5)

-Oğuz'larla (da) beş (kez) savaştı.

süñgü-, süñgüt-: dal-, arasına gir- (Kırg)

-*Deñizge süñgügön çabaktay cogolgon Carkımbay Ürümçü degen şaarı baştap, kıyla cer kıldırıp, Mongoliyanı aralap, Orusiyanın çığıştığı şaarlarına bardı.* (KO, 54. s)

-Denize dalan küçük balık kaybolan Carkımbay Ürümçü şehrinden tutunuz da pek çok yer gezmiş, Moğolistan'ı dolaşarak Rusya'nın doğusundaki şehirlere gitmişti.

-*Nayza süñgüttü.* (KOS, 672. s)

-Mızrak sapladı.

sür-: sür-, uzaklaştır- (OY)

-*Süñüglüg kantan kelipen süre eltdi?* (KT: d- 23)

-Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı?

sür-: sür- (Kırg)

-*İçkeriden buyruk bar: 'Tuzemderdi Kitay çegine çeyin sürgülö, baş iybegenderin suraksız atkıla' degen.* (ET, 161. s)

-'Yerlileri Çin sınırına kadar sürün, itaat etmeyenlerini sorgusuz vurun!' diye içeriden bir emir var.

-T-

tabışgan: tavşan (OY)

-*Keyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz.* (T I: g- 1)

-Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.

koyon: tavşan (Kırg)

-*Erdi namıs öltüröt, koyondu kamış öltüröt.* (ML, 123. s)

-Eri namus öldürür, tavşanı kamış öldürür.

tag: dağ (OY)

-*Kanıñ subça yügürti, siñüküñ tagça yatdı.* (KT: d- 24)

-Kanlarımız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı.

too: dağ (Kırg)

-*Körüngön toonun ıraağı cok.* (ML 130. s)

-Gözükten dağ uzak değil.

tagık-: dağa çık- (OY)

-*Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmuş, tagdaki inmiş, tirilip yetmiş er bolmuş* (KT: d- 12)

-(İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

toogo çık-: dağa çık- (Kırg)

-*Kococaş toogo çigarın*

Zulayka suluu bildi emi. (Kş, 121. s)

-Kococaş'ın dağa tırmanacağını Zulayka güzelim öğrenmiş.

takı: dahi, daha (OY)

-*Yaguk el erser, ança takı erig yerte irser, ança erig yerte beñgü taş tokıtdım, bitıtdım.* (KT: g- 13)

-(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırtım.

dağı: dahi, daha, da (Kırg)

-*Eti kızıp algan akbuurul calkuyrugun sapırılıtp, başın çulguy, oozduk berbey dağı dalay cerge uzadı.* (ET, 133. s)

-Eti kızmış beyazımsı kır at yelesini, kuyruğunu savurarak, başını silkerek, gem vermeden daha epey yere uzaklaştı.

taluy: deniz, okyanus (OY)

-*Türk bodun kılınalı, Türk kagan olurgalı, Şantuñ balıkka, taluy ügüzke tegmiş yok ermiş.* (T I: d- 1)

-Türk halkı (yaratılalı), Türk kağanı tahta oturalı, Şantung şehirlerine, denize vardığı yok imiş.

deñiz: deniz (Kırg)

-*Bir mezgilderdegi deñizdin ordu deyin deseñ çuñkurlar, oyduñdar cok.* (KO, 623. s)

-Bir zamanlardaki deniz diye tahmin edersen yerinde çukurluklar bulunmuyor.

tam: duvar (OY)

-*Yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop Yollug Tigin bitidim.* (KT: g-D)

-Yürmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yolluğ Tigin, (ben) yazdım.

tam: duvar; ev (Kırg)

-*Tögörök bışkan nanı bar,*

Tört buluñ kelgen tamı bar. (M II, 19. s)

-Yuvarlak ekmeği var,

Dört köşeli evi var.

-*Kep tamda. Bul degen beton. Pilimot menen atsañ da ötpöyt.* (MB, 230. s)

-Mesele işte duvara bağlıdır. Duvar betondan yapılmıştır. Mitralyöz ile vursan bile delinmez.

tamga: mühür (OY)

-*On-Ok oglum Türgiş kaganta Makaraç tamgaçı Oguz Bilge tamgaçı kelti.* (KT: k- 13)

-On-Ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi.

tamga: en, damga, harf (Kırg)

-*Mına uşunday okuya eç kaçan bolbosun- dep, bizdin ata-babalarımız uşul taşka tamga basıp koyuşuptur, baldar.* (MB, 186. s)

-İşte böyle olaylar bir daha hiçbir zaman tekrarlanmasın diye bizim ecdadlarımız bu taşta yazmış, çizmişler, çocuklar.

tañ: tan, şafak (OY)

-*Bolçuka tañ üntürü tegdimiz.* (T I: k- 11)

-Bolçu'ya tan atarken vardık.

tañ: tan, şafak (Kırg)

-Üç küngö cetpey **tañ** cañı atkanda it abalayt. (KO, 614. s)
-Üç günü doldurmadan şafak yeni söktüğünde köpek havlar.

tapa: -a doğru, -a karşı (OY)

-*Altı çub Sogdak tapa süledimiz, buzdumuz.* (KT: d- 31)

-Altı bölgeyi Soğdak'lara doğru sefer ettik (ve onları) bozguna uğrattık.

karay, közdöy: -a doğru (Kırg)

-*Örgö karay tüz baratıp kokustan,*

Ömür colun keede caza baskanın. (SC, 125. s)

-Yukarı ilerlerken hayatında aniden yanlış adımlar atmıştı.

-*O düynö közdöy col tartsam,*

Ordumdu basar balam cok. (Ceñicok // ZA II, 81. s)

-Öbür dünyaya yol alırsam,

Yerime geçecek oğlum yok.

tapla:- tasvip et-, hoş karşıla-, beğen- (OY)

-*Üze Teñri, ıduk Yer Sub eçim kagan kutı taplamadı erinç.* (BK: d- 35)

-(Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam Hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz.

caktır:- hoş karşıla-, beğen-, **koldo**:- destekle-, **tapta**:- sevgi, şefkat, onay belirtisi olarak birinin omzuna, dizine vs hafifçe vur-, sıvazla- (Kırg)

-*Oluya da cakının koldoyt.* (ML, 148. s)

-Evliya da yakınımı destekler.

-*Çatkalın cazgı tañı menen cazgı keçin, caykı tañı menen caykı keçin Akbayev dayım biyikten körüünü caktırçu.* (SÖ, 97. s)

-Çatkal'ın ilkbahardaki şafağı ile akşamını, yazın şafağı ile akşamını Akbayev, hep yükseklikten seyretmeyi severdi.

-*Erkin Kumayıktı taptap-taptap koydu.* (KOS, 705. s)

-Erkin Kumayık'ı okşadı.

tarkinç: huzursuz (OY)

-*“Oguzı yeme tarkinç ol” temiş.* (T I: d- 5)

-Oğuz'ları da huzursuzdur” demiş.

tarka-, **tara**:- dağıl- (Kırg)

-*Tarkadı tağı bul kezde,*

Talastan cegen soyuldun. (Ceñicok // ZA II, 114. s)

-Talas'tayken kafasına yediği topuz izi artık kalmadı.

taş (I): taş, taşlık yer, mezar taşı, kitabe (OY)

-*Bark itgüçi bediz yaratıgma bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkkanı Çañ Señün kelti.* (KT: k- 13)

-Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) mezar taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çañ kelti.

taş: taş (Kırg)

-*Taşçı taştı teşet, ayıñ baştı teşet.* (ML, 170. s)

-Taşçı taş deler, dedikodu baş deler.

taş (II): dış (OY)

-*İda taşda kalmış kubranıp yeti yüz boltı.* (T I: b- 4)

-Dağda bayırda kalmış olan'ları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu.

tış: dış; **taşta-:** bırak- (Kırg)

-*Tışı caltırak, içi kaltırak.* (ML, 179. s)

-Dışı parlak, içi kötü.

-*Dünüyö kerek emes dep,*

Altındı maga taştagan. (MZKDN, 163. s)

-Mülk, devlet gereksiz diye altınlarımı bana bırakmıştı.

taşık-: çık-, (ordu) sefere çık- (OY)

-*İlki sü taşıkmuş erti, ekin sü ebde erti.* (BK: d- 32)

-Birinci ordu sefere çıkmış idi, ikinci ordu yurttta idi.

taşı-, taşıkında-: taş-, **çık-:** çık- (Kırg)

-*Adamın. Taş emesmin katıp turgan,*

Peylim bar tarılıp ce taşıp turgan. (SC, 142. s)

-İnsanım. Taş gibi sert hareketsiz değilim,

Bazen çekilen, bazen de taşan keyfim var.

-*A cay kelgende kiçinekey dariya taşıkında nugunan kötörülüp, üydöy taşardın bir-birine karsıldap-kürsüldöp urunup atkanınan cer solkuldaar ele.* (KC, 101. s)

-Yaz gelince ise küçücük nehir taşarak yatağından yükselir, ev gibi taşların birbiriyle patır kütür çarpışmasından yer sarsılır idi.

-**Çık degende ne çıkpayt,**

Çık degen kepti nege ukpayt. (M I, 220. s)

-Çık deyince niye çıkmaz, çık denileni niye dinlemez.

tay: büyük (OY)

-*Lisün Tay-Señün başadu biş yüz eren kelti.* (BK: g- 11)

-Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi.

tay: büyük, anne akrabaları, **tay > tayene:** nine, **tayata:** dede, **tayece:** teyze, **tayake:** dayı (Kırg)

-*Caman tayın taanıbayt.* (ML, 91. s)

-Kötü birisi büyüğünü (anne akrabaları) tanımaz.

-*Keyiş kün tüşüp başıma,*

Kök caldan kalgan cetimdi,

İnim, tayına karay kaçırđım. (SY, 26. s)

-Başıma ağır günler düşünce

Kahramanımdan kalan yetimi

Kardeşim, kendi akrabalarıma kaçırđım.

2) **tay:** bir yaşını geçmiş büyük baş hayvan

Tay torpok. Tay buka. Tay taylak.

-Tay buzağı. Tay boğa. Tay deve yavrusu.

-**Tay atka çıkısa, at azatka çıgat.** (ML, 168. s)

-Tay ata çıkısa, at özgürlüğe kavuşur.

taygun: taylar, oğullar (OY)

-*Igar oğlanınızda, taygununuzda yegdi igidür ertigiz.* (KT: g-D)

-(Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz.

baldar, uuldar: çocuklar, oğullar (Kırg)

-*Baldar emne dedirbeyt, açkalık emne dedirbeyt.* (ML, 56. s)

-Çocuklar ne dedirmez, açlık ne yedirmez.

te-/ti-: de-, söyle- (OY)

-*“İçikdük üçün Teñri “Öl!” temiş erinç.* (T I: b- 3)

-“ (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı “Öl!” demiş olmalı.

de-: de- (Kırg)

-*Koşoy baştıq karısın,*

Baylap aldı dep bargın. (M II, 39. s)

-İhtiyar Koşoy’u baş olmak üzere

Bağladılar diye haber ilet.

tebi: deve (OY)

-*Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük üçün sarıg altun, ürüñ kümüş, kız koduz, egri tebi, agı buñsız kelürti.* (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için san altınlan, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

töö: deve (Kırg)

-*Öz başındağı töönü körböy,*

Kişi başındağı çöptü köröt. (ML, 152. s)

-Kendi başındaki deveyi görmeyen,

Başkasının başındaki otu görür.

teblig: hilekar, aldatıcı (OY)

-*Begleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebligın kürlügin üçün, armakçısın üçün, inili eçili kıkşürtükün üçün, begli bodunlıg yoñaşurtukın üçün, Türk bodun, illedük ilin içginu idmiş, kaganladuk kaganın yitürü idmiş.* (KT: d- 6)

-Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.

kuu, aylaker, amalköy: hilekar, aldatıcı (Kırg)

-*Aylakerge daba cok.* (ML, 27. s)

-Hilekara çare bulunmaz.

teg: gibi (OY)

-*Anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlı kañın teg kılınmaduk erinç* (KT: d- 5)

-Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.

{-dA⁴y, -tA⁴y}: gibi (Kırg)

-*Batış menen çığıştı baylanıştırgan tasmaday kara col kalaanı kak carıp ötöt.* (ET, 203. s)

-Batı ile doğu arasında ilişki kuran şerit gibi kara yol şehrin tam ortasından geçiyor.

-*Yepifanov kagazdı okup, Tilekmattı sedepsey kök közü menen tikireye tiktep kaldı.* (ET, 93. s)

-Yepifanov kağıdı okuyup Tilekmat'a şaşkınlıkla sedef gibi mavi gözlerini dikti.

teg-: hücum et-, saldır-, değ-, var-, eriş- (OY)

-*Kül Tigin Bayırkuniñ ak adgırığ binip oplayu tegdi.* (KT: d- 35)

-Kül Tigin Bayıku'ların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti.

tiy-: değ-, saldır- (Kırg)

-*Bolo turgan azamat,*

Bolotton kılıç baylanıp,

Coogo tiyse sürü bar. (AK, 47. s)

-Cesur kahraman çelik kılıç bağlanır, düşmana saldırır, ürkütür.

tegi: kadar, değin (OY)

-*Kurıgaru Keñü Tarmanka tegi Türk bodunug ança konturtumuz, ança etdimiz.* (KT: d- 21)

-Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik.

deyre, çeyin: kadar (Kırg)

-*İçkeriden buyruk bar: 'Tuzemderdi Kıtay çegine çeyin sürgülö, baş iybegenderin suraksız atkıla' degen.* (ET, 161. s)

-'Yerlileri Çin sınırına kadar sürün, itaat etmeyenlerini sorgusuz vurun!' içeriden bir emir var.

-*Aga deyre aligi azuuluu, azuusuz candıktardan ayırmalanbay adamdar dalay kaygıluu, azaluu, azaptuu tagdırdı baştan keçiret, dalaydı köröt.* (ET, 83. s)

-Ona kadar şu azılı ve azısız hayvanlardan hiç farksız olan insanlar gayet kederli, matemli, eziyetli hayat geçirir, birçok şey görür.

tegiş: çatışma (OY)

-*Sü tegişinte yitiñ erig kılıçladı.* (KT: k- 5)

-Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı.

tiy-: değ-, dokun-, saldır-; **tiyiş**: dokunuş (Kırg)

-*Atışıp duşman betteşse,*

Aykırıp aga tiyeyin. (folk., KOS, 732. s)

-Düşmanla yüzyüze çarpıştığımızda haykırarak ona saldırıyım.

tegre: çepeçevre (OY)

-*Yagımız tegre oçuk teg erti, biz aş teg ertimiz.* (T I: g- 1)

-Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik.

tegere: çevre, halka, **tegirçek**: tekerlek, **çöyrö**: çevre (Kırg)

-*Teñine albagandın tegeregine colobo.* (ML, 171. s)

-Seni kendine eşit saymayanın çevresine yaklaşma.

-*Adatta andan murunku tüştöründö oşol arabanın artkı tegirçeği öziün tepsep baratkada ele oygonup ketçü.* (KC, 48. s)

-Genelde ondan önceki rüyalarında o arabanın arka tekerlekleri kendisini basarken uyanır giderdi.

-*Mizirde okup, kasiyda tüşürgön Gabdulla tez ele musulman çöyrösünö alınıp, Taşkenttegi ıymamdın munaacatı menen elden karacat cıydırıp, meçit kurdurup, al meçit 'nogoy meçit' atalat.* (ET, 204. s)

-Mısırda öğrenim görmüş, kaside yazabilen Gabdulla müslüman çevreye az zamanda girdi, Taşkent'teki imamın münacatı ve daveti ile halktan para toplayıp kurdurduğu mescide 'Nogay mescid' adı verildi.

tegür-: götür- (OY)

-*Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük üçün sarıg altun, ürüñ kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buñsız kelürti.* (T II: g- 4)

-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

alıp bar-: götür- (Kırg)

-*Meyli, kayakka alıp barsa, oşol cakka alıp barsın.* (KK, 108. s)

-Peki, nereye götürmek isterse, oraya götürsün.

telin-: delin- (OY)

-*Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser, Türk bodun, eliñin, törüñin kem artatı udaçı erti?* (KT: d- 22)

-Üstte(ki) gök çokmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?

tilin-: dilin- (Kırg)

-*Traktor tişin çögörüp,*

Talaanın beti tilinet. (T. Bayzakov // KBPA, 265. s)

-Traktör dişlerini batırınca tarla yüzü dilinir.

temir: demir (OY)

-*Yençü ügüzüg keçe, "Tinsi Oğlu" aytıgma beñlig Ek tagıg ertü Temir Kapıgka tegi irtimiz.* (T II: g- 1)

-İnci ırmağını geçerek, "Tanrı oğlu" denilen (dorukları ak) benekli (yani "karla kaplı") Ek dağımı aşarak Demir Kapı'ya kadar vardık.

temir: demir (Kırg)

-*Temirdi ısıgında sok,*

Kepti kızıusunda sok. (ML, 171. s)

-Demir tavında dövülür,

Söz fırsatı gelince söylenir.

teñri: gök, gökyüzü, tanrı (OY)

-*Teñri yarlıkaduk üçün, üküş teyin korkmadımız.* (T II: b- 5)

-Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık.

teñir: tanrı (Kırg)

-*Teñtuşumdan kem boldum,*

Teñirim mende ne cazık. (Ceñicok // ZA II, 81. s)

-Tanrım, ne günahım için beni akranımdan eksik ettin.

ter: ter (OY)

-*Tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara **terim** yügürti işig küçüg bertim ök.* (T II: d- 2)

-Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.

ter: ter (Kırg)

-*Kep kötörböy cakşı bolboyt,*

Ter kötörböy külük bolboyt. (ML, 121. s)

-Söz dinlemeden bilgili olmaz,

Yeterince terlemeden yüğrük olmaz.

ter-/tir-: der-, topla- (OY)

-*Sabı antag: 'Yarış yazıda on tümen sü **terilti**' tir.* (T II: b- 1)

-Sözleri şöyle: "Yarış ovasında yüz bin asker toplandı" diyor.

ter-: topla- (Kırg)

-*Birden üzüp, **terip** al,*

Sortko karap bölüp al,

Almuruttun cakşısı

Bizdin bakta körüp al. (M. Cangaziyev // KBPA, 258. s)

-Teker teker kopar, topla, çeşidine göre ayır, armutun en iyisi bizim bahçede yetişir.

teyeñ: sincap (OY)

-*Sarıg altunun, ürüñ kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara kişin, kök **teyeñin** Türküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim* (BK: k- 11)

-Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has talarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim.

tıym, tıym çıçkan: sincap (Kırg)

tez-: kaç- (OY)

-*Uluğ İrkin azkıny erin **tezip** bardı.* (KT: d- 34)

-Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti.

tez: çabuk, acil, hızlı (Kırg)

-*Mizirde okup, kasıyda tüşürgön Gabdulla **tez** ele musulman çöyrösünö alınıp, Taşkenttegi İymamdın munaacatı menen elden karacat cıydırıp, meçit kurdurup, al meçit 'nogoy meçit' atalat.* (ET, 204. s)

-Mısırdaki öğrenim görmüş, kaside yazabilen Gabdulla müslüman çevreye az zamanda girdi, Taşkent'teki imamın münacatı ve daveti ile halktan para toplayıp kurdurduğu mescide 'Nogay mescid' adı verildi.

tid-: engel ol-, tut- (OY)

-*Közde yaş kelser **tuda**, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntum.* (KT: k- 11)

-Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.

tıy-: engel ol-, tut- (Kırg)

-*Atıñdın oozun cıya tur, baatır,*
Açuuñdu biraz tıya tur, baatır. (CD, 84. s)
-Atının yularını çek, babayığit,
Öfkeni biraz tut, yatıştır, babayığit.

tıl: (düşman hakkında) bilgi; gözcü, haberci (OY)

-“*Kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur*” tidi. (T I: k- 8)
-“(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun!” dedi.

tıl: haberci (Kırg)

-*Anı Asan kündüz bildi çalgındap,*
Tün içinde ‘tıl’ karmamak alkımdap. (TŞ, 115. s)
-Asan onu bugün gündüz keşfe gittiğinde öğrendi,
Geceleyn dil yakalayıp getirecekti.

tıñla-: dinle- (OY)

-*Tokuz Oguz begleri bodunı, bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñla.* (KT: g- 2)
-Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin.

tıñda-, tıñşa-: dinle- (Kırg)

-*Uktabay tıñşap catıp, tañ aldında*
Bulbuldun mukam ünün anık uktum. (RŞ, 285. s)
-Şafak vaktinde cıvıldaayan bülbülün tatlı sesini uyumadan dinleyerek yatıyordum.
-*Küygönümdü tıñdañız,*
Künöömdü, aba, ılgañız. (SY, 117. s)
-Benim hüznüme kulak tutun,
Günahım varsa söyleyin, ağabey.

tigin: prens (OY)

-*Kül Tigin başgu boz at binip tegdi* (KT: d- 37)
-Kül Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti.

kanzada: prens (Kırg)

-*Otryadın kayra tarttipke keltirip, kanzada alardı kayradan çabuulga kirgizdi.* (BKK, 40. s)
-Kolonu yeniden düzenleyip prens onları tekrar saldırıya attı.

tik-: dik- (OY)

-*Ulug oglum agrıp yok bolça Kug Sengünüg balbal tike birtim.* (BK: g- 9)
-Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku’yu, Generali, balbal (olarak) dikiverdim.

tik-: dik- (Kırg)

-*Konoktorgo dayardap,*
Boz üydön tikti kaçanı. (MZKDN, 119. s)
-Konuklar için çadırdan birkaçını dikmiş, hazırlamışlardı.

tile-: iste- (OY)

-*Yerçi tiledim.* (T I: d- 6)
-Kılavuz istedim.

tile-: dile-, iste- (Kırg)

-*Irıskañı cerden tile.* (SÖ, 167. s)
-Nimetini topraktan dile.

tir-: yaşa-, diril- (OY)

-*Türk bodun tirip il tutsıkañın bunta urtum; yañılıp ölsikiñin yeme bunta urtum.* (KT: g-10)

-Türk (halkı), dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya (taş üzerine) hakkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hakkettim.

tiril-: diril-; **tirdik**: yaşam, ömür (Kırg)

-*Ölgöndü surasañ tirilgenge ese,*
Oorugandı surasañ ayıkkanga ese (ML, 155. s)

-Başsağlığı dilemek dirilmesine denk,
Hasta hatırını sormak iyileşmesine denk.

-**Tirdiktin** küçü birdikte,

Birbiriñe karalaş. (RŞ, 230. s)

-Birlik, beraberlik hayatta bir kuvvet, bu yüzden birbirinize yardım edin.

tirgür-: dirilt- (OY)

-*Anta kisre Teñri yarlıkaduk üçün, kutum ülügüm bar üçün, ölteçi bodunug tirgürü igittim.* (BK: d-23)

-Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım (ve) talihim olduğu için, ölecek halkı diriltilip doyurdum.

tirgiz-, tirilt-: dirilt- (Kırg)

-*Öçkön bir ottu tamızdıñ, Şuutum,*
Ölgön bir candı tirgizdiñ, Şuutum (M I, 293. s)

-Sönmüş ateşi tekrar yaktın, Şuutum,
Ölmüş canı tekrar dirilttin, Şuutum.

tirig: diri, canlı; hayat (OY)

-*Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım, bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti.* (KT: k-9)

-(Kül Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunça hayatta kalanlar cariyeye olacak idi.

tirüü, tirik: diri, canlı (Kırg)

-*Semetey seni sayganda,*
Öltürböy tirüü koyçu emes. (SY, 217. s)

-Semetey sana mızrak saplarsa canlı diri bırakmaz.

-*Ölüü menen tirikke,*

Duba cürör araga. (MK, 198. s)

-Ölü ile dirinin arasında dua bağ kurar.

tirkiş: kervan (OY)

-*Ötüken yer olurup arkış tirkiş isar, neñ buñug yok.* (BK: k-6)

-Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz.

tirke-: ekle; **çirke-, çirkeştir-**: peşinden götür- (Kırg)

-*Dubay salam kat cazıp,*

*Kagaz **tirkep** bat cazıp.* (KS, 45. s)

-İyi dileklerini anlatan mektubu daha bir yaprak kağıt ekleyip çabucak yazdı.

-*Altımış vagon bir **tirkep**,*

Alıp uçkan parovoz. (ÇA, 208. s)

-Lokomotif altmış vagonu peşine takarak götürür.

-*Buruldap anda-sanda kara tütün,*

*Süyrögön **çirkeştirip** şaardı bütün!* (RŞ, 287. s)

-Boram boram siyah duman üfleyerek

Peşinden tüm şehri takmış götürüyor.

-*Parovoz ötöt uçup vagon **çirkep**,*

Karasañ, tañırkayıp boyuñ terdep. (TŞ, 64. s)

-Lokomotif vagonları çekmiş götürür,

Sen de ona zevk duyarak bakarsın.

tiz: diz (OY)

-*Teñri yarlıkaduk için, illigig elsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış; yağıg baz kalmış;*

***tizligig** sökürmiş, başlıgıg yüküntürmüş.* (KT: d- 15)

-Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış;

düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

tize: diz (Kırg)

-*Sarıbay kolu bağınıp,*

Kee bir erge kee bir er

***Tizeleri** bügülüp*

Artınan çurkap cügürüp. (SK, 254. s)

-Sarıbay'ın ordusu tabi oldu,

Mağlup olanlar galiplere diz çöktü, yaranmaya koştı.

tod-: doy- (OY)

-*Açsar tosık ömez sen, bir **todsar** açsık ömez sen.* (BK: k- 6)

-Acıkırsan doyacağını düşünmezsin, bir de doyersan (tekrar) acıkacağımı düşünmezsin.

toy-: doy- (Kırg)

-*Cılandın azır oyu,*

*Bakanı sorup **toyuu**.* (MA, 202. s)

-Yılanın şu andaki isteği kurbağayı yutmak, doymaktır.

tog-: aş-, geç- (OY)

-*Kögmen yışıg **toga** yorıp Kırkız bodunug uda basdım.* (BK: d- 27)

-Kögmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda iken bastım.

tuu-: doğ-, **çık-:** çık-, yüksel- (Kırg)

-*Atadan uul **tuusa**- iygi,*

Ata colun kuusa iygi. (ML, 40. s)

-Babanın oğlu olsa iyi,

Baba yolunu takip etse iyi.

-*Örgö **çıksam** öböğüm,*

Tömön tüşşöm cölögüm. (SY, 119. s)

-Yokuşa çıksam dayanağım, aşığı insem destekleyicimdir.

tok: tok (OY)

-*Bodun boguzı tok erti.* (T I: g- 1)

-Halkın boğazı tok idi.

tok: tok (Kırg)

-*Aç bala tok bala menen oynoboyt, tok bala aç bolom dep oyloboyt.* (ML, 45. s)

-Aç çocuk tok çocukla oynamaz, tok çocuk acıkırım diye düşünmez.

tokı-: vur-, döv- (OY)

-*Anta Toñra yılpagutı bir uguşug Toña Tigin yogınta egire tokıdım.* (BK: d- 31)

-Orada Toñra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.

toku-: 1)doku- 2) ata eyer vur-, **tokmok:** tokmak, dövme aracı, **tokmokto-:** tokmakla-, tokmakla vur- (Kırg)

-*Çalkuyrukka barıp kel-*

Tokup, *beri alıp kel.* (ETş, 307. s)

-Çalkuyruk'a eyer vurup getir.

-*Muzoonu Telibay cıynadı,*

Tokmoktop *urup kıynadı.* (TMI, 143. s)

-Telibay buzağları toplayıp tokmakla dövdü, cefa çekti.

tokıt-: taş üzerine yazdırt-, hakkettirt- (OY)

-*Yaguk el erser, ança takı erig yerte irser, ança erig yerte beñgü taş tokıtdım, bititdim.* (KT: g- 13)

-(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırtım.

tokut-: 1)dokut- 2) eyer vurdur- (Kırg)

-*Koyçunun koñur küröñün,*

Tokutup *Cakıp miniptir.* (M II, 19. s)

-Çobanın koyu kahverengi atına Cakıp eyer vurdurup binmiş.

tokurkak: kendini tok sayan, tok gözlü (OY)

-*Türk bodun, tokurkak sen: açsık tosık ömez sen; bir todsar āçsık ömez sen.* (KT: g- 8)

-(Ey) Türk halkı, (sen) tok gözlüsün: açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin.

közü toy-: gözü doy-, gördüğüne memnun ol-, beğen- (Kırg)

-*Eç nersege közü toybogon baylardın kılar işi uşu da.* (Abdukarimov: KTFS, 297. s)

-Hiçbir şeye gözleri doymayan zenginlerin yapaçağı işte budur.

tokuz: dokuz (OY)

-*Kül Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedı.* (KT: k- 9)

-Kül Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz eri mızrakladı, karargahı (düşmana) vermedi.

toğuz: dokuz (Kırg)

-*Mına bul miltık menen altmış toğuz faşistti caylagam.* (MB, 73. s)

-İşte bu tüfek ile altmış dokuz faşisti yok etmişim.

tolgat-: eza cefa et- (OY)

-...*beglerig bodunug yeme igidiñ, emgetmeñ tolgatmañ.* (BK: k- 13)

-...beyleri (ve) halkı da (iyi) besleyin, eza (ve) cefa etmeyin.

tolgot-: doğum cefası çek-, azap çek-, **tolgon-**: acı çek-, düşün-, endişelen- (Kırg)

-*Toogu ölgön kişi tolgonor,*

Toogum kaday öldü dep,

Tokson eki oylonor (M I, 214. s)

-Tavuğu ölmüş kişi onun niye öldüğünü acı acı epeyce düşünür.

-*Tolgoosu segiz kün bolgon,*

Tolgotkon *munday kim bolgon.* (M I, 23. s)

-Doğum ağrısı sekiz gün sürdü,

Bu kadar sancılanan kimse olmamıştı.

ton: elbise, giyim (OY)

-*Yalañ bodunug tonlug kiltım, çıgany bodunug bay kiltım.* (BK: d- 23)

-Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım.

ton: kürk (Kırg)

-*Uy terisi ton bolboyt,*

Uruşcaak kişi oñ bolboyt. (ML, 180. s)

-İnek postu kürk olmaz, kavgacı insan iyi olmaz.

toñıt-: aşağıya dönük ol-, aşağıya meylet- (OY)

-*Olurtukuma, ölteçiçe sakınıgma Türk begler bodun ögirip sebinip toñıtmuş közi yügerü körti.* (BK: d- 2)

-(Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.

toñkoy-, toñkoñdo-: aşağıya meylet-, başı öne eğik ol- (Kırg)

-*Kanga aralaş toñkoyup,*

Kulap catkan candı kör. (M II, 254. s)

-Kanla karışık yere düşmüş ölümlere bak.

topul-: del- (OY)

-*Yuyka erkli topulgalı ucuz ermiş, yinçge erklig üzgeli ucuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (T I: g- 6)

-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

(Kırg) **teş-**: del-

-*Taşçı taştı teşet, ayıñ baştı teşet.* (ML, 170. s)

-Taşçı taş deler, dedikodu baş deler.

tor-: açlıktan öl-, açlıktan zayıf ve bitap düş- (OY)

-*Anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertig.* (KT: g- 9)

-Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz.

torut-: eskit-, **toroy-**: öl- (Kırg)

-*At arıtıp, ton torutup alıstan keldim.* (KOS: 754. s)

- Uzaklardan atımı yormuş, giyim eskitmiş geliyorum.
- Cedigerdin arık at takır ölüp toroyup*. (KOS: 753. s)
- Cediger'in zayıf atı tamamen yıprandı, öldü.

torug: doru (OY)

- Üçünç Yegen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi*. (KT: d- 33)
- Üçüncü olarak Yeğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti.

toru: doru (Kırg)

- Ceñin çikanagina çeyin türüp algan kageles toru ulan 'Maş botoydu' bezelentip cattı*. (SÖ, 46. s)
- Kolunu dirseğine kadar kıvıran zayıf esmer bir oğlan 'Maş Botoy' ezgisini çalıyordu.

toruk: zayıf, mecalıs (OY)

- Biziñ sü atı toruk, azukı yok erti*. (KT: d- 39)
- Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı), yiyecekleri (de) yok idi.

toruk: zayıf (Kırg)

- Arık-toruk mal ölüp, bir çagınan tuut küçöp, azan-kazan*. (KO, 249. s)
- Zayıf hayvanlar ölerək, öbür yandan ise üreme artarak karışıklık hakim oluyor.

tosık: doyma, doycak olma (OY)

- Açsar tosık ömez sen, bir todsar açsık ömez sen*. (BK: k- 6)
- Acıkırsan doycacağını düşünmezsin, bir de doyersan (tekrar) acıkacağımı düşünmezsin.

toktuk: tok olma (Kırg)

- Açtın toktugu bar,*
Arıktın semizi bar. (ML, 46. s)
- Aç doycak, zayıf şişmanlayacak zaman gelir.

töküt-: dök-, akıt- (OY)

- Tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yügürti işig küçüg bertim ök*. (T II: d- 2)
- Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.

tök-: dök-, akıt- (Kırg)

- Tögülgön ayak kayra tolboyt*. (ML, 175. s)
- Dökülen çanak tekrar dolmaz.

töpü: tepe, doruk, zirve (OY)

- Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kangım İlteriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç*. (BK: d- 10)
- Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz.

töbö, döbö: tepe, doruk (Kırg)

- Oloñdoy bolgon kayran çaç,*
Töböğö kınap tüydü emi. (M II, 284. s)
- Gür saçlarını tepesine sıkıca topuz topladı.

-Ay karañğı tündö ötkön colooçular uşul **döbölördön** cıltıldagan carık körüşöt imiş. (KO, 521. s)

-Gecenin zifiri karanlığında geçen yolcular bu tepelerden pırıl pırıl ışık görmüşler.

töri-: yaratıl- (OY)

-Öd Teñri aysar kişi oğlu kop ölgeli **töremiş**. (KT: k- 10)

-Zaman Tanrısı öyle buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış.

törö-: doğur-, **töröl-**: doğ- (Kırg)

-Er **törögön** el ölböyt. (ML, 204. s)

-Kahraman doğuran halk ölmez.

-Cagımduu oygo bölönüp,

Cañı maksat **törölüp**. (SC, 334. s)

-Güzel düşüncelere sarılarak yeni amaç doğdu.

tört: dört (OY)

-Kagan atısı Yollug Tigin, men ay artukı **tört** kün olurup bitidim, bedizettim, yarattım. (BK: g-b)

-Hakanın yeğeni Yolluğ Tiğın, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim (ve yarattım?)

tört: dört (Kırg)

-**Tört** dubaldın üstün caap,

Koyup eşik-tereze,

İçi-tışın cıluulap

Üy casaylı emese. (C. Mamıtov // KBPA, 404. s)

-Dört duvara çatı örtüp,

Kapı pencereleri koyup,

İçini dışını ısındırıp

Ev yapalım.

törü: sözlü yasa, töre, tören, merasim (OY)

-Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser, Türk bodun, eliñin, **törüñin** kem artatı udaçı erti? (KT: d- 22)

-Üstte(ki) gök çokmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?

tör: evin baş ucu; **törö**: beyefendi, paşa (Kırg)

-Töödöy bolgon altın tak,

Törösü tördö mingeni. (M II, 47. s)

-Baş uçtaki deve kadar büyük altın tahta paşası oturmuş.

tu-: kapan- (OY)

-“Kögmen yolu bir ermiş, **tumış**” teyin eşidip “Bu yolun yorısar yaramaçı” dedim. (T I: d- 6)

-“Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak” dedim.

tuyuk: kapalı, kapanık (Kırg)

-Karışkırklar kamalçu **tuyuktun** oozun gana boş kaltırıştı. (KO, 117. s)

-Kurtlar kuşatılacak çıkmazın yalnız girişini boş bıraktılar.

tug: engel, mania (OY)

-*On tünke yantakı tug ebirü bardımız.* (T I: k- 2)

-On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.

tuyuk: kapalı (Kırg)

-*Üstün muz kaptap, tuyukta kaluuçu.* (KC, 101. s)

-Üzerini buz örtünce kapalı kalırdı.

turgak: yurt, vatan (OY)

-...*turgakiña, yeriñerü subiñaru kontı.* (BK: d- 40)

-...vatanına, yerine yurduna yerleşti.

turak: ev, bina, yaşam ortamı (Kırg)

-*Karasak pionerler oyun kurat,*

Ornotup ak çatırdı kılğan turak. (TŞ, 55. s)

-Baksana pionerler oynuyorlar, beyaz çadır dikmiş, ev yapmışlar.

tut-: tut-, yakala-, koru-, muhafaza et- (OY)

-*Oñ Totok yurçın yaraklıg eligin tutdı, yaraklıgdı kağanka ançuladı.* (KT: d- 32)

-Vali Oñ'un kayınbiraderini, silahlı iken, eli ile yakaladı (ve) silahlı olarak kağana takdim etti.

tut-: tut-, yakala- (Kırg)

-*Coloy bekem tutkanı,*

KolunKoşoy bulkanı. (M II, 88. s)

-Coloy sıkıca tuttu, Koşoy kolunu silkti.

tutun-: tutun- (OY)

-*Yokaru, at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum.* (T I: k- 1)

-Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım.

tutun-: tutun- (Kırg)

-*Tuubasañ da, eneke, tutunup meni bagıp al.* (TS, 206. s)

-Beni doğurmazsan da, oğul tutunmanı isterim.

tutuz-: tutuz-, yakalat- (OY)

-...*tutuztu, ekisin özi altızdı* (KT: d- 38)

-... yakalttı, ikisini (de) kendisi tutsak aldı.

tutkuz-, tuttur-: tutuz-, yakalat- (Kırg)

tuy-: duy-, hisset- (OY)

-*Kelmişi 'Alp!' tidi, tuymadı.* (T II: b- 3)

-(Buralara kadar) gelenler "(Geliş) zor(du)!" dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler.

tuy-: duy-, sez- (Kırg)

-*Ebak ölgön enesi tirüü böbögün kötörüp ketip kalğanı caman belgi tuyuldu balaga.* (SÖ, 42. s)

-Çoktan ölmüş annesinin sağ salim bebeğini götürmesi çocuğa sanki kötü bir işaret gibi hissedildi.

tügün: düğüm, kuyruk düğümü (OY)

-*Teñri yarlıkazu, bu Türk bodun aza yarıklıg yağıg yeltürmedim, tügünlüg atıg yügürtmedim.* (T II: d- 4)

-Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturtmadım.

tüyün: düğüm (Kırg)

-*Çarçı, seni küttürüp koydum okşoyt, çeçilbegen tüyün bar ele, çeçtik.* (MB, 10. s)

-Çarçı, seni biraz beklettim galiba, çözülmeyen bir düğüm vardı, çözdük.

tüket-: tüket- (OY)

-*Sabımın tüketi eşidgil, ulayı iniygünüm, oğlanım, birki uguşum bodunum.* (KT: g- 1)

-Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım.

tügöt-: tüket- (Kırg)

-*Mına oşolordun baarın baldar özdörü gana teylegensip, alardı aytıp tügötö alışpayt.* (SÖ, 42. s)

-İşte onların hepsini çocuklar kendileri yönetiyormuşçasına anlata anlata bitiremiyorlar.

tümen: on bin, pek çok (OY)

-*Sabı antag: ‘Yarış yazıda on tümen sü terilti’ tir.* (T II: b- 1)

-Sözleri şöyle: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı” diyor.

tümön: on bin, pek çok (Kırg)

-*San kazına, tümön mal,*

Sarp kılıp çaçıptır. (ETş, 29. s)

-Sayısız malı, pek çok hayvanı bunun için harcamış.

tün: gece, geceleyin (OY)

-*On tünke yantakı tug ebirü bardımız.* (T I: k- 2)

-On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.

tün: gece (Kırg)

-*Karañğı tündün bir ookumunda malakay, ton kiygen eki atçan borukkan attarın öpkögö teep, kürküröp akkan şar özöndün keçmeligine kire beriştı.* (ET, 188. s)

-Karanlık gecenin bir vaktinde kalpak, kürk giyen iki atlı bitkin atlarını mahmuzlayıp horhor akan nehrin geçidine girdiler.

tüş-: düş-, in- (OY)

-*Teñri yarlıkadı, yanydımız; ügüzke түşdi.* (T I: g- 9)

-Tanrı buyurdu, (Oğuz’ları) bozguna uğrattık; ırmağa düştüler.

tüş-: in-, bin- (Kırg)

-*Köp coylogon tülkü kapkanga түşöt.* (ML, 129. s)

-Çok gezen tilki kapana düşer.

tüşür-: indir- (OY)

-*Asıngalı tüşürtümüz.* (T I: k- 3)

-Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk.

tüşür-: indir-, bindir- (Kırg)

-*Kolot ildiy cürüp olturuşup cüktü üñkürçönün oozuna barıp tüşürüştü.* (ŞB, 81. s)

-Dağ boğazı boyunca aşağı yürüyüp yükü mağaranın ağzına indirdiler.

tüz: barışık, uyumlu (OY)

-*Begleri bodunu tüzsüz için, Tabgaç bodun tebligın kürlüğün için, armakçısın için, inili eçili kıkşürtükün için, begli bodunluğ yoñaşurtukın için, Türk bodun, illedük ilin içginu idmiş, kaganladuk kaganın yitürü idmiş.* (KT: d- 6)

-Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturduğu hakanını kaybedivermiş.

tüz: düz, doğru (Kırg)

-*Almambetti kubalap,*

Tüzdön sayıp alçuday. (M II, 238. s)

-Almambet'i kovalayıp düzlükte vurmak istedi.

tüzül-: anlaş-, ilişkileri düzelt- (OY)

-*Bu yerde oturup Tabgaç bodun birle tüzültüm.* (KT: g- 4)

-Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim.

tüzöl-: iyileş-, **tüzöt-**: düzelt- (Kırg)

-*Tüzötüp menden ketken kemçilikti,*

Alardan ümütkörmün cardam kılar. (MZKDN, 281. s)

-Benim yaptığım hataları, eksikleri onların düzeltereğinden ümit ediyorum.

-U-

u: uyku (OY)

-*Usın süñügün açdımız.* (T I: k- 4)

-Uykularını mızraklarımızla açtık.

uyku: uyku (Kırg)

-*Uyku töşök tandabayt.* (ML, 180. s)

-Uyku döşek seçmez.

u-: muktedir ol-, mümkün ol-, yapabil-, edebil- (OY)

-*Yağı bolup, itinü yaratunu umaduk, yana içikmiş.* (KT: d- 10)

-Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.

kıla, casay al-: yapabil-, edebil- (Kırg)

-*Kıla albadım kızmattı*

Kıynalıp ölgön asılga. (MZKDN, 203. s)

-Azap çekerek ölen efendiye hizmet edemedim.

-*Iras, temir ustalar cıgaç menen teriden cakşı casay alışpayt.* (BKK, 7. s)

-Hakikaten, demirciler ağaç ile hayvan postundan pek iyi yapamazlar.

ubut: utanç (OY)

- 'Yanalım, arıg **ubutu** yeg' tedi. (T II: b- 2)

-“Dönelim; temizin (yani “savaşıp yenilmemiş”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler.

uyat: utanç, ayıp, **uyal-:** utan- (Kırg)

-*Otuzdan oodum deşke oozum barbayt,*

*Cıyrmaga çıktım deşten **uyalamın**.* (BS, 141. s)

-Otuzu geçtim desem ağzıma yakışmıyor,

Yirmiyi doldurdum demekten utaniyorum.

-**Uyat** ölümdön katuu. (ML, 184. s)

-Utanç ölümden beter.

uç: 1) uç, kenar, kanat, 2) cennet, öbür dünya (OY)

-*Bizinte eki **uçı** sñarça artuk erti.* (T II: b- 5)

-(Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi.

-*Bunça kazanıp kañım kagan ıt yıl onunç ay altı otuzka **uç**a bardı.* (BK: g- 10)

-Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti.

uç: uç, **uçmak:** cennet, **beyiş:** cennet (Kırg)

-*Algandarı calañdap,*

Uçu bolot çoñ züñgü. (CD, 145. s)

-Elinde evirip çevirdiği çelik uçlu büyük mızraktır.

-*Uulum cakşı ölüptür,*

Uçmaktın cüzün körüptür. (KS, 81. s)

-İyi ki oğlum ölmüş, cennete kavuşmuş.

-*Ceti eşiktüü **beyiştin***

Eşigin açıp, törün bas. (TM I, 43. s)

-Yedi kapısı olan cennetin kapılarını açıp baş ucuna geç.

uç-: öl- (OY)

-*Kangım kagan **uçdukda** özüm sekiz yaşda kaltım.* (BK: d- 14)

-Babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım.

uç-: 1) uç-, 2) öl-, 3) silin-, kaybol-, sol- (Kırg)

-*Okko **uçuu**.* (dey.: KTFS, 375. s)

-Eceli vurulmaktan gel-, vurulmaktan vefat et-, öl-

-*Aytkulu ürkündö okko **uçkan**, enesi Batma keçe cakında, Kıtay cerinde öldü.* (Bayalinov: KTFS, 375. s)

-Aytkulu isyanda vuruldu, annesi Batma geçenlerde Çin'de vefat etti.

-*Balası **uçup** ketti.* (KOS, 811. s)

-Çocuğu öldü.

-*Uçtum elim arañdan,*

Ubayımduu kün menen,

Önörüm ketti kömülüüp,

Keteyin aytıp til menen. (Kş, 180. s)

-Halkım, aranızdan kederli günlerde ayrıldım, ustalığım gömülüp unutulmaması için anlatayım.

uçuz: kolay (OY)

-*Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (T I: g- 6)

-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

oñoy, ceñil: kolay (Kırg)

-*Ceñilin cerden, oorun koldon aluu.* (dey.: KTFS, 164. s.)

-Yardım etmek, işini hafifletmek, gerektiğinde yararlı olmak.

-*Albette, unçukpay cürüü oñoy, zarplata kele beret.* (MB, 24. s)

-Tabii ki, itiraz etmemek kolay, maaş kendiliğinden gelir.

ud-: takip et-, kovala-, sür- (OY)

-*Türk bodun, iliñin törügin kem artatı udaçı erti?* (BK: d- 19)

-Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi?

kubala-, iz kuu-: kovala-, takip et- (Kırg)

-*Almambetti kubalap,*

Tüzdön sayıp alçuday. (M II, 238. s)

-Almambet'i kovalayıp düzlükte vurmak istedi.

udı-: uyu- (OY)

-*Ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi.* (T I: g- 5)

-Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.

uyu-, ukta-: uyu- (Kırg)

-*Ukkula, erkek attuular,*

Uktap kelip düynögö,

Uktagan boydon ketpeyli. (BS, 187. s)

-Erkekler, kulak tutun,

Dünyaya uyuyarak gelip,

Uyuyarak terketmeyelim.

-*Butum uyup/uktap kaldı.* (KTTS, 644. s)

-Ayağım uyuştu, keçeleşti.

-*Uyup uktap kalıptır.* (KOS: 814. s)

-Derin uykuya dalmış.

udlık: uyluk, kalça (OY)

-*Ol tegdükde, Bayırkuniñ ak adgırıg udlıkın sıyu urtı.* (KT: d- 36)

-O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular.

cambaş: kalça (Kırg)

-*Bir cambaşınan ekinçi cambaşına oonalaktap, içküydü caman oylor basıp aylası ketkeninen, elge bilgizbey içinen sızıp üşüröt.* (ÇA, 256. s)

-Kötü düşüncelere, öfkeye kaptırdığından bir yanından (kalçasından) öbür yanına durmadan çevrilerek çare bulamayınca da içinde kalan kuyruk acısını kimseye belli etmeden ah eder.

udu: ve (OY)

-*Kazgantukın için udu özüm kazgantukum için, il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı.* (T II: d- 5)

-(Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.

cana: ve (Kırg)

-*Mezgildüü cumuştun ıgına cana tempine köndüm bolgon ayıl kişileri başına okus şaşılış iş tüşmöyünçö eç kaçan kamıraşpayt.* (KK, 21. s)

-Mevsimlik işlerin şartlarına ve hızına alışkın köylüler başına acil bir iş düşmezse hiçbir zaman endişeye kapılmazlar.

uduz-: sevk et-, liderlik et- (OY)

-*Yeti yüz kişig uduzugma ulugı “Şad” erti.* (T I: b- 4)

-Yedi yüz kişiyi sevk eden üstleri “Şad” idi.

başkar-, uyuştur-: örgütle- (Kırg)

-*Erkin Beyşenoviç muktı muzıkant, mugalim, kıska möönöttün içinde muzıkalık mektep açtı, simfoniyalık orkestr uyuşturdu, ısmı gazeta-radiolordon atalıp cüröt, ögünü televizordon cañı çıgarmaların uktuk.* (MB, 217. s)

-Erkin Beyşenoviç, çok güzel müzisyen, öğretmen, kısa zaman içerisinde müzik okulu açtı, senfonik bir orkestra düzenledi, kendinden sürekli gazete ve radyolarda bahsedilir, geçenlerde televizyondan yeni eserini dinledik.

-*Askerbaşı atalıp, kıkıldagan kol başkarıp turat.* (ET, 252. s)

-Başkumandan adını almış, kaynaşan orduya liderlik ediyor.

ugur: zaman, vakit (OY)

-*Ak Termel keçe ugur kalıtdım.* (T I: k- 1)

-Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım.

mezgil, uçur: zaman, vakit (Kırg)

-*Oşondon köp uzabay kırk caştan kırk birge karagan uçurunda ölgön.* (KO, 623. s)

-Ondan pek geçmeden kırk yaşından kırk bire yüz tuttuğu zaman ölmüştür.

-*Anan barıp mezgildin ötüşü menen kandaş cakındarınan adaşıp kalbas için tüp atasının atın atap, oşol ata akırı uruunun naamı bolup ketet tura...*(KO, 593. s)

-Sonra zamanlar geçince ecdadın adı birbirlerini kaybetmemesi için soydaş yakınlarınca söylene söylene soy adına dönüşürmüş meğer...

uguş: boy, kabile, grup (OY)

-*Anta Toñra ylpagutı bir uguşug Toña Tigin yogınta egire tokıdım.* (BK: d- 31)

-Orada Toñra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.

uruk, uruu: boy, kabile (Kırg)

-*Alabaştın urugun,*

Biröön koyboy cayladı. (Kş, 125. s)

-Alabaş'ın soyundan hiçbirini bırakmadan yok etti.

-*Kırgızda ak kiyiz cayıp, kızıl tebetey kiygizip uruu başındağı bir kişini kan kötörö koyuşçu.* (ET, 135. s)

-Kırgızlar beyaz keçe serip kırmızı kalpak giydirip boy idaresinde bulunan insanı yapıverdiler.

ulayu: önce, ilk önce, ve (OY)

-*Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oqlanım, birki uguşum bodunum.* (KT: g- 1)

-Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım.

ula-: ula-,devam et-, takip et-; **ulam:** 1) hep, boyuna, 2) –dan dolayı, yüzden (Kırg)

-*Kezeği kelgende al da ketet, anın colun balası ulayt.* (ET, 329. s)

-Vakti gelince o da gider, onun yoluna oğlu devam eder.

-*Dobuşun ulap taba albay,*

Karıpbay keldi cakındap

Askanın cakın tübünö. (Kş, 170. s)

-Karıpbay, onun sesini takip ederek hiçbir yerden bulamadan kayanın eteğine gelir.

-*Aldan tayıp бүткөн at aldidagı irimdegen aylampaga ulam cakındagandan cakındap barattı.* (BKK, 4. s)

-Dermanı kesilen yorgun at ilerde çevrinti yapan girdaba durmadan boyuna yaklaşıyordu.

-*Kalıgul kariya baştagan urmat-sıydan ulam sabır toktotup, açuusunan candı.* (KO, 174. s)

-Yaşlı Kalıgul'un gösterdiği saygıdan dolayı biraz sabrederek öfkesini caydırdı.

ulgart-: terfi ettir-, yükselt- (OY)

-*Kiçig atlıgıg ulgartım.* (BK: d- 41)

-Küçük ünvanlıyı terfi ettirdim.

ulgayt-: ihtiyarlat-, **ulgay-:** yaşlan- (Kırg)

-*Ulgaydıñbi... ulgaysañ da men üçün*

Dale çaşsıñ, dale kızsıñ ar dayım. (BS, 245. s)

-Yaşlandın mı... yaşlansan bile benim için halen gençsin, hep genç kız gözükeceksin.

ulug: ulu, lider, yaşlı, çok büyük (OY)

-*Aguda eki ulug süñüş süñüşdüm.* (BK: d- 34)

-Ağu'da iki büyük savaş verdim.

uluk, uluu: ulu, yaşlı, büyük (Kırg)

-*Cakşı bolsoñ, catık bol,*

Uluk bolsoñ kiçik bol. (ML, 80. s)

-İyi olmak istersen nazik ol,

Yüce olmak istersen saygılı ol.

-*Uluu sözdö uyat cok.* (ML, 181. s)

-Büyük sözde ayıp olmaz.

uluş: şehir (OY)

-*Kurya, kün batsıkdakı Sogud, Berçik er, Bukarak uluş bodunta Nek Señün, Ogul Tarkan kelti.* (KT: k- 12)

-Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi.

şaar: şehir, **ulut:** millet (Kırg)

-On eki kapka **şaarıman**

Tandasañ suluu kız berem. (SY, 149. s)

-On iki kapılı şehrimden istediğin kıızı sana veririm.

-Azırkı biz *baratkan kurandı **ulut**,*

Turganda iyri kılıç kele albayt teñ. (MZKDN, 289. s)

-Şimdi bizim çarpışacağımız düşman farklı boylardan toplanma bir millet,
Bu yüzden eğri kılıcımız olunca onlar bize karşı gelemesler.

una-: doğru bul-, onayla-, tasvip et- (OY)

-*Sü yorılım, tedeçi. **Unamañ!*** (T I: k- 11)

-Orduyu sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin!

ma-, una-: ikna ol-, doğru bul- (Kırg)

-*Mına emi, aldı-üstünö tüşö kalıp,*

*Ne dese, Kerim çalga biz **inadık.*** (TŞ, 85. s)

-İşte, ihtiyar Kerim bizi döndürdü, ne dediyse hepsine ikna olduk.

-*Aytar kebim Cindi-Suu,*

*Olturgandar **unasa.*** (MK, 64. s)

-Oturandar, dinleyenler doğru bulursa, Cindi-Suu'yu anlatacağım.

unç: mümkün, olabilir (OY)

-*Añar aytıp 'Bir atlıg barmış' teyin 'Ol yolun yorisar **unç** ' tedim.* (T I: d- 7)

-Ona sorup "Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedim.

mümkün: mümkün (Kırg)

-*Küç emes akıl başkargan cerde boordoştuk, teñdik, azattık öküm sürüp, adamdar beykut emgek menen çaşaşı **mümkün.*** (ET, 83. s)

-Gücün değil aklın idare ettiği yerde kardeşlik, eşitlik, hürriyet hükmeder, insanların rahat rahat çalışıp yaşaması mümkündür.

ur-: vur-, taşa yaz-, hakket- (OY)

-*Ol tegdükte, Bayırkunıñ ak adgırığ udlıkın sıyu **urtı.*** (KT: d- 36)

-O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular.

-*Neñ neñ sabım erser beñgü taşka **urtum.*** (KT: g- 11)

(Söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedi taşa hakkettim.

ur-: vur- (Kırg)

-*Tam **uruu.** Dubal **uruu.** Tamga **uruu.*** (KOS, 805. s)

-Ev kurmak. Duvar örmek. En vurmak.

-*Tümönbay mintip kep **urup,***

Ukkandarı ep ugup. (SY, 196. s)

-Tümönbay böylece söze başladı,

Dinleyenler anlatılanı doğru buldu.

urı: erkek (OY)

-*Tabgaç bodunka, beglik **urı** oğlın kul boltı.* (KT: d- 7)

-Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu.

urpak: çocuk, torun; **uruk, uruu**: soy, boy, kabile (Kırg)

-*Baatırdan kalgan şumkarım,*

Babadan kalgan urpagım. (SY, 168. s)

-Kahramandan kalan kartalım,
Atadan kalan çocuğum sensin.

-*Cer cüzündö adamzat,*

Al eköönün urugu. (MK, 153. s)

-Yeryüzündeki insanoğlu o ikisinin soyudur.

-*Anan barıp mezgildin ötüşü menen kandaş cakındarınan adaşıp kalbas üçün tüp atasının atın atap, oşol ata akırı uruunun naamı bolup ketet tura...*(KO, 593. s)

-Sonra zamanlar geçince ecdadın adı birbirlerini kaybetmemesi için soydaş yakınlarınca söylene söylene soy adına dönüşürmüş meğer...

urtur-: hakkettir-, nakşettir- (OY)

-*İçin taşın adınçığ bediz urturtum.* (BK: k- 14)

-İçini (ve) dışını olağanüstü resim (ve) heykellerle süslettim.

urdur-: vurdur- (Kırg)

-*Tam urdurdu. Dubal urdurdu.* (KOS, 805. s)

-Ev yaptırmak. Duvar ördürmek.

urugsırat-: dölsüz bırak-, zürriyetsiz bırak- (OY)

-*“Türk bodunug ölüreyin, urugsıratayın “ tir ermiş.* (BK: d- 9)

-“Türk halkını öldür(eyim, neslini yok edeyim)” der imiş.

uruksuz kaltır-, urugun çok kıl-: dölsüz bırak- (Kırg)

uzun: uzak (OY)

-*Uzun yelmeg yeme itım ok, arkuy kargug olgurtdum ok.* (T II: d- 3)

-Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurttum.

uzun: uzun, uzak (Kırg)

-*Anın boyu uzun, teptegerek kögüş közdüü ak cuumal kız eken.* (SÖ, 173. s)

-O, uzun boylu, iri mavi gözlü, beyaz tenli bir kız imiş.

-Ü-

üç: üç (OY)

-*Yırya Oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne?* (T I: g- 7)

-Kuzeyde de Oğuz'lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?

üç: üç (Kırg)

-*Üç küngö cetpey tañ cañı atkanda it abalayt.* (KO, 614. s)

-Üç günü doldurmadan şafak yeni söktüğünde köpek havlar.

üçegü: üçü, üçü birlikte, üçümüz (OY)

-*Üçegün kabışıp sülelim, edi yok kışalım!” temiş.* (T I: d- 4)

-Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!” demişler.

üçöö: üçü, üçü birlikte (Kırg)

-*Gül Tokoydu karasañ,*

Cañgagı caynap tögülön,

Can talaşkan üçöönö

Çın beyiştay körüngön. (SY, 25. s)

-Gül-Tokoy'a bakarsan her yere dökülen cevizini görürsün.

Sıkıntı çekmiş üçüne sanki cennet gibi hissedilmiş.

üçün: için (OY)

-İnim Kül Tigin... işig küçüg birtük üçün, Türk Bilge Kagan ayukuña, inim Kül Tiginig küzedü olurtum. (KT: b- 1)

-Kardeşim Kül Tigin... (ölesiye yitesiye) hizmet ettiği için, Türk Bilge Kağan mülküne, kardeşim Kül Tigin'i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum.

üçün: için (Kırg)

-Cazıksız el mobular üçün can kıyıp atat. (ET, 301. s)

-Günahsız halk işte bunlar için can veriyor.

ügüz: ırmak, nehir (OY)

-Yençü ügüzüg keçe 'Tinsi Oğlu' aytıgma beñlig Ek tagıg ertü Temir kapıgka tegi irtimiz. (T II: b- 9)

-İnci ırmağını geçerek, "Tanrı oğlu" denilen (dorukları ak) benekli (yani "karla kaplı") Ek dağını aşarak Demir Kapı'ya kadar vardık.

darıya: ırmak, nehir (Kırg)

-Darıyanın canına kuduk kazbayt. (ML, 73. s)

-Nehrin yakınına kuyu kailmaz.

üküş: çok (OY)

-Az bodunug üküş kılıtım. (KT: d- 29)

-Sayıca az olan halkı çoğalttım.

köp: çok (Kırg)

-Köp kaz başsız uçpayt. (ML, 129. s)

-Çok kaz lidersiz uçmaz.

ülüg: 1) bölük, kısım, 2) talih, baht (OY)

-Eki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti. (T I: b- 4)

-İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi.

-Anta kisre Teñri yarlıkaduk üçün, kutum ülügüm bar üçün, ölteçi bodunug tırgürü igittim. (BK: d- 23)

-Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için, bahtım (ve) talihim olduğu için, ölecek halkı diriltilip doyurdum.

ülüş, ülö, ülös: bölük, pay, **ülöş-, ülöştür-:** böl- (Kırg)

-Kazak, kırgız karmaşıp,

Kança olco ülöşüp,

Kalmak menen Kalçanı

Çabıp algan birleşip. (MK, 157. s)

-Kazak ile Kırgız beraber Kalmuklara ve Kalçalara saldırıp ele geçirilen pek çok ganimeti üleştiler.

-Üydögü mal, danıñdan,

Ülüşün bölüp berettir. (Ceñicok // ZA II, 288. s)

- Evde bulunan hayvandan, tohumdan payını üleştirecektir.
-Bizden **ülöñ** kalgan cok. (KOS, 821. s)
-Bizde payın kalmadı.
-Abaltan aňçıldarın saltı: kızıldı **ülöştür** elge. (ET, 78. s)
-Evvelden avcı geleneği: av etini halk ile paylaşmak.

üntür-: tan at-, şafak sök- (OY)

- Bolçuka tañ **üntürü** tegdimiz. (T I: k- 11)
-Bolçu'ya tan atarken vardık.

tañ at-: tan at- (Kırg)

- Ata turgan tañdın** çıga turgan küñü bar. (ML, 42. s)
-Sökecek şafağın doğacak güneşi vardır.

ürüñ: beyaz, ak (OY)

- Ol yerke ben Bilge Tunyukuk tegürtük için sarıg altun, **ürüñ** kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buñsız kelürti.* (T II: g- 4)
-O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasiyle (önümüze) getirdiler.

ürüñ-barañ: alaca karanlık (Kırg)

- Erteñki **üröñ-barañda** ker bıştını minip, sarcandap cer ölçögön kaday sonun.* (MB, 19. s)
-Şafağın alaca karanlığında kestane renginde ata binip toprak ölçmeyi seviyorum.

üz: aksi, inatçı, başına buyruk (OY)

- “Bilge Tunyukuk anyıg ol, **üz** ol.* (T I: k- 10)
-“Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkeli.

öcör, kök: aksi, inatçı (Kırg)

- Er bolsoñ, **kök** bol, aytkan sözgö bek bol.* (ML, 200. s)
-Babayiğit olursan aksi ol, verdiğin sözün eri ol.
-*Cadabayt Zarlık kıynalsa,*
Öcör eken pendeden. (MZKDN, 93. s)
-Zarlık azap çekmekten bezmez, inatçı biriymiş.

üz-: kır-, kopar- (OY)

- Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig **üzgeli** uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (T I: g- 6)
-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

üz-: kopar- (Kırg)

- Birden **üzüp**, terip al,*
Sortko karap bölüp al,
Almuruttun cakşısı

Bizdın bakta körip al. (M. Cangaziyev // KBPA, 258. s)

- Teker teker kopar, topla, çeşidine göre ayır, armutun en iyisi bizim bahçede yetişir.
-*İçke **üzülöt**, coon süzülöt.* (ML, 108. s)

-İnce kopar, kalın süzülür.

üze: üzerine, üzerinde, üstte, yukarıda, gereğince (OY)

-*İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (BK: d- 21)

-Karnı aç, sırtı çıplak yoksul (ve) sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum.

üzük: çadırın üstüne örtülen keçi, **üst:** üst (Kırg)

-*Üzüğünün ceegine*

Üç eli kunduz koydurgan. (Ceñicok // ZA II, 130. s)

-Üzükün⁷⁸ kenarları üç parmaklık lutr parçası ile süslenmiştir.

-*Tört dubaldın üstün caap,*

Koyup eşik-tereze,

İçi-tışın cıluulap

Üy casaylı emese. (C. Mamıtov // KBPA, 404. s)

-Dört duvara çatı örtüp,

Kapı pencereleri koyup,

İçini dışını ısıdırıp

Ev yapalım.

-Y-

yabız: kötü, fena (OY)

-*İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum.* (BK: d- 21)

-Karnı aç, sırtı çıplak yoksul (ve) sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum.

caman: kötü, fena (Kırg)

-*Aytkandın oozu caman,*

Iylagandın közü caman. (ML, 27. s)

-Söyleyenin ağzı kötü, ağlayanın gözleri kötü.

yablak: fena, kötü, kötülük, nifak (OY)

-*İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum.* (BK: d- 21)

-Karnı aç, sırtı çıplak yoksul (ve) sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum.

caman: fena, kötü, nifak (Kırg)

-*Caman erdin belgisi- üydö baatır, coodo cok.* (ML, 92. s)

-Kötü babayiğit özelliği evde kahraman, savaşta yoktur.

yabrıt-: bozguna uğrat-, hezimete uğrat- (OY)

-*Süsin anta sançdım, yabritdım.* (BK: d- 31)

-Askerlerini orada mızrakladım, hezimete uğrattım.

talkala-, büldür-, kıyrat-: bozguna uğrat- (Kırg)

-*Sındırıp iydi bagımdı,*

Kıyrattı altın tagımdı. (SK, 77. s)

-bahçemdeki ağaçları söktüler,

Altın athtımı kırdılar.

-*Talkalangan bir kıştaktın canında,*

⁷⁸ Üzük çadırın tavanını örtmek için kullanılan keçedir. Geniş bilgi için bkz.: A. Akmataliyev, Kırgızdın Kol Önörçülüğü, Bişkek 1996, 253. s.

Kalıñ kara tokoyu bar aldında. (TŞ, 115. s)

Bozguna uğramış bir köyün yanında büyük, sık bir orman bulunuyordu.

yadag: yaya, piyade (OY)

-Yokaru, at yete, yadagin ıgaç tutunu agturtum. (T I: k- 1)

-Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım.

cöö: yaya (Kırg)

-Birde cigit töö minet,

Birde cigit cöö cüröt. (ML, 64. s)

-Bazen yiğit deveye biner, bazen yiğit yaya yürür.

yagi: düşman (OY)

-Tört buluñ kop yagi ermiş. (KT: d- 2)

-Dört bucak hep düşman imiş.

coo: düşman (Kırg)

-Coo kaçkanda baatır köböyöt. (ML, 100. s)

-Düşman kaçınca kahraman çoğalır.

yagıçı: savaşçı, muharip (OY)

-Anta ayguçısı yeme ben ök ertim, yagıçısı yeme ben ök ertim. (T II: g- 6)

-Bu sırada sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşanı da ben idim.

cooçu, cooker: savaşçı (Kırg)

-Cooçulugu bar bolso,

Tındım kılıp salayın. (Etş, 152. s)

-Düşmanlık fikri olursa onu hemen öldüreyim.

-Maşıkkan cooker anda cok,

Cürgöndör kelgen mal bagıp. (MZKDN, 440. s)

-Onun özel yetiştirilmiş savaşıları yoktur,

Hayvan güden sıradan birileri toplanmıştır.

yagız: yağız, kara yağız (OY)

-Üze kök teñri asra yagız yer kıluntukda, ekin aza kişi oğlu kılınmış. (BK: d- 2)

-Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.

kara: yağız (Kırg)

-Tuulganda kara cer,

Toktono albay termeldi. (M I, 29. s)

-O, doğduğunda yağız yer durmadan sallandı.

yagru: yakın (OY)

-Bilig bilmez kişi, ol sabıg alıp, yagru barıp, üküş kişi öltüg. (KT: g- 7)

-(Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz.

cuur: yakın (Kırg)

-Cuurda bolgon okuya. (KTTS I, 362. s)

-Yakınlarda geçen olay.

yaguk: yakın (OY)

-**Yaguk** el erser, ança takı erig yerte irser, ança erig yerte beñgü taş tokıtdım, bititdim. (KT: g- 13)

-(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hâkkettirdim, yazdırtım.

cuuk: yakın (Kırg)

-*Arik atka kamçı cuuk, cırtık üygö tamçı cuuk.* (ML, 39. s)

-Zayıf ata kamçı yakın, yırtık eve damla yakındır.

yagut-: yaklaştır- (OY)

-*Süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutr ermiş.* (KT: g- 5)

-Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırdılar imiş.

cuut-: yaklaştır- (Kırg)

-*Aldına şaytan cuutpay,*

Kuup turgan akkan suu. (Ceñicok // ZA II, 57. s)

-Akar su şeytani yanlarına yaklaştırmadan kovalayıp durur.

yalabaç: elçi (OY)

-**Yalabaçı,** edgü sabı ötügi kelmez tiyin yayın süledim. (BK: d- 39)

-Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim.

elçi: elçi (Kırg)

-**Elçiğe** bargan tartınbay,

Er kişinin belgisi: (SY, 141. s)

-Babayiğit özelliklerinden biri elçi gitmeye cesaret edebilmesidir.

yalañ: yalın, çıplak (OY)

-**Yalañ** bodunug tonlug kıltım, çıgany bodunug bay kıltım. (BK: d- 23)

-Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım.

calañ: yalın, çıplak, sadece, yalnız (Kırg)

-*Birok emne üçün sürötkö calañ kiçinekey cılañaç-cılañaç baldardı tartasız.* (MB, 133. s)

-Fakat niçin fotoğrafa sadece küçücük çırıl çıplak çocukları çekiyorsunuz.

yalma: kaftan (OY)

-*Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı, yüziñe başıña bir tegmedi.* (KT: d- 33)

-Zırhından (ve)kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir ok bile değmedi.

köynök: elbise, gömlek (Kırg)

-**Köynök** terdebese, talaa güldöböyt. (ML, 128. s)

-Gömlek terlemezse, tarla yeşillenmez.

yan: yan, taraf (OY)

-*On tünke yantaktı tug ebirü bardımız.* (T I: k- 2)

-On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.

can: yan, taraf (Kırg)

-*Biyik toonu **canınan** kör, başına çıkpa,*
Cakşı kişini alıstan uk, canına barba. (ML, 62. s)
-Yüksek dağlara yakından bak, tepesine çıkma,
İyi insanı uzaktan tanı, yanına gitme.

yan-: dön- (OY)

- '***Yanalım**, arıg ubutu yeg' tedi.* (T II: b- 2)

-“Dönelim; temizim (yani “savaşıp yenilmemişim”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler.

can-: dön- (Kırg)

-*Biz bazarga barabız,*

Bazardan tamak alabız,

*Alıp kayta **canabız**.* (TM I, 169. s)

-Biz pazara gideceğiz, pazardan yiyecek alıp geri döneceğiz.

yana: yine, tekrar, yeniden (OY)

-*Anta **yana** kiripTürgiş Kagan buyrukı Az Totokug eligin tutdı.* (KT: d- 38)

-Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanın kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı.

cana: tekrar, yine, gene (Kırg)

-*Bul Töştüktün kıyındığın*

***Cana** sinap köröyün.* (Ets, 230. s)

-Bu Töştük'ün gücünü gene deneyeyim.

yantur-: döndür-, geri çevir- (OY)

-*Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser **yanturu** sakıntım.* (KT: k- 11)

-Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.

candır-: döndür- (Kırg)

-*Sebep bolçu darıdan*

Miñ türdüüsün aldırıp,

*Uypaçı uunu **candırıp**,*

Uu içken Manas anı içse,

Oorugan ceri basılat,

Umaçtay közü açılat. (M I, 280. s)

-Şifa olacak ilaçların bin bir çeşidini aldırdı,

Öldürücü zehrin gücünü geri çevirdi,

Zehir içen Manas ilacı içtiğinde ağrıyan yeri yatıştır, gözleri açılır, ayılır.

yany-: yay-, dağıt-, bozguna uğrat- (OY)

-*Oza **yanya** keligme süsin agıttım.* (BK: d- 31)

-(Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm.

buz-: boz- (Kırg)

-***Buzular** üydön ırk ketet.* (ML, 70. s)

-Bozulacak ailenin arası açılır.

yañıl-: yanıl-, hata et- (OY)

-Yerçi yer **yañılıp** boguzlantı. (T I: k- 2)

-Kılavuz yanıldı ve boğazlandı.

cañıl:- yanıl-, hata et- (Kırg)

-Er **cañılıp** kolgo tüşöt, kuş **cañılıp** torgo tüşöt. (ML, 201. s)

-Er yanılırsa tutsak olur, kuş yanılırsa kılıcana düşer.

yara:- yara-, uygun ol- (OY)

-“Kögmen yolu bir ermiş, tumış” teyin eşidip “Bu yolun yorisar **yaramaçı**” dedim. (T I: d- 6)

-“Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “Bu yoldan yürüseki iyi olmayacak” dedim.

cara:- yara- (Kırg)

-Bu sapar oyu teskeri çıkkan İşen özünün **carabas** ‘önörünö’ cazıktuu cılmayıp, ‘mundan kiyin bödönö karmabaym’ dep ubada berip salgan ele. (SÖ, 94. s)

-Bu kere düşündüğünün tamtersi ortaya çıkınca İşen uygunsuz ‘sanatı’ yüzünden suçluymuş gibi tebessüm ederek ‘artık bildircin yakalamam’ diye yemin edivermişti.

yarak: silah (OY)

-**Yaraklıg** kantan kelip yanya iltidi? (BK: d- 19)

-Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?

carak: silah (Kırg)

-Ölböy turup **caraktı**

Özüm kantip berem deyt,

Semeteyden kelgendi

Tak töbömdön köröm deyt. (SY, 120. s)

-Ölmeden silahımı nasıl vereceğim ki,
Semetey'in elinden gelenini çekmeye hazırım.

yarat:- yap-, yarat-, düzenle- (OY)

-Kañım kagan üçün ağır taşıg yogun ıg Türk begler bodun itip **yaratup** kelürti. (BK: g- 15)

-Babam Hakan için (bunca) ağır taşları (ve) kalın ağaçları Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip getirdiler.

carat:- yap-, yarat- (Kırg)

-Kudayım ayaldı emne üçün **carattu**, bilesiñbi? (MB, 352. s)

-Tanrım kadını niye yarattı, biliyor musun?

yaratıt:- yaptır-, inşa ettir- (OY)

-Añar adınçığ bark **yaratıtdım**. (BK: k- 14)

-Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırıttım.

carat:- yaptır- (Kırg)

-Kudayım ayaldı emne üçün **carattu**, bilesiñbi? (MB, 352. s)

-Tanrım kadını niye yarattı, biliyor musun?

yaratun:- kendini düzenle-, düzene sok-, örgütlen- (OY)

-Yağı bolup, itinü **yaratunu** umaduk, yana içikmiş. (KT: d- 10)

-Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.

uyuş- kendini düzenle-, düzene sok- (Kırg)

-*Sayakatka malçılardıñ baldarı menen **uyuşup** çıgıp cürüşöt.* (ŞB, 95. s)

-Geziye çobanların çocukları ile beraber düzenleyip çıkıyorlar.

yaratur- yaptır- (OY)

-*Añar adınçığ bark **yaraturtum.*** (KT: g- 12)

-Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım.

casat-, carat- yaptır- (Kırg)

-*Kudayım ayaldı emne üçün **carattı,** bilesiñbi?* (MB, 352. s)

-Tanrım kadını niye yarattı, biliyor musun?

-*Ustadan tandap **casatsak,***

Soot, kılıç, nayzanı. (KS, 384. s)

-Zırh, kılıç, mızrakları ustalardan en iyisine yaptırsak.

yarık: zırh (OY)

-***Yarıkınta** yalmasınta yüz artuk okun urtı, yüziñe başıña bir tegmedi.* (KT: d- 33)

-Zırhından (ve)kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir ok bile değmedi.

soot, zoot: zırh (Kırg)

-*Çaldırıp dobulbasın düşman cagı,*

*Carkıldap **zoot,** kalkan kolundagı.* (MZKDN, 288. s)

-Düşman tarafı davullarını vuruyor,

Zırhları, ellerindeki kalkanlar parlıyor.

-*Ustadan tandap **casatsak,***

***Soot,** kılıç, nayzanı.* (KS, 384. s)

-Zırh, kılıç, mızrakları ustalardan en iyisine yaptırsak.

yarlıka- (tanrı) buyur-, esirge- (OY)

-*Teñri **yarlıkazu,** bu Türk bodun aza yarıklıg yağg yeltürmedim, tügünlüg atıg yügürtmedim.* (T II: d- 4)

-Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim, (kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarımı koşturtmadım.

calga- (tanrı) buyur- (Kırg)

-*Caratkan kuday **calgasa,***

Bul köödöktü ceñebiz. (CD, 141. s)

-İnşallah, bu kalın kafalıyı yeneceğiz.

-*Öz öltürböyt, cat **calgabayt.*** (ML, 153. s)

-Kardeş öldürmez, yabancı yardım etmez.

yaş (I): yaş, gözyaşı (OY)

-*Közde **yaş** kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım.* (KT: k- 11)

-Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.

caş: gözyaşı (Kırg)

-*Közünön tegerenip **caş** çıktı.* (KC, 52. s)

-Gözlerine dolan yaş aktı.

yaş (II): yaş, ömür yaşı (OY)

-*Kaınım kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım.* (BK: d- 14)

-Babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım.

caş: ömür yaşı (Kırg)

-*Oşondon köp uzabay kırk caştan kırk birge karagan uçurunda ölgön.* (KO, 623. s)

-Ondan pek geçmeden kırk yaşından kırk bire yüz tuttuğu zaman ölmüştür.

yaşa-: yaşa- (OY)

-*Kül Tigin ol süñüşde otuz yaşayur erti* (KT: k- 2)

-Kül Tigin o savaşta otuz yaşında idi.

caşa-: yaşa- (Kırg)

-*Küç emes akıl başkargan cerde boordoştuk, teñdik, azattık öküm sürüp, adamdar beykut emgek menen caşaşı mümkün.* (ET, 83. s)

-Gücün değil aklın idare ettiği yerde kardeşlik, eşitlik, hürriyet hükmeder, insanların rahat rahat çalışıp yaşaması mümkündür.

yat-: yat- (OY)

-*Usın buntutu yurtda yatu kalur erti.* (T I: d- 2)

-(Önceleri) uykusu kaçarak yurtda yata kalıyordu.

cat-: yat- (Kırg)

-*Başkinaña kiygeniñ*

Bala suusar terisi,

Barıp kırçın catkanıñ

Korgon-Töbö kerisi. (Kşk, 219. s)

-Başına zerdeva yavrusu postundan yapılmış giysi giyerdin, şimdi ise gencecik Korgon-Töbö'nün gerisinde yatıyorsun.

yay: yaz (OY)

-*Yay bolsar, üze teñri köbürgesi eterçe, ança, tagda sıgun etser, ança, sakınur men.* (BK: b- 4)

-İlkbahar gelince, yukarıda (gök) davulu (nasıl) gümbürderse, öylece, dağlarda geyikler (nasıl) böğürürse, (öylece), yas tutuyorum.

cay: yaz (OY)

-*A cay kelgende kiçinekey dariya taşkındap nugunan kötörülüp, üydöy taştardın bir-birine karsıldap-kürsüldöp urunup atkanınan cer solkuldaar ele.* (KC, 101. s)

-Yaz gelince ise küçüküçük nehir taşarak yatağından yükselir, ev gibi taşların birbiriyle patır kütür çarpışmasından yer sarsılır idi.

yaz: ilkbahar (OY)

-*Otuz artukı tokuz yaşıma yazın Tatabı tapa süledim.* (BK: g- 2)

-Otuz dokuz yaşında ilkbaharda Tatabı'lara doğru sefer ettim.

caz: ilkbahar (Kırg)

-*Caz-carış, küz-küröş.* (ML, 78. s)

-İlkbahar yarış, sonbahar güreştir.

yazı: ova, step (OY)

-İlgerü Şantuñ **yazıka** tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. (KT: g- 3)

-Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum.

cazı, cazık: ova, step (Kırg)

-**Cazı** keçüü suuların,

Boylop ketip baratat. (MZKDN, 172. s)

-Geçidi geniş olan derelerin kenarı ile gidiyor.

yazın-: yanıl-, hata et-, ihanet et- (OY)

-Bilmedükin için, biziñe yañiltukın **yazıntukın** için, kaganı ölti, buyrukı begleri yeme ölti. (BK: d- 16)

-Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü.

caz-: yanıl-, hata et- (Kırg)

-Örgö karay tüz baratıp kokustan,

Ömür colun keede **caza** baskanın. (SC, 125. s)

-Yukarı ilerlerken hayatında aniden yanlış adımlar atmıştı.

yazuk: günah (OY)

-...**yazukla**... (BK: d- 36)

-...günah...

cazık: hata, yanlış (Kırg)

-Men süyöm, suluu süyböyt. Bilbeym nege?

Cazıktuu caratkanga boldum bele? (MA, 55. s)

-Ben seviyorum,güzel sevmez. Bilmem niye?

Tanrı'nın gözünde günah işledim mi acaba?

ye-: ye- (OY)

-Keyik **yiyü**, tabışgan **yeyü** olurur ertimiz. (T I: g- 1)

-Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.

ce-: ye- (Kırg)

-Biröñün toogun **ceseñ**, kaz bayla. (ML, 66. s)

-Birinin tavuğunu yediysen karşılık olarak kaz kes.

-Tulpardı minip **celgende**,

Caşı on ekige kelgende,

Cibergin uşul Talaska. (SY, 23. s)

-Kanatlı atı binip dört nala koşturduğunda,

On iki yaşını doldurduğunda

Talas'a gönder.

yeg/yig: daha iyi (OY)

-'Yanalım, arıg ubutu yeg' tedi. (T II: b- 2)

-“Dönelim; temizin (yani “savaşıp yenilmemişin”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler.

caķşıraak: daha iyi (Kırg)

-Tizelep çaşagança, tik turup ölgön **caķşı**. (ML, 172. s)
-Diz çöküp yaşamaktansa dik durup ölmek yeğdir.

yegirmi/yigirmi: yirmi (OY)

-Sekiz **yegirmi** yaşımā altı çub Sogdak tapa süiledim. (BK: d- 24)

-On sekiz yaşımā altı bölge Soğdak'lara doğru sefer ettim.

cıyırma: yirmi (Kırg)

-Otuzdan oodum deşke oozum barbayt,

Cıyirmaga çıktım deşten uyalamın. (BS, 141. s)

-Otuzu geçtim desem ağzıma yakışmıyor,

Yirmiye doldurdum demekten utanıyorum.

yel-: (atı) dört nala sür-, koştur- (OY)

-Buñadıp kagan "**Yelü kör**" temiş. (T I: k- 2)

-Sıkılıp kağan "Sürün atları!" demiş.

cel-: aceleyle koştur-, koştur- (Kırg)

yelme: öncü, keşif kolu, keşif süvarisi, sefer (OY)

-Uzun **yelmeğ** yeme ittim ok, arkuy kargug olgurtdum ok. (T II: d- 3)

-Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurtum.

çalgın, kayguul: öncü, keşif kolu, sefer (Kırg)

-Anı Asan kündüz bildi **çalgındap**,

Tün içinde 'til' karmamak alkımdap. (TŞ, 115. s)

-Asan onu bugün gündüz keşfe gittiğinde öğrendi,
Geceleyin dil yakalayıp getirecekti.

-**Kayguuldu** çalbay kaygırdık,

Kabılandan ayrıldık. (M I, 283. s)

-Keşif kolu göndermeden kedere kapıldık,
Kaplan gibi kahramanımızı kaybettik.

yeltür-: akın ettir-, koştur- (OY)

-Teñri yarlıkazu, bu Türk bodun aza yarıklıg yağıg **yeltürmedim**, tüğünlüg atıg
yügürtmedim. (T II: d- 4)

-Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim,
(kuyruğu) düğümlü (düşman) atlarını koşturtmadım.

celdir-: koştur- (Kırg)

-Sur corgo minip **celdirgen**,

Suulugun silkip temingen,

Suk saldı acal arga çok,

Suraymın sizdi men kimden. (Kşk, 88. s)

-Beyaz yorga binip koştururan,

Gemini silkip mahmuzlayan

Ecel, ne yazık, size gözlerini dikti,

Artık sizi kimlerden arayacağım, soracağım.

yeme: dahi, da/de, hem...hem, ve (OY)

-*Kazgantukın için udu özüm kazgantukum için, il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı.* (T II: d- 5)

-(Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.

yäm: dahi, da/de (Güney diyal: KTDS I, 722. s) (Kırg)

-*Balaga yäm ,kızga yäm.* (KOS, 308. s)

-Oğla da, kıza da.

-*Kışlakta yäm kırgızdar bar.* (KTDS I, 722. s)

-Kışlakta da Kırgızlar var.

yen: yan, taraf, -den doğru (OY)

-*Tabgaç birdin yen teg, Kıtany öndün yen teg, ben yırđınta yan tegeyin.* (T I: g- 4)

-(Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtay'lar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım.

can, cak: yan, taraf (Kırg)

-*Tündük cakta ak karluu toonun çokuların baskan kara bulut kaldayıp cılıp kelatat.* (KK, 75. s)

-Kuzey taraftaki dağın karlı tepelerini saran siyah bulut gittikçe büyüyerek yaklaşıyor.

-*Adılbektin eki canında oturuşkan kempir menen arık kara kız munu cıl maalı körbögöndöy mindan közün alışpayt.* (SÖ, 10. s)

-Adılbek'in iki yanında oturan yaşlı kadın ile zayıf esmer kız sanki yıl boyunca görmemiş gibi ondan gözlerini almıyorlar.

yer/yir: yer, toprak, ülke, memleket (OY)

-*Ötüken yer olurup arkış tirkış ısar, neñ buñug yok.* (BK: k- 6)

-Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz.

cer: yer, ülke (Kırg)

-*Azığı- cerde, tünögü- cerde,*

Kaykıp uçup kay cakka barat. (SC, 16. s)

-Azığı yerde, tüneği yerde olduğu için nereye kadar uçup gider ki.

yerçi: kılavuz (OY)

-*Yerçi yer yañılıp boguzlantı.* (T I: k- 2)

-Kılavuz yanıldı ve boğazlandı.

cerçi: kılavuz (Kırg)

-*Col adaşpas cerçiden,*

Coldu bilgen çençiden. (M I, 89. s)

-Yolu şaşırılmamak kılavuza, yolu bulmak keşife bağlıdır.

yet-: yed-, yedekte götür- (OY)

-*Yokaru, at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum.* (T I: k- 1)

-Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım.

cetek: 1) yedek, 2) lider (Kırg)

-Keçee ezilip, saboo cep, açka bolgon cılkı balası bugün adam **cetegine** könüp, conuna terdik saldırıp, eer tokutup mingi. (KO, 187. s)

-Dün ezilen, dövülen, aç kalan at yavrusu bugün insanın yedeklemesine boyun eğmiş, sırtına teğelti serdirmiş, eyer vurdurmuş bir bineğe dönmüş.

-Cer teñselte bastırıp,

Cetekke boş at koştogun. (KS, 107. s)

-Ayaklarımız altında toprak sarsılsın,
Fazladan bir at yedeğe alın.

-Cetim ösüp cetildim,

Cetegim abam ayrılbaym. (SK, 79. s)

-Yetim kaldığımda bana baş göz olup büyüten ağabeyim senden ayrılmam.

yeti/yiti: yeti (OY)

-Ida taşda kalmış kübranıp **yeti** yüz boltı. (T I: b- 4)

-Dağda bayırda kalmış olan'ları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu.

ceti: yeti (Kırg)

-**Ceti** kündük caandan celip ötkön suu artık. (ML, 97. s)

-Yedi gün şakır şakır yağan yağmurdan tıpır tıpır akan arıktaki su daha iyidir.

yetmiş: yetmiş (OY)

-Taşra yoruyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmuş, tagdaki inmiş, tirilip **yetmiş** er bolmuş. (KT: d- 12)

-(İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

cetimiş: yetmiş (Kırg)

-Cigitke **cetimiş** önör az. (ML, 98. s)

-Yiğide yetmiş tirli sanat azdır.

yıd-: gönder- (bk.: **ıd-**) (OY)

-Bögü Kagan, bañaru ança **yıdmış**. (T I: k- 10)

-Bögü Kağan, bana böyle (haber) göndermiş.

iy-: yard. fiil kolaylık ve çabukluk ifade eder (Kırg)

-Çıday albay oşondo,

Iylap **iydi** Bıytı küñ. (Etş, 315. s)

-O zaman dayanamadan cariyeye Bıytı ağlayıverdi.

yıg-: yığ-, derleyip topla- (OY)

-Keligme beglerin bodunun itip **yıgıp**, azça bodun tezmiş erti, On-Ok süsin sületdim. (T II: b- 8)

-(Bize) gelen beylerini ve halkını derleyip toplayıp, bir az halk kaçıp gitmiş idi, On-Ok ordusunu sefere çıkarttım.

cıy-: yığ- (Kırg)

-Aştığın **cıyğanda** kança beret, el özü bilet. (ET, 93. s)

-Ekini biçip topladığında ne kadarını vereceğine halk kendisi karar verir.

yıl: yıl (OY)

-*Bunça kazanıp kañım kagan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.* (BK: g- 10)
-Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti.

cıl: yıl (Kırg)

-*Cerinen oogongo ceti cılı konuş cok.* (ML, 97. s)

-Yerinden göç edene (oynayana) yedi yıl yurt bulunmaz.

yılkı: at sürüsü (OY)

-*Ol yılık alıp igittim.* (BK: d- 38)

-O at sürüsünü alıp (onları) doyardım.

cılkı: at (Kırg)

-*Mineer attan başka cılkını tereñge citirgile.* (KO, 309. s)

-Binek atlar hariç diğer yılmıyı uzaklara gizleyin.

yılpagut: cesur savaşçılar, yiğit savaşçılar (OY)

-*Anta Toñra yılpagutu bir uguşug Toña Tigin yogınta egire tokıdım.* (BK: d- 31)

-Orada Toñra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.

er cürök: cesur (Kırg)

-*Sen ölümdön taymanbagan er cürök adamsıñ.* (MB, 85. s)

-Sen ölümden bile sakınmayan cesur insansın.

yılsıg: zengin, müreffeh (OY)

-*Neñ yılsıg bodunta üze olurmadı.* (BK: d- 21)

-(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım.

bay: zengin (Kırg)

-*Bay barınça, cok alınça.* (ML, 51. s)

-Zengin varlığına, fakir haline göre hareket eder.

yımşak: yumuşak (OY)

-*Süçig sabın yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş.* (KT: g- 5)

-Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş.

cumşak: yumuşak (Kırg)

-*Cer da mına uşulardın münözünö okşop alpeyim, cumşak, coomart köründü.* (SÖ, 45. s)

-Toprak da işte onların kişiliği gibi sakin, yumuşak, cömert gözüktü.

yıpar: mum (OY)

-*Yog yıparıg kelürüp tike birtı.* (BK: g- 11)

-Cenaze mumları getirip dikiverdiler.

cıpar: güzel koku (Kırg)

-*Too taraptan türkün güldün,*

Cattı cıpar cıtı urup. (S. Eraliyev // KBPA, 246. s)

-Dağlardan çeşitli çiçeklerin kokusu esiyordu.

yırı: kuzey (OY)

-*Yırya Oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne?* (T I: g- 7)

-Kuzeyde de Oğuz'lardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?

(Kırg) **tündük**: kuzey

-*Tündügü karagay camıngan böksö too, andan arı ak möñgüliü Ala-Too.* (ET, 203. s)

-Kuzey tarafında üzeri çamlık alçak dağ, ötesinde dorukları karlı Ala-Too bulunuyor.

yış: dağ, ormanlı dağ, orman, ormanla kaplı (OY)

-*Süñüg batımı karıg söküpen Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız.*

(KT: d- 35)

-Mızrak batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda iken bastık.

cış: sıkı, yoğun; **tokoy**: orman (Kırg)

-*Al aydap koygondoy cış çıkkan karagattuu badaldardı aralap kirip bardı.* (ŞB, 121. s)

-O, sanki mahsus ekilmiş gibi sıkı biten frenküzümü çalılarını dolaşarak arasına girdi.

-*Calgız darak tokoy bolboyt.* (ML, 86. s)

-Tek ağaçtan orman olmaz.

yıçe: yeniden (OY)

-*Olurupan Türk bodunug yıçe itdi, yıçe igitti.* (BK: d- 14)

-(Tahta) oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve) yeniden besleyip doyurdu.

kayta, kayra: yeniden, tekrar (Kırg)

-*Kayra beri oop köçüp, too başın kar alganga çeyin Kölmödö boluşat.* (KO, 611. s)

-Tekrar beri yanlara göç edip, dağ başlarına kar yağınca kadar Kölmö'de oturacaklar.

-*Uktap catkan kezinde*

Akırın kayta barayın. (CB, 40. s)

-O uyurken sessizce geri döneyim.

yinçge: ince (OY)

-*Yuyka erkli topulgalı ucuz ermiş, yinçge erklig üzgeli ucuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (T I: g- 6)

-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

içke: ince (Kırg)

-*İçke üzülöt, coon süzülöt.* (ML, 108. s)

-İnce kopar, kalın süzülür.

yinçü/yençü: inci (OY)

-*Yençü üzgüz keçe Temir Kapıgka tegi süledim.* (KT: g- 3)

-İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim.

incuu: inci (Kırg)

-*İncuu tiştüü, kıygaç kaş*

Tamagınan körüngön

Kara meyiz cutkan aş. (M I, 150. s)

-İnci dişli, yay gibi kaşlı güzel,

O kadar beyaz tenli ki,

Kuru üzüm, yemek yutunca boğazından fark ediliyor.

yit-: yit-, kaybol- (OY)

-*Türk bodun için tün udımadım, küntüz olurmadım; inim Kül Tigin birle, şad birle ölü yitü kazgantım.* (BK: d- 22)

-Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım; kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım.

cit-: yit-, kaybol- (Kırg)

-*Karañgılıktın koynuna citti.* (KO, 638. s)

-Karanlığın kucağında kayboldu.

yitür-: yitir-, kaybet- (OY)

-*Türk bodun, illedük ilin içgını ıdmış, kaganladuk kaganın yitürü ıdmış.* (KT: d- 6)

-Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.

citir-: yitir- (Kırg)

-*Al büt ayılın Şamşı tooloruna köçürüp, citirdi.* (KO, 147. s)

-O, tüm köyünü Şamşı dağlarına göç ettirdi, yitirdi, gizledi.

yog: cenaze töreni (OY)

-*Lagzin yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm.* (BK: G 10)

-Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.

cokto-: ağıt yak-, yas tut-, **coktoo:** cenaze töreni (Kırg)

-*Kökötöydün cokoosun,*

Külayınga ayttırıp. (M II, 9. s)

-*Cazında ölgön atamdı,*

Cakşı körgön cezdekem,

Küzündö kelip coktosun. (Kşk, 85. s)

-Çok sevdiğim eniştem ilkbaharda vefat eden babamın cenazesine sonbaharda geliyor.

yogçı: yasçı, yas tutucu (OY)

-*Yogçı sıgıtçı öñre, kün tugsıkda Bükli Çöllüg el, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtany, Tatabı... bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış.* (KT: d- 4)

-(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.

koşokçu: ağıtçı, yuğçu (Kırg)

-*Koşokçu andan arı Kaçikenı baatur, caaktuudan can teñele albagan çeçen atap öttü.* (KO, 176. s)

-Ağıtçı, ondan sonra Kaçike'ye kahramanlık ve belagat yönünden kimsenin denk gelmediğini anlattı.

yogla-: yas tut- (OY)

-*Yogçı sıgıtçı öñre, kün tugsıkda Bükli Çöllüg el, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtany, Tatabı... bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış.* (KT: d- 4)

-(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.

cokto:-ağıt yak-, **coktoo**: ağıt (Kırg)

-*Kökötöydün **coktoosun**,*

Külayımga ayttırıp. (M II, 9. s)

-Kökötöy için Külayım'a ağıt yaktırdı.

-*Ölgöndördün cakin tuugandarı ozondop-bozdop, **coktop**, söögün kömüügö kirişti.* (KO, 95. s)

-Ölenlerin akrabaları hüngür hüngür ağladı, ağıt yaktı, cesedini gömmeye başladı.

yoglat:- cenaze töreni yaptır- (OY)

-*Katun yok bolmuş erti. "Anı **yoglatayın**" tedi.* (T I: k- 7)

-Hatun yok olmuş idi. "Onun cenaze törenini yaptırayım" dedi.

coktot:- yağ söylet-, cenaze töreni yaptır- (Kırg)

-*Ölgöndördün cakin tuugandarı ozondop-bozdop, **coktop**, söögün kömüügö kirişti.* (KO, 95. s)

-Ölenlerin akrabaları hüngür hüngür ağladı, ağıt yaktı, cesedini gömmeye başladı.

yogun: yoğun, kalın (OY)

-*Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge **yogun** bolsar üzgülik alp ermiş.* (T I: g- 6)

-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

coon: yoğun, kalın (Kırg)

-*Kileygen **coon** butak kars etip sindı da Arıkovdun aldına kuladı.* (KC, 40. s)

-Kocaman kalın budak küt diye kırıldı ve Arıkov'un önüne düştü.

yogur:-geç- (ırmak vb.) (OY)

-*Kök Öñüg **yoguru** sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim.* (BK: g-D)

-Gök Öng (ırmağını) geçerek ordu (ile)

yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim.

keç:- geç- (ırmak,su vb.) (Kırg)

-*Kürpüldöktün dayrası,*

Kanattuu uçup ötpösö,

*Çıdap munu **keçe** albayt,*

Adamzattın balası. (M II, 168. s)

-Kürpüldök nehrini üzerinden kuş uçarak geçmezse insanoğlu geçmeye dayanamaz.

yok: 1) yok, 2) değil (OY)

-*Ötüken yer olurup arkış tirkiş isar, neñ buñug **yok**.* (BK: k- 6)

-Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz.

-*Ol amtı anyıg **yok**.* (KT: g- 3)

-Onlar şimdi kötü (durumda) değiller.

cok: yok, sefalet (Kırg)

-*İt turmak adamga tamak **cok** açarçılık maal ele.* (KC, 55. s)

-Köpeğe değil insana yemek bulunmayan kıtlık bir zamandı.
-Argımak moynun ok keset,
Azamat moynun **cok** keset. (ML, 37. s)
-İyi atın boynunu ok keser, babayığit boynunu yoksulluk keser.

yokad-: yok ol- (OY)

-**Yokadu** barır ermiş. (KT: d- 10)

-(Türk halkı) yok olmak üzere imiş.

cok bol-, coyul-: yok ol- (Kırg)

-*Külbö, sen dele alıs emessiñ menden,*

*Kaçan **coyulat** eskilik elden!* (RŞ, 210. s)

-Gülme, senin düşüncelerin de benden pek uzak değil,

Ne zaman insanların eski tutumları yok edilir.

yokaru: yukarı (OY)

-**Yokaru**, at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. (T I: k- 1)

-Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım.

cogoru: yukarı (Kırg)

-*Siz bekerden beker kaardanasız,*

*Ildıy akkan suunun **cogor** cagın*

Kantip bulgamak elem. (RŞ, 295. s)

-Siz boşu boşuna kızılıyorsunuz,

Su akımının aşağısında bulunup yukarı tarafını nasıl kirletebilirim.

yol: yol (OY)

-“*Kögmen **yolt** bir ermiş, tumuş”* teyin eşidip “*Bu **yolun** yorısar yaramaçı”* dedim. (T I: d- 6)

-“Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak” dedim.

col: yol (Kırg)

-*Batış menen çığıştı baylanıştırgan tasmaday kara **col** kalaanı kak carıp ötöt.* (ET, 203. s)

-Batı ile doğu arasında ilişki kuran şerit gibi kara yol şehrin tam ortasından geçiyor.

yolagçı: öncü (OY)

-**Yolagçı** er.(BK: g-d)

-Öncü asker.

colooçu: yolcu (Kırg)

-*Ay karañğı tündö ötkön **colooçular** uşul döbölördön cıltıldagan carık körüşöt imiş.* (KO, 521. s)

-Gecenin zifiri karanlığında geçen yolcular bu tepelerden pırıl pırıl ışık görmüşler.

yolu: kez, kere, defa (OY)

-*Kañım kagan bunça... kırk artukı yeti **yolt** sülemiş, yegirmi süñüş süñüşmiş.* (KT: d- 15)

-Babam hakan bunca... kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış.

colu: kere, defa (Kırg)

-*Bakeni baya gazetaga çıkkandan beri aga özü bir neçe **colu** kat cazıp, özü izdep bararın aytkan.* (SÖ, 90. s)

-Baken geçenlerde gazeteye çıktıktan beri kendi de birkaç kere mektup yazmış, onu arayıp bulacağını anlatmıştı.

yoñaşur-: kışkırt-, iftira ettir- (OY)

-*Begleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebligın kürlüğün üçün, armakçısın üçün, inili eçili kışkırtükün üçün, begli bodunluğ **yoñaşurtukın** üçün, Türk bodun illedük ilin ıçgınu idmiş, kaganladuk kaganın yitürü idmiş.* (BK: d- 7)

-Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı ve kandırıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturduğu hakanını kaybedivermiş.

çağıştır-, tukur-: iftira ettir-, kışkırt- (Kırg)

-*Böödö **çağım** bölökkö cetpes.* (ML, 69. s)

-Boş iftira başkasına ulaşmaz, ömrü kısadır.

-***Tukurgan** duşman çok emes*

Aalı biydi ürgüzüp. (MZKDN, 414. s)

-Aalı beyi ürmeye kışkırtan düşman yok değildir.

yori-: yürü-, ordu ile sefere çık-, ilerle-, geliş- (OY)

-*Edgü bilge kişig, edgü alp kişig **yoritmaz** ermiş.* (KT: g- 6)

-İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş.

cort-: yürü-, **cortuul**: sefer, **coruk**: huy, karakter (Kırg)

-*Colooçu bolso, colgo sal,*

***Cortuulçu** bolso, başın al.* (SY, 179. s)

-Yolcu ise yoldan çevirme,

Savaşçı ise başını kes.

-*Çarçap, açıkkan kol arasında küñküldöö, naarazı boluu **coruktarı** celdey **cortup**, cayıla, köböyö baştadı.* (KO, 152. s)

-Yorulmuş, acıkmış ordunun içerisinde mırıldanmalar,

yubul-: yuvarlan- (OY)

-***Yubulu** intimiz.* (T I: k- 2)

-Yuvarlanarak indik.

cumalan-: yuvarlan-, **cumuru**: yuvarlak (Kırg)

-*Kay birde tomolonuşup,*

*Kay birde **cumalanışıp,***

Öçöşüp cattu eköö teñ

Ölbögön cerde kalışıp. (BS, 228. s)

-Bazen çevrilerek, bazen de yuvarlanarak inatla ikisi can pahasına dövüşüyordu.

-***Cumuru** baş aman tursa bul calganda,*

Kubaniç, kaygı, ubayım barın köröt. (MZKDN, 322. s)

-Yuvarlak başımız bu yalan dünyada sağ salim olursa,

Sevinç, keder, endişe hepsini yaşayacaktır.

yugur-: yoğur- (OY)

-*Öñre ki er yugurça ıdıp ı bar baş aşdıımız.* (T I: k- 2)

-Öncü askerleri (karları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık.

cuur-: yoğur- (Kırg)

-*Beri kel, kamır cuurup, kesme keskendi üyrötüp koyoyun, karaldım.* (MB, 318. s)

-Gel beri, hamur yoğurmayı, erişte kesmeyi öğreteyim, yavrum.

yulu-, yul-: yağmala-, yağma et- (OY)

-*Sıñar süsi ebig barkıg yulgalı bardı, sıñar süsi süñüşgeli kelti.* (BK: d- 32)

-Yarı ordusu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi.

cul-: kopar- (Kırg)

-*Canagıday arak satkanıñdı körsöm, moynuñdu culup alam dedim.* (MB, 272. s)

-Deminki gibi vodka sattığımı gene görürsem, boynunu koparırım dedim.

yurç: kayın birader (OY)

-*Oñ Totok yurçın yaraklıg eligin tutdı, yaraklıgıdı kaganka ançuladı.* (KT: d- 32)

-Vali Oñ'un kayınbiraderini, silahlı iken, eli ile yakaladı (ve) silahlı olarak kağana takdim etti.

kayni: kayın birader (Kırg)

-*Düköndö gruzçık bolup iştegen kayniñiz restorandı büt eeleptir, siler emne, oşonçoluk coksıñarbi?* (MB, 239. s)

-Mağazada yükçü olarak çalışan kayın biraderiniz bile lokantanın tümünü tutmuş, siz ne onun kadar yapamaz mısınız?

yurt: karargah, merkez, yurt, kamp yeri, konaklama yeri (OY)

-*Usın buntutu yurtda yatı kalur erti.* (T I: d- 2)

-(Önceleri) uykusu kaçarak yurtda yata kalıyordu.

curt: yer, oturlan yer (Kırg)

-*Kıbiragan kişi cok,*

Curtta kalgan iti cok. (SY, 20. s)

Yurtda hareket eden kimse yok, köpek bile kalmamış.

yut: açlık, kıtlık, kıran (OY)

-*Otuz artukı eki yaşımı Amgı korgan kışladukda yut boltı.* (BK: d- 31)

-Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu.

cut: açlık, kıtlık, kıran (Kırg)

-*Caa, caa, ak karım,*

Cut bolot dep sanaba. (E. İbrayev // KBPA, 347. s)

-Beyaz kar yağmaya devam et,

Kıran olur diye hiç endişelenme.

yutuz: eş, zevce, harem (OY)

-*Sukun ...oglın yutuzın anta altım.* (BK: d- 38)

-Kıskançlıkla çocuklarını (ve) kadınlarını orada gasp ettim.

ayal, katın: kadın, eş (Kırg)

-**Ayal-** *üydün kutu.* (ML, 49. s)
-Kadın evin kutudur.
-*Cibekti tuta albagan cün kılat,*
Katındı *kütö albagan küñ kılat.* (ML, 98. s)
-İpeğe bakamayan yün eder,
Kadına bakamayan cariyeye eder.

yuyka: yufka, ince (OY)

-**Yuyka** *erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uguz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.* (T I: g- 6)
-(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

cuka: ince (Kırg)

-*Çüştödöy cuka şeyşep camıngansıgan keñ öröön algaçkı caş kar aldında kerilip catat.* (SÖ, 78. s)
-Patiska gibi ince çarşaf örtünen geniş vadi ilk kar altında uzanıyor.

yügerü: yukarı, yukarıya (OY)

-*Olurtukuma, ölteçiçe sakınıgma Türk begler bodun ögirip sebinip toñutmuş közi yügerü körti.* (BK: d- 2)

-(Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.

cogoru: yukarı (Kırg)

-*Siz bekerden beker kaardanasız,*
Ildıy akkan suunun cogor cagın
Kantip bulgamak elem. (RŞ, 295. s)
-Siz boşu boşuna kızılıyorsunuz,
Su akımının aşağısında bulunup yukarı tarafını nasıl kirletebilirim.

yügür-: koş-, ak- (OY)

-*Kanıñ subça yügürti, siñüküñ tağça yatdı.* (KT: d- 24)
-Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı.

cügür-: koş- (Kırg)

-*Calbargan zaarduu al ündü,*
Koyçuman ugup cügürdü. (T. Ümötaliyev // KBPA, 169. s)
-Çoban acı acı yalvaran o sesi duyunca koştu.

yügürt-: akıt-, akın ettir- (OY)

-*Tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yügürti işig küçüg bertim ök.* (T II: d- 2)

-Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.

cügürt-: koştur- (Kırg)

-**Cügürtüp** *ketken cerleri,*
Cüktöy taştar dırkırap. (KS, 46. s)
-Atını koşturduğu yerlerdeki yüklük kadar kocaman taşlar paramparça oldu.

yükün-: boyun eğ- (OY)

-*Ol sabıg eşidip On-Ok begleri bodunu kop kelti, **yükünti**.* (T II: b- 7)

-O haberi alınca On-Ok beyleri ve halkı hep geldiler, boyun eğdiler.

cügün-: boyun eğ-, eğil- (Kırg)

-*Bokmurun kelse **cügünüp**,*

Tizesi cerge bügülüp,

Neskara turup kep süylöyt. (M II, 32. s)

-Bokmurun boyun eğmiş, diz çökmüş geldiğinde Neskara şöyle söze başlar.

yüküntür-: baş eğdir-, boyun eğdir- (OY)

-*Teñri yarlıkaduk üçün, illigig elsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış; yagıg baz kılmış; tizligig sökürmiş, başlıgıg **yüküntürmiş**.* (KT: d- 15)

-Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

cügündür-, **cügünt-**: baş eğdir-, boyun eğdir- (Kırg)

-*Karmap aldı kaçırbay,*

*Abıkeni **cügüntüp**.* (SY, 129. s)

-Abıke'nin kaçmasına fırsat bırakmadan yakaladı, baş eğdirdi.

yüz (I): yüz (100) (OY)

-*Ida taşda kalmışı kubranıp yeti **yüz** boltı.* (T I: b- 4)

-Dağda bayırda kalmış olan'ları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu.

cüz: yüz (Kırg)

-*Kız kalñı elüü töö, tört **cüz** koygo kesildi.* (KO, 162. s)

-Kız başlığı elli deve, dört yüz koyuna kesildi.

yüz (II): yüz, çehre (OY)

-*Yarıkınta yalmasınta **yüz** artuk okun urtı, yüziñe başıña bir tegmedi.* (KT: d- 33)

-Zırhından (ve)kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne ve başına bir ok bile değmedi.

cüz: çehre (Kırg)

-*Öñ körgöndö **cüz** tayat*

Özünön kabar alalı. (SY, 112. s)

-Yüzyüze gelince reddedemez

Gidip kendinden haber alalım.

yüzüt-: yüzdür- (OY)

-*Togla ügüzüg **yüzüti** keçip...* (BK: d- 30)

-Tola ırmağını (askerleri) yüzdürerek geçip...

süz-: yüz- (Kırg)

-*Aymañboz menen er Manas,*

*Suuga **süzüp** kalıptır.* (M II, 204. s)

-Aymañboz ile Manas suya girip yüzmeye başlamışlar.

Kaynakça:

- ABDILDAYEV, E., (1980). **Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü**. Frunze.
- (1998). **Azırkı Kırgız Tili**. Bışkek: ‘Kırgızstan’ basım evi.
- AKSAN, D., (1976). **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi**. Ankara.
- ALYILMAZ, C., (1994). **Orhun Yazıtlarının Sөzdizimi**. Erzurum: Atatürk Üniv. Yay.
- AŞIRALİYEV, K., (1963). **Orhon-Enisey Cazma Esteliklerindeki Ungu Sөzdör**. Frunze.
- (1968). **Korneviye Slova V Yazıke Pamyatnikov Orhono-Yeniseyskoy Pismennosti**. Frunze.
- AYDAROV, G., (1966). **Nekotoriye Voprosı Leksiki Orhonskih Pamyatnikov**. Filologičeskiy Sbornik KazGU im. S. M. Kirova, vıp. 5, Alma-Ata 1966.
- (1971). **Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti VIII-veka**. Alma-Ata.
- BAKİNOVA, G., (1956). **Kırgız Tilinin Oş Govorloru**. Frunze.
- BAKİNOVA, G.-KONDUGALOVA S.-SIDIKOV, S., (1958). **Kırgız Tilinin Calal-Abat Oblastının Govorloru**. Frunze.
- BANGUOĞLU, T., (1995). **Türkçenin Grameri**. Ankara.
- BATMANOV, İ. A., (1938). **Severniye Dialektı Kirgizskogo Yazıka**. Frunze.
- (1946). **Fonetiçeskaya Sistema Sovremennogo Kirgizskogo Yazıka**. Frunze.
- (1959). **Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti**. Frunze.
- (1961). **Noviye Epigrafiçeskiye Nahodki V Kirgizii**. Frunze.
- BATMANOV, İ. A.-Aragaçı, İ.-Babuşkin, G. F., (1962). **Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka**. Frunze.

- (1965). **Sovremenniy Kirgizskiy Yazık.** vıp. 1. Frunze: Kırgız Bilimler Akademisi yayını.
- (Ed.) (1971). **Drevnetyurkskiye Dialekti i İh Otrajeniya V Sovremennih Yazıkah.** Frunze: 'İlim' Yayınevi.
- (1971). **Talasskiye Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti.** Frunze.
- BERNŞTAM, A. N., (1952). **Sotsialno-Ekonomiçeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII vekov.** Moskva-Leningrad.
- CUMAGULOV, Ç. (1971). **Yazık Siro-Tyurkskih (Nestorianskiy) Pamyatnikov Kirgizii.** Frunze.
- (1961). **Epigrafika Kirgizii.** I. bsk. Frunze.
- (1966). **Epigrafika Kirgizii.** II. bsk. Frunze.
- (1982). **Epigrafika Kirgizii.** III. bsk. Frunze.
- Drevnetyurkskiy Slovar.** Lenindrad, 1969.
- ERCİLASUN, A. B., (2004). **Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.** I. bsk., Ankara.
- ERGİN, M., (1991). **Orhun Abideleri.** İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- EVTYUHOVA, Z. A., *Arheologiçeskiye Pamyatniki Yeniseyskih Kirgızov (Hakasov),* Abakan, 1948.
- GABAİN, Annemarie von, *Eski Tirkçenin Grameri (Çeviren: Mehmet AKALIN),* TDK, Ankara, 1988.
- GRAÇ, A. D., *Drevniye Koçevniki V Tsentre Azii,* Moskva 1980.
- GUZEV, V. G., "Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller", *TDAY Belleten-2000,* TDK, Ankara, 2001.
- GUZEV, V. G.-KLYAŞTORNIY, S. G., "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi", *TDAY Belleten-1993,* Ankara, 1995, s. 27-33.
- İSAYEV, D., *Cer-Suu Attarının Sırı,* Frunze 1977.
- İstoçniki FormirovaniyaTyurkskihYazıkov Sredney Azii i Yujnoy Sibiri,* Frunze, İzd., AN. Kirg. SSR, 1966.

- İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*, Moskva, 1960.
- Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, Frunze, 1980.
- Kırgız Tilinin Grammatikasının cana Leksikasının Oçerkteri*, Frunze, 1965.
- KIZLASOV, İ. L., *Runiçeskiye Pismennosti Evraziyskih Stepey*, Moskva, 1994.
- KONDRATYEV, V. G., *Gramatiçeskiy Stroy Yazıka Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti VII-XI v.v.*, Leningrad, 1981.
- KONONOV, A. N., (1980). **Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov (VII, IX v.v.)**. Leningrad: ‘Nauka’ basım evi.
- KORMUŞIN, İ. V. *Tyurkskiye-Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya*, Moskva, 1997.
- LİVŞİTS, V. A., “Proishojdeniye Drevnetyurkskoy Pismennosti”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1978, No. 4.
- MALOV, S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1959.
- MALOV, S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskva-Leningrad, 1951.
- MALOV, S. E., *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskva-Leningrad, 1952.
- MUKAMBAYEV, C., (1976). **KırgızTilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü**. Frunze.
- (1998). **Kırgız Diyalektologiyası cana Frazеologiya**. Bişkek: ‘Kırgızstan’ basım evi.
- MUSAYEV. K. M., *Leksika Tyurkskih Yazıkov v Sravnitelnom Osveşenii*, Moskva, 1975.
- NASILOV V. M., (1960). **Yazık Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov**. Moskva: Doğu Literatürü yayınları.
- ORKUN H. N., *Eski Türk Yazıtları, I-IV*, İstanbul 1936-1941, II. Bsk., Ankara 1987.
- PİGULEVSKAYA N. B., *Sibiriskii İstoçniki po İstorii Narodov SSSR*, Moskva, 1941.
- RADLOFF V. V., *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, I-IV, Sankt-Peterburg, 1893-1911.

- RÄSÄNEN M., *Materiyalı po İstoriçeskoj Fonetike Tyurkskih Yazıkov*, Moskva, 1955.
- Russko-Kirgizskiy Slovar*, Pod redaksiyey AN Kırğ. SSR Yudahina K. K., Moskva, 1957.
- SEVORTYAN E. V., *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Moskva, 1974-1980 (obşetyurkskii i mejtyurkskii osnovı na glasniye – 1974, na bukvu ‘b’ – 1978, na bukvi ‘v’, ‘g’, ‘d’ - 1980).
- SEYDAKMATOV K., *Kirgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*, Frunze, 1988.
- SIDIKOV S., *Orhon-Yenisey Tekstteri*, Frunze, 1982.
- SIDIKOV S.-KONKOBAYEV K., *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X kılımdar)*, Bişkek, 2001.
- Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika*. Moskva, 1984.
- ŞERBAK, A. M., (1970a). **Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov**. Leningrad.
- (1970b). *Yeniseyskiye Runiçeskiye Nadpisi. K İstorii Otkritiya i İzuçeniya // Tyurkologiçeskiy sbornik*. Moskva.
- (2001). **Tyurkskaya Runika. Proishojdeniye Drevneyşey Pismennosti Tyurok, Granitsı Yeyo Rasprostraneniya i Osobennosti İspolzovaniya**. Moskva.
- TAŞBAYEVA, K.-KUYANAZAROV, M-RANOV, V-SAMAŞEV, Z., *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek 2001.
- TEKİN T., (1968). **A Grammar of Orkhon Turkic**. Bloomington: Indiana Univ. Publications.
- (2000). **Orhon Türkçesi Grameri**. Ankar: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- (2003). **Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)**. İstanbul.
- TENİŞEV E. R. *Drevnekırğızskiy Yazık*, Bişkek, 1997.

- TENİŞEV E. R., *O Naddiyalektnom Haraktere Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov // Turcologica. K semidesyatiletıyu akademika A. N. Kononova, Leningrad, 1976.*
- THOMSEN V., *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (çeviren ve yayına hazırlayan: Vedat Köken), TDK, Ankara 2002.
- UBRYATOVA, E. İ., (Ed.) (1961). **İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov**. Moskva: SSCB Bilimler Akademisi yayınları.
- VASİLYEV, D. D., “Göktürk Yazı Kültürünün Asya’nın Merkezinden Doğu Avrupa’ya Yolu”, TDAY Belleten, 1993, TDK, Ankara, 1995.
- VASİLYEV, D. D., *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runičeskoy Pismennosti Aziatskogo Arealı*, Moskva, 1983.
- VASİLYEV, D. D., *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983.
- YARHO A. İ., *Altaye-Sayanskiye Tyurki. Antropologiçeskiy Oçerk*. Abakan, 1974.
- YUDAHİN K. K., *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1965.
- YUNUSALİYEV B. M., (1959). **Kirgizskaya Leksikologiya**. Frunze.
..... (1971). **Kırgız Dialektologiyası**. Frunze: ‘Mektep’
yayını.
..... (1985). **Tandalgan Emgekter**. Frunze.

SONUÇ

Orhun Türkçesi bugün eski şekliyle hiçbir Türk lehçe ve şivelerinde yaşamamaktadır. Aynı şekilde Orhun Türkçesi'nin sözvarlığında bulunan kelimeler çağdaş Kırgız Türkçesi'nin sözvarlığında hiç değişmeden olduğu gibi yaşamını sürdürmekte değildir. Ancak Kırgız Türkçesi'nin hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde Türk dilinin Orhun Türkçesi dönemine ait kelimeler bulunmaktadır. Tezimiz işte Orhun abidelerinde geçen sözvarlığının Kırgız Türkçesi'ndeki izlerini tespit etmek amacıyla ortaya konmuştur.

İnceleme konumuz olan ve üç abideden tespit edilen 600 civarındaki kelimenin içerisinde 136'sı – 22,9 % - tamamen kaybolmuş, unutulmuş, kullanımdan çıkmış, yerlerini öz olsun, ödünç olsun başka kelimelere bırakmıştır. Abidelerin sözvarlığının dörtte üçü ise şekil ve anlam bakımından farklı düzeylerde korunmuştur. Çalışmanın I. Bölümü'nde anlamca ve şekilce aynı kalan kelimeler toplandı İkinci Bölüm'e şekil yönünden değişime uğramış kelimeler dahil edildi, üçüncü grupta anlam bakımından değişim gösteren kelimeler yer aldı.

Orhun Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasındaki benzerlikler sadece kelime varlığında değil, ses varlığında da bulunmaktadır. Malov, çağdaş Kırgız Türkçesi'ni en yeni diller / lehçeler grubuna dahil etmesine rağmen onda arkaik özelliklerin hala korunmuş olduğunu belirtmiştir:

- a.Sekiz seslinin bulunması;
- b.Hece uyumunun mevcudiyeti;
- c./b/ sesinin genizsileşmesi;
- d.Dil uyumunun bulunması vs.⁷⁹

Dil dizgesi içerisinde dil içi ve dil dışı etkilerin sonucunda değişime ilk başta ve en çok uğrayan leksikolojidir. VIII. yüzyıldan bu yana Kırgız Türkçesi kelime varlığının dörtte üçünü koruyabilmişse bunun bizim için iyi bir gösterge olduğunu söyleyebiliriz. Herhalde torunlarımız bin yıl sonra bizim yazılı eserlerimizi rahat rahat anlayabilecek, yok olma tehlikesi altında bulunan Kırgız Türkçesi geçer gider sorunları başarıyla çözerek yaşamına devam edecektir.

⁷⁹ Batmanov Í. A. Sovremenniy Kirgizskiy Yazık. Frunze, 1963, s. 162.